

ҲАКИМ САТТОРИЙ

АМИР ТЕМУР СЕВГАН ЮРТ

Бадиалар

Тошкент
«Ўзбекистон»
1996

ИФТИХОР

(Муқаддима ўрнида)

✓ Мана, истиқлол шарофати ила бу йил соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тантаналари кенг нишонланади. Буни қарангки, ўн йил бурун Амир Темур бобомизнинг мавлуди шарифлари ҳақида гапириш у ёқда турсин, ҳатто номларини тилга олишга ҳам ҳайқардик. ✓ Зотан, 660 йилликка нисбатан 650 йиллик санани нишонлаш кўпроқ мақсадга ҳам, анъанага ҳам мувофиқдир.

✓ Амир Темур Тарағай Муҳаммад Баҳодур ўғли 1336 йилнинг 9 апрелида Кеш яқинидаги Хўжаилғор қўрғони хонадонларидан бирида таваллуд топган. ✓ Кейинчалик «соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари» ва бошқа ардоқли сўзлар билан сифатланган ул зот толеъи қора кечаларнинг интиҳоси ва ёруғ кунларнинг ибтидоси эди.

✓ Темур бобомиз Ислом динининг ҳимоячиси ва тарғиботчиси сифатида яралганини тан олади. Шу йўлда у марказлашган давлат асосчиси бўлиб майдонга чиқди. Бу борада тақдир моҳир саркарда, енгилмас лашкарбоши шарафини насиб этди. Инсоният олдидаги буюк хизматларидан бири — илм-фан ва санъат ҳомийси эканлигидадир. Фаолиятининг ёрқин бир қирраси — ободончилик ва бунёдкорлик ишларига раҳнамоликда намоен бўлди. Амир Темур бобомизни давлатни бошқариш асосларини яратган назариётчи сифатида ҳам эътироф этишади. Хусусан, у дунё ҳукмдорлари орасида биринчилардан бўлиб салтанатни идора этишда молиявий тизим (солиқ, хазина, иш ҳақи ва бошқалар) ни илмий-мантқий асосларда қўллаган ислоҳотчи бўлган. Соҳибқирон ҳазратлари фаолиятида ҳарб санъати илм даражасига кўтарилди, бунинг натижаси ўлароқ, зафарнишон лашкари мислсиз ғалабаларни қўлга киритди. ✓ Унинг шон-шавкати дунёни тутди, Самарқанддан учган фармонлар Ер юзининг кайфиятини белгилайдиган бўлди, бу олий пойтахтни салтанатларнинг вакиллари тавоф қилишни шараф деб билдилар. Буюк Темурнинг ғолиб байроғи ҳилпираган ҳудудларда маданият, маориф гуллаб-яшнади, ҳунармандчилик, меъморчилик ва бошқа санъат турларида янгича услуб пайдо бўлди.

У, энг аввало, улуғ инсонпарвар, фақирлар, бева-бечораларнинг дўсти эди. Феъл-атворида садоқатли дўст, оқибатли инсон фазилатлари мужассамлашган соҳибқирон меҳрибон ва талабчан ота сифатида муносиб фарзандлар тарбиялади. Алал-оқибат, тақдирнинг муносиб тухфаси шу бўлдики,

унинг авлодлари қарийб беш юз йил Ер юзининг турли бурчакларида ҳукмронлик қилди. Қолаверса, олмос қиррали фаолият соҳиб сиймосида дунё сирларини чуқур мушоҳада этадиган теран тафаккурдан тортиб энг содда жисмоний-ақлий машқлар (шахмат, қиличбозлик, чавандозлик каби) гача олий даражада уйғунлашганини жаҳонгир бобомиз эришган муваффақиятлар, шубҳасиз, тасдиқлаб турибди.

Бор ҳақиқат — шу! Бу — ҳақиқат яхши ва ёмон, дўст ва душман кучлар томонидан тасдиқланган ҳақиқат!

Таассуфки, ана шундай зот неча асрлар ўзига муносиб қадр топмади. Унинг руҳи ватанда беватан қолган авлодлари каби маконда ломакон кезди. Тўғриси, бундай ҳақиқатни бағрига сиғдириш учун озод Ватан керак эди. Ниҳоят, XX асрнинг сўнгида бу толье курраи заминда балқиди. Дунё ҳамжамиятида Ўзбекистон деган юрт пайдо бўлгач, Амир Темур ҳам иккинчи ҳаётига қайтгандай бўлди. Бинобарин, Амир Темур мероси — ҳар бир маърифатли инсон ўрганиши зарур бўлган хазина. Ушбу китоб муаллифнинг шу йўлдаги иккинчи жиддий уриниши. Муаллифнинг бу борадаги дастлабки қадами 1991 йили «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» Шахрисабз ва Туркистон йўналишларида уюштирилган сафар тафсилотлари ҳақидаги «Хотира карвони» китоби бўлганди.

Қўлингиздаги китобга жамланган бадиаларда муаллиф фақат тарихий маълумотларни қайд этиш билангина чекланиб қолмайди, балки ўз мушоҳадалари орқали аниқ манзаралар яратади, шу тариқа юрт одамлари ҳақида самимий, ҳаётий, бири-бирдан жозибу равон лавҳалар битади, хусусан, Амир Темур бобомиз шахсини тарихнинг буюк даҳолари билан қиёслаб, унинг бетимсол ҳодиса эканини исботлашга чоғланади, китобхонни мулоҳаза юритишга ундайди. Шундай қилиб, муаллиф ҳаёлимизда чарх уриб юрган, бизни қийнаётган жумбоқларга мозийдан муносиб жавоблар келтириб, онгимизга, шууримизга бир қадар таъсир этишга муваффақ бўлади.

Ушбу китобни мутолаа қилар эканмиз, халқимизнинг буюк фарзанди, ўзбек давлатчилиги ривожига беадад ҳисса қўшган бобокалонимиз, баҳодир саркарда соҳибқирон Амир Темур — жамики туркийзабон халқлар миллий ифтихорига шойишта шахс, деган хулосага келамиз.

Зуфаржон ЖўРАЕВ

1. ҲАҚИҚАТ

МУДРОҚ ҚОЯЛАРНИНГ УЙҒОҚ ЮРАГИ

«...Йигирма икки ёшга тўлганим-да ... мадрасада бирга ўқиган ёш йигитлардан қирқ кишини тўплаб маслаҳатлашдим ва Аррафот тоғида аскар тўпламоқчилигимни айтдим».

(Амир Темура «Зафар йўли»)

Ҳисор бошидаги Муқанна ғори
Минг йиллик тарихнинг сўзлар, эҳтимол.

Абдулла Орипов

Бир сафар Тошкентдан Термизга самолётда боришга тўғри келган. Бундан роса қувонганман, негаки, ўлкамизнинг жанубий дарвозаси ҳисобланмиш бу шаҳар ҳақида бисёр яхши гаплар эшитган бўлсам ҳам унинг муборак тупроғига қадамим етмаган эди. Тафаккурнинг турли жабҳаларида беназир шухрат қозонган, маънавият хазинасида «Термизий» унвони билан дарж этилган ўн икки нафар буюк валломатнинг бешиги шу гўша бўлганлиги ҳақидаги маълумот эса ҳайратнинг ҳар қанақа чегарасини бузиб, ўзга ихлосу эътирофни остин-устун қилиб юборарди. Ноннасиба тортса, биринчи навбатда «учинчи халифа» — Ҳаким ат-Термизий мақбарасини зиёрат қилишни кўнглимга туғиб қўйганман...

Хуллас, бир олам орзу-ҳавасларга тўлиб, янги таассуротлар ишқибозлигида осмонга кўтарилдик. Апрельнинг бошлари, шу кун куёш ҳам чарақлаб турибди. Табиатнинг бу илтифотидан кўз ўнгимизда бетимсол манзаралар намоён бўлди: жонажон юрт бағридан қиш зулмати кўтарилаётган, келинчак баҳор майсалар рангида, уйғонаётган куртак оғушида ташриф буюраётган эди. Баланд чўққиларда кумуш қор ялтиллайди, ҳойнаҳой, у жойлар муз ўрами ичида бўлса керак. Пастроқда эса аллақачон чўлларимизда бошланган бедорлик ҳарорати туфайли эрувгарчилик юзага келган: жилғалар шилдирайди, дарёлар ҳайқиради; бу овозлар самолёт ўкиригини ҳам босиб, иллюминатордан ичкарига кираётгандек, йўловчилар қалб гумбазларида акс-садо бераётгандек — ҳамма юз очаётган жамолдан лол, бутун вужуди кўз бўлиб ташқарига боқади. Баъзан қор кўрпасини кўтариб чекинаётган қишнинг укувсизлик билан лашлушларини сочиб ташлаганига нигоҳ тушади: майин ғубор

учиб юрган бепоён далада тангадек жойларда ғоз тўшидек опшоқ қор қимтиниб турибди. Атроф шунчалар тиниқ, мунавварки, неча минг метр баландликдан ҳам нина тушса кўринадигандек. Ўркач-ўркач қирлар куршовидаги қўй кўраси қўл етгудек яқин туюлади. Тўлқинлар ичра мўъжаз қайиқни эслатувчи чўпон кулбасидан бурқсиб чиқаётган тутун тухум сиртидаги йўғон чизикдек аниқ кўзга ташланади... Бу манзара хилвати манзилларда умргузаронлик қилувчи одамлар ҳаётини эсга солди. Мана, биз қайноқ шаҳарнинг сершовқин идораларида ишлаётган юз чоғли одамлар аср мўъжизаси — темир қанот кумуш қушда олис манзилларга учиб кетяпмиз. Кўнгилда бўлғуси иссиқ дийдорлашувлар иштиёқи. Пастимиздаги бепоён баҳри муҳитнинг қай бир пучмоқларида қайҳотдек хонага қамалиб олиб, дайди пашшанинг ташрифини кутиб яшаётганлар ҳам бор-да! Метереологлар, синоптиклар, чўпонлар... Фикрни чалғитиш учун таниш манзараларни излай бошлайман. Бу пайтда гўзал Самарқанд кузатиб қўяётган, кадрдон Шаҳрисабз кутиб олаётган бўлади...

Чўпон кулбасидан кўтарилган тутун кўнгилдаги қуйқаларни кўзгаб қўйгани бежиз эмас. Ҳув ўша Помир ва Ҳисор тизмалари туташган тоғу тошлар бағрида бир макон қалин қор кўрпаси остида ғафлат уйқусига ғарқ бўлганча ухлаб ётибди. Бу ерларда уйғониш майнинг охирларида бошланарди: одамлар ҳўкизга омон тақиб, бир парча томорқасига чиққанида бирдан ҳамма баҳор келганини сезиб қоларди. Энди бу жойларда сукунат, бўйинтуруққа осилган тиркишдек тиришқоқ тоғликлар юртлирини тарк этиб, қўл қувиб кетганларига йигирма йилча бўлган... Ичдан бир хўрсиниқ келиб, бўғизга тикилди: қор кетишини зоринтизор кутиб, кейин шу кунга етишгач, оёқяланг ва сарпойчан ирғишлаб, болалик завқига тўлган Намозгоҳ, Торкул, Чақилда қийқириқлар янграмай қўйганига анча бўлди, энди бу жойлар йил бўйи ҳувиллаб ётади...

Ҳар куни уйқудан туриб ташқарига чиқарканман, кипригим қадаладиган чўққи — Бовурчини излай бошлайман. Шубҳасиз, уни тоғлар ва даралар уммонидан адашмай топа оламан. Ана, у оломон бошида кўтарилган яловдек шимолдан жанубга ястаниб ётибди. Ажабо, узокдан қаралганда масофалар масштабида у бироз чимирилган қошга ҳам ўхшар экан, ҳа, ўша юртимнинг очиқкўнгил йигитлари, иболи қизларининг қоп-қора қошларига ўхшар экан. Бовурчининг юқориси (яъни, ялов дастаси тарафи)дан учли чўққилар пасайиб-пасайиб, бошқа силсилаларига

кўшилиб кетган. Бу худди арранинг тишларини эслатади. Улуғ бобокалонимиз Амир Темур «Ўз аҳвол ва атвори, юруш ва кўнуши, мусолиҳа ва муҳориба воқеъотининг туркий луғот бирлан ёзғон китоби — «Зафар йўли»да (Тошкент, 1992 йил, 39-бет) қайд этилган Аррафот тоғлари, гарчи китобда ноширлар томонидан, «Қашқадарё воҳасидаги бу тоғ ҳақида маълумотга эга эмасмиз», — деб изоҳ берилса-да, худди шу жойлар эканига заррача шубҳам йўқ. Ахир шаҳарларни вайрон қилиш, дарёларни қуритиш мумкин, аммо тоғларни кўчириб кетиб бўлмайди-ку. Яна рад этиб бўлмас бир далил — халқ орасида ҳам, илмий жамоатчиликда ҳам «Амир Темур ғори» деб юритилган табиат мўъжизаси айнан шу ўрамда, Бовурчининг биқинида...

Мен шу ўринда «ўз ички арз»имни тўхтатаман ва тарихга дахлдор тоғ, ҳувиллаб қолган қишлоқ ҳақида мухтасар ҳикоя қилишга ўтаман.

* * *

Ҳойнаҳой, Қашқадарёда воҳанинг қўшни Сурхондарё ва бу ёғи Тожикистонга туташиб кетадиган Ҳисор тоғлари бағрида худди денгиз чиғаноғи тубида яширинган марвариддек макон топган Тошқўрғон деган қишлоқ борлигини кўпчилик билади. Йўли тушиб, бу гўшада бир бор кўноқ бўлган киши ҳеч тортинмасдан «Мен Тошқўрғонни кўрганман», деб мақтаниши ҳам бор гап. Бу ифтихорга боис қишлоқнинг узоқ бир хилват жойда «беркиниб» олгани-ю, унга бориш йўлидаги азоблар бўлса, иккинчидан, бу ерлик аҳолининг бошқа гўшаларда кўп ҳам учрайвермайдиган одатлари, кийиниши, ҳатто ўзига хос овқатлари ҳам сабаб бўлган. Қишлоқ азбаройи «катта ердан узоқда жойлашгани, жуғрофий ўрнашувининг ноқулайлиги учун маъмурий жиҳатдан шўро замонида Кўкабулоқ, Қамаш, Ғузор, Яккабоғ туманлари худудига киритилган.

Яккабоғ қишлоғининг ўртасидан оқиб ўтувчи Қизилсув (қадимги номи — Сурхоб) дарёсини ташкил қилувчи жилғалар абадий музликлардан бошланади. Мезайгов, Шилхазор, Сартўғай каби турли-туман сирли номлар билан аталувчи даралардан бошланган дарё ўзани Қалъаи Шерон дарасидан оқиб чиқувчи Қалъасуви билан бирлашади ва анча маҳобатли наҳр пайдо қилиб, қуйига йўл олади. Ана шу икки оқим қўшилган нуқтада Тошқўрғон қишлоғи жойлашган. Агар уни қиёсан таърифлайдиган бўлсак, сиз тубида гул нақши чекилган жонон пиёлани тасаввур қилинг. Тоғлар

атрофини пиёла четларидек баланд ўраб олган ва худди кўлдан ясалгандек, пиёла тубидаги гул — ўша қишлоқ.

Қизилсув дарёси оқимида баланд тоғни тилимлаб ўзига йўл очган. Бу из қишлоқнинг ҳаёт йўли ҳисобланган. Дарё бўйлаб кетган сўқмоқдан роса ярим кун кимсасиз тоғлар ичра тентираб, ниҳоят, одамлар яшайдиган биринчи қишлоқ Тотор («Тоғ тор» бўлиши мумкин) га келишарди. Шу «ҳаёт йўли» нинг ўзи энг мукаммал муҳандислик қурилмасини эслатарди. Дарё ўзига шунчалар тор йўлни очганки, у худбинлик билан иккинчи йўловчи — тирикчилик илинжида сафарга чиққан тоғликни сиғиштирмасди. Шу туфайли сув устига шох-шаббалар босиб, кўтармалар қилишга, яланг қояни ўйиб, шоти бойлашга ёки у қирғоқдан бу қирғоққа ўтиб, йўлни давом эттиришга (5-6 чақирим йўлда бир пайтлар 16 та кўприк қурилганини эслашади) тўғри келарди. Йўл азоби қанчалар оғир бўлмасин, матонатли тоғликлар минг йиллар давомида қадрдон юртларини тарк этмаганлар. Ўзларича бир олам тузиб, кўшни Вори, Зармас, Қизилтом қишлоқлари билан қуда-андачиликда умр ўтказганлар.

Албатта, бу қишлоқнинг ҳаёти қайсидир китобларда қайд қилинган бўлиши керак. Афсуски, уларни мутолаа қилиш бахти ҳали насиб этганича йўқ. Лекин унинг тарихи ҳақида анча гап-сўзлар юради. Кўп нарсаларни қишлоқ номига боғлаб изоҳлашади. Аввало, бундай чекка, хилват жойга одамлар қандай қилиб келиб қолган, деган савол кишини ажаблантиради. Табиий излар эса ҳаёт анча қадимий эканини кўрсатиб турибди: ҳар қадамда муҳ-тошни эритиб темир олишда пайдо бўлган чиқиндиларга дуч келиш мумкинки, бу тараққий этган ишлаб чиқариш белгиларидан нишона. Айрим кексалар: «Бизнинг ота-боболаримиз асли балхлик бўлган», деб нақл қилса, баъзилари: «Аждодларимиз Афғонистоннинг Тошқўрғон шаҳридан бу ерларга келиб қолган», деб ҳам айтишади. Ана шу тахминларда жон борга ўхшайди. Негаки, бу ердаги одамлар туркийларнинг қатағон уруғига мансуб эди.

Очиғи, бу масалада аниқ манбага суянмай бирор нарса дейиш қийин. Қолгани элшунослар, тарихчиларнинг иши. Ҳар ҳолда Ватанимиз харитасида кичкина нуқтани ташкил этувчи бу жойнинг ўтмиши батафсил ўрганилса, маданий, иқтисодий алоқалар тарихининг янги бир жиҳатига ойдинлик киритилган бўларди.

* * *

Йиллар карвони манзилларда қайсидир кўринишда белгилар қолдиради. Мабодо, бутунлай сукунат чўмган пайтлари борликқа қулоқ тutilса, элас-элас овозлар

эшитилгандек бўлади. Бу, балки минг-миллион йил олдинги суронларнинг акс-садосимикин? Ёки биз тобора мавҳумлашиб бораётган ўтмиш суратини гавдалантиришда афсона ва ривоятларга ружу қўйиб, уларнинг бугунги ўлчам ва тасаввурларга сиғмайдиган «чин-ёлгон»ларига ҳам ўзимизни ишонтирамиз. Аслида, билиш тадрижи, маърифат йўли ҳам шу эмасми?

Маълумки, ер юзининг ҳар бир қаричи ўзига мос ном қўйилган. Тошқўрғондан чиқиб Бовурчи томон боришда «Дулдулнинг изи» деган қир бор. Болаларнинг бу ҳақдаги сўроқларига катталар: «Шу жойда Чорёрларимиздан Ҳазрат Алининг отлари изи қолган», деб жавоб беришарди-ю, масаланинг бошқа томонлари — Ҳазрат Али жаноблари нега бу тарафларга риҳлат этганлар, тошда изи қолган от қанақа жонивор бўлган ва бошқалар «очик» қолаверарди. Аслида, бу маҳаллий одамларнинг фикри ожизи бўлиб, гап бошқа ёқда эди. Қирнинг пастада дарёга қўйилиб тушган текис камар бор. Унда ҳақиқатан катталиги баркашдек келадиган излар муҳрланиб қолган. Улар 23 та бўлиб, излар ораси 1,2—1,5 метр. Тошда панжанинг бўртиқлари, чуқур ботган тирноқ ўринлари аниқ билинади. Бу ростдан ҳам ерда ҳаёт пайдо бўлишининг ўрта даври — Мезозой эрасининг Юра ва Бўр палласида яшаган динозаврлар изи. Фанда аниқланишича, лавалар қотиб тошга айланаётган, сувлик чекинаётган даврда Тетис океани қирғоқлари Ҳисор тоғлари этакларини ювиб турган. Бу ҳолат ўтган асрда эмас, балки бундан 70—100 миллион йил (?) олдин бўлган. Агар сиз миллион йилларни ўз нигоҳларингизда қамраб олмоқчи, дунёнинг қадимлигига «жонли» шаҳодатни ўз кўзингиз билан кўрмоқчи бўлсангиз, марҳамат, виқорли Ҳисор бағрига йўл олинг. Одамзод бу қадим борлиқда нисбатан энг ёш «меҳмон». Бунгача ҳам тўғарак жаҳон қанча сиру синоатларни кечирган. Асрлар дунё китобида бир-икки қаторни ташкил қилиши мумкин.

Вақтнинг тошдаги изларини тавоф қилинг-у, фақат, илтимос, сафарингизни шу ерда якунламанг. Яна куч тўшлаб бир силтаниб, қирдан ошсангиз, буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг навқиронлик йиллари кечган маконни кўрасиз.

Ҳақиқатан, Тошқўрғоннинг мангуликка дахлдорлиги фақат динозавр излари эмас, унинг энг катта ифтихори — Буюк Темур билан эшлигида, яқинлигида. Дунёда маърифатсизликдан ортиқ жаҳолат йўқ! Карамни кенг Аллоҳ тавба-тазарруни кеч бўлса ҳам қабул қилар эмиш.

Тарихий манбаларда Соҳибқироннинг ўсмирлик, йигит-

лик даври ҳақида жуда кам маълумот берилган. Муштарийлар ул зоти шарифни бирданга яроғланган лашкарларга бош ҳолда жангу жадаллар саҳнасида кўрадилар. Табиий савол туғилади: ўз маҳорати ва жасорати билан рақибларини лол этган кўшинга қаерда тартиб берилган? Жавоб ҳам табиий: албатта, душман кўзидан пана, чекка бир жойда. Бу лашкаргоҳ ҳақида бобокалоннинг ўзлари эътироф этган эканлар: Аррафот тоғи, Амир Темур ғори ва динозавр изи бор ўрамда.

Аррафот тоғидаги энг баланд чўққи — Бовурчи. Бу сўзни баъзи луғатларда «ошпаз» деб изоҳлашган. Қизиқ томони шундаки, мазкур чўққининг адоғида «Ошхона» деган зиёратгоҳ жой ҳам бор. Ошхона тепаликда жойлашган, тош ўтириб қалоҳ қилинган, яккам-дуккам ёғочлар қадалиб, бирига, табиийки, туғ осилган. Одамлар шу жойда жонлиғ сўйиб қурбонлик қилишар, тунашарди. Айрича томони шундаки, бу ерда одам ўз тақдири ҳақида фол очиши мумкин. Бунинг учун тош уюмлари олдига борилади-да, махсус қавакдан қўл тиқиб илинган нарса олиб чиқилади. Агар дон-дун чиқса — деҳқон, жун чиқса — чўпон бўласан, қабилда таъбир қилинган. Эзгу одатларни халқ йиллар давомида эъзозлаб келади. «Тузуқлар»да ҳаётини тақдир ҳукмига ташлаган жаҳонгир бобомиз турли ҳолатларда фол очганларини қайд этадилар. Ошхонада фол очишдек латиф одат ҳам бобокалондан қолган мерос эмасмикан, деган андиша ҳаёлдан ўтади.

Табиатнинг бетимсиз ижоди бўлган бу жойлар денгиз сатҳидан 3—4 минг метр баландликда. «Тоғ султонлари» — арчаларнинг ҳам нафаси етмай, қўлларини ёзганча қуйида қолиб кетган бундай юксакликларга кўтарилган киши ўзини нақадар улуғвор сезади, бори олам устидан ҳукмдордек ҳис қилади. Қуйидаги барча нарсалар — шаҳарлар, дарёлар ўз мулкига айланиб қолгандек, амрига бўйсунити шартдек бўлиб қолади. Дунё чопқинидан ҳоримаган, умрини от устида ўтказиб, тинимсиз аъмолини излаган улуғ бобокалонимиз катта ҳаётга қадам қўйиш арафасида юксак тоғлар бағридан қуйига назар ташлаб, шундай ҳисларни қайта-қайта туйгандек бўлгандир, юрак ҳаққириқлари, ўртанишлари билан руҳиятга кўчган сезги, балки бир умр ул зотга енгилмас куч ато этгандир. Ҳар ҳолда «шерлар тўдаси»га етакчилик қилиш, дунёнинг ярмини бир туғ остида бирлаштириш ва бошқа мислсиз баҳодирликларнинг манбаси ҳақида ўйлаганингда, ҳар бир унсурдан сир-сехр излайверасан.

Агар Бовурчининг энг баланд чўққисига чиқиш истаги бўлса, бўғинларда мадор етарли, юрак панд бермаса, марҳамат. Зиёратга сиз билан борган кексалар оқ йўл тилаб қолишади, этакни бар уриб, тишпа-тик қояга деярли ўрмалаб йўл оласиз. Чўққилар осонликча бўй бермайди. Қўл етгудек туюлган жойга чиққунча 6—7 соат вақт кетади. Илон изи сўкмоқ сақланиб қолган. Атрофда мўъжиза — анвойи ҳидлар, турфа ўсимликлар. Гоҳ каклик чағ-чағлаб қолади, гоҳ инидан чиқиб турган суғурнинг масхараомуз чийиллаши хушёрлигингизни оширади. Ниҳоят, керакли баландликка кўтарилгандан кейин ҳам чўққига етгунча яна бир чақиримлар йўл босиб, қоянинг орқасига ўтилади. Яна қирлар, чўққилар — дунёнинг туби кенг экан-да! Бу жойлар — абадий қор салтанати, бу йилгиси эримай, янгиси тушади. Текисликда ҳарорат энг юқори даражага етган пайтда қор орасидан куртлар ғимирлаб қолади. Йўлда яна бир қизиқ одатга дуч келасиз: қўл етмас чўққига кўтарилган киши тошни тикка қилиб, қариндошларига, яқинларига рамзий «қабр» тиклар экан. Одатда, касал ётган, омади чопмаётган ёки энг яхши кўрган кишисига шундай «марҳамат» кўрсатиларкан. Аёвсиз шамоллар илма-тешик қилиб ташлаган тошлоқда сўшпайиб турган кўплаб «қабр»ларга кўзингиз тушади. Ниҳоят, энг юқори нуқтага етиб келасиз. У жойда атрофи тош билан ихота қилиб қўйилган зиёратгоҳ — авлиёнинг қабри ўрин олган. Чўққининг энг четидаги тошқалоқдан нарида бир қадамча ер бор, нарёғи тубсиз жарлик. Агар юрак бетласа, уч марта айланиб, тошларни кўзга суртиб тавоф қилиш керак экан. Ушанда мен 17—18 ёшли ўсмир жар лабида туриб, чўчимаё атрофни кузатганман... Раҳматли Қарши бобо оят ўқиган, иниси уста Қўчқорга ўғил фарзанд тилаганди. Орадан бир-икки йил ўтиб, уста ростдан ўғилли бўлди.

Б и р ё з у в ч и : «Таассуротларим сўзга сиғмайди, уни мусиқада ифодалаш керак», деган экан. Юрт манзараларини имкон қадар тасвирлашга ҳаракат қиларканман, унинг бутун латофатини қоғозга тушириш имкони йўқлигига ишониб боряпман. Дарж этилганлар эса зора қалбингизда иштиёқ уйғотиб, сиз ҳам шу жойларни кўриш фикрига келиб қолсангиз. Агар қадамингиз етса, сиз ҳам бу гўзалликка асир бўлиб қоласиз. Яна ва яна кўришни кўмсайверасиз. Зеро, бу жойларнинг дўстлари қанча кўп бўлса, шунча яхши.

Яна ошхонага қайтамиз. Тушлик қилиб, костюмингизни елкангизга ташланг-да, хиргойи қилганча жанубга қараб йўл олинг. Ниғоҳингиз ёввойи пиёз — ганговуллар қошлаб ётган ўлангзор, жилдираган ирмоқлар, паст бўйли буталар — читир, шувоқ, паритлараро яна бир мислсиз мўъжизага дуч келади. Тўғри, унга эришиш осон эмас, қор кўчкилари ювиб кетган сўқмоқдан эмаклаб, қояга тирмашиб пастга қараб жилишга тўғри келади. Биз Амир Темур ғорига йўл оламиз. Агар унга Қалъасуви ёқалаб келинса, Қалъаи Шерон дарасидан юқорига кўтарилади. Бовурчидан келинса, пастга тушилади.

Ғор энг совуқдон одамлар назари билан баҳо берилганда ҳам такрорланмас мўъжиза. Уч қаватли иморат баландлигидаги кириш қисмида 50-60 киши жойлашадиган супа, ичкарисидаги турли белгилар бу ерда узоқ муддат одам яшаганини тасдиқлаб турибди. Тарих китобларида қайд этилганидек, босқинчиларга қарши қаёт-мамот курашига отланган қасоскор — Ҳошим ибн Ҳаким — Муқанна шу ерда паноҳ топган. Таърифи сўзга сиғмайдиган буюк бобомиз Темур мислсиз зафар йўлининг ибтидосини шу макондан бошлаган. Ватан озодлиги, миллат шарафи қалбида машъал бўлиб ёнган боболарга бошпана бўлган тупроқ, сенга таъзим ва тасанно!

Душман кўзидан пана бу жойлар ҳақиқатан табиий ҳарб майдони. Бир кўришдаёқ бу ерларда машқлар ўтказилганини, лашкарлар чиниқтирилганини — забардаст ҳарбий салтанат юзага келтирилганини ҳис қилиш қийин эмас. Кенг майдонлар, тик қоялар, бандаргоҳу машқаралар отлар дупуридан, лашкарлар ҳайқириғидан гувоҳлик бериб турганга ўхшайди...

• • •

Қодир табиат яратган ҳайрат мамлақати, улуғ тарихий воқеалар бешигининг таассуротларидан ситилиб чиқиб, қуйига, одамлар оламига йўл оламиз. Истикболимизда бўғотнинг тагида тиззасини кучоқлаганча отасининг шаҳардан қайтишини кутаётган хоксор, ёқаси тушган боладай мунғайган қишлоқ — Тошқўрғон пайдо бўлади. «Қўй бир тери ичида неча марта озиб, неча марта семиради», деган гап бор. Каттагина нуфузни бағрида жойлаган бу гўша ҳам бошидан қанча сиру савдоларни ўтказган.

Шундай қилиб, бу ерга одамлар қандай келиб қолгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ ҳисоби.

Диний илмларнинг зукко билимдони мулла Раҳматулло жаноблари (худо раҳмат қилсин) билан сўнгги суҳбатимизда ул зот: «Қишлоғимизнинг урф-одатларини Исломдаги турли тариқатларга солиштириб чиқдим. Бизда асл исломий одатлар қарор топган. Бу улуғ диндор алломалар ўтганидан далолат беради», деган эди. Фаразан айтиш мумкинки, тоғлар орасидаги бу жонли нўхтада барқарор, кўйма турмуш тарзи қарор топган, унинг гўзал ўтмиши бўлган.

Кексаларнинг эслашича, қишлоқда Шўро тузумини қабул қилиш қийин кечган. Қолаверса, истибодда қарши кўтарилган халқ исёни — «Қоракалтак» номи билан юритилувчи уруш ҳам шу тоғлардан бошланган. Алоҳида муфассал тадқиқот мавзуи бўлган бу ҳаракат ҳақида мухтасар гап шуки, у рус босқинига қарши бўлган. Ва кейинчалик ҳам давом этган миллий озодлик ҳаракатлари даврида Тошқўрғон кўрбошиларга макон бўлган, кўнгилли йигитлар улар сафида туриб курашган. Хотираларнинг гувоҳлик беришича, «босмачи»лар қишлоқ аҳлига асло зарар етказмаган, саховатли бойлар ўз хазиналаридан уларга солиқ тўлар, одамларнинг «кўтир улоғи»га ҳеч ким тегинмаган. Шўро аскарларининг қишлоққа кирганини, қайси ҳовлида яшаганини, катта сайҳонлик — Кўлдашида ҳарбий машқлар ўтказганларини аниқ хотирлашади. Шевада ҳозир ҳам «атрад» (отряд), «пехут» (пехота) каби сўзлар ўрнашиб қолган. Кейин шовқин-сурон билан колхозлаштириш бошланган. Хусусий мулк: жувоз, тегирмон ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари умумлаштирилган. Қаршилик кўрсатганларга катта солиқлар солиниб, «синдирилган». Ҳикоя қилишларича, бир кишининг еттита тегирмони бўлиб, солиқнинг юкини кўтара олмай, олтитасини бузиб ташлашга мажбур бўлган. «Авлод-аждодимдан хотира», деб бирини айлантдириб турса ҳам яна солиқ солаверишган. Жуда абгор бўлиб кетганини кўрган ҳамқишлоқлар бунисини ҳам бузиб ташлашини маслаҳат беришса, ўжарлик билан: «Бузмайман. Ё мен енгаман, ё шу ҳукуматинг енгади», деган экан. Табиийки, у одам «қулоқ» бўлиб кетган.

Ўз декчасини баҳоли қудрат қайнатган бу «кичик мамлакат» уруш йиллари ҳам кўп талафот кўрмаган, дейишади. Аксинча, «Тошқўрғоннинг тупроғи ҳам буғдой бўлиб кетибди», деган гап тарқалиб, оч-юпун қолганлар тирикчилик илинжида шу ерга чиқиб борганлар...

Бизнинг болалигимиз онамиздан «колхоз» йилларининг бешафқат меҳнати ҳақидаги ҳикояларни тинглаб кечган. Эҳтимол, бу мўлчилик ҳам қанчалар қиз-жувонларнинг хазон бўлган ёшлиги, қамчи остида қирчанғи бўлиб қилган меҳнати эвазига қўлга киритилгандир. Урушдан кейин катта ўзгаришлар бўлган. Довуд деган уста (у сиёсий маҳбус ёки фронтда қўлга тушган асир бўлган, шу чекка қишлоққа сургун қилинган) бошчилигида электр станцияси қурилган, белкурак ва кетмонлар билан «катта ер» га автомобиль йўли олиб чиқилган, мактаб, шифохона барпо этилган, ҳатто қишлоқ радиолаштирилган. Бу ўзгаришларнинг бошида турган марҳум раис Мамарасул Аҳмедовни ҳамон мамнуният билан ёдга олишади.

Ҳўш, қишлоқнинг бугунги куни қандай? Афсуски, бир нарса дея олмайман. Тошқўрғон бугун жойида йўқ, у кўчирилган.

... Колхозларни совхозларга айлантириш тадбири ўз микросферасига эга бўлган бу жойда ишсизликни келтириб чиқарган. Кейинчалик Қарши чўлини ялпи ўзлаштиришга киришилгани бекорчиликдан безор бўлиб юрган одамларни оҳанрабодек ўзига торта бошлаган. 1976 йилда вилоят ижроия кўмитасининг махсус қарори билан қадимий қишлоқ ҳозирги Касби туманига кўчирилган. Албатта, минг йилларни кўрган маконни ташлаб кетиш осон кечмаган. Уч-тўрт ойда қишлоқ бутунлай ҳувиллаб қолган. Бундай оғир йўқотиш мавжудотларга ҳам ёмон таъсир қилиб, қушлар азалий яшаш жойларини тарк этган, йўллар беркилиб, кўприклар бузилган. Кейинчалик эгаларидан айрилган итлар, мушуклар ёввойилашиб, одамларга хужум қилгани ҳақида гаплар чиқди.

Арча ёғочидан тикланган баҳаво иморатлар ўз ҳолига ташлаб кетилган. Бу жойни очиқ музей тарзида шу ҳолда сақлаш таклифлари ҳам бўлган. Ҳатто Шароф Рашидовнинг топшириғи билан таниқли киноҳужжатчи Малик Қаюмов қишлоқни тасвирга ҳам олган. Лекин бу саъй-ҳаракатларнинг давомидан беҳабармиз.

Нима бўлганда ҳам бу оммавий кўчиш бир ёқлама тадбир бўлганлигини ҳаёт кўрсатаёпти — қишлоқни сақлаб қолиш керак экан. Айнан шу воқеага баҳо бериб, Президентимиз Ислам Каримов Олий Кенгашнинг XI сессиясида саволларга жавоб бера туриб шундай деган эдилар: «Қашқадарёнинг Шахрисабз, Китоб, Яккабоғ зонасида жуда зўр ерлар бор. Ёнида ўзлаштириладиган ерлари бўла туриб... Яккабоғдаги ишсиз юрган одамларни Туркменистон

чегарасидаги ерларга кўчириб юрибмиз...» («Ўзбекистон — келажаги буюк давлат», 53-бет).

Гарчи қишлоқ кўчирилган бўлса-да, табиатнинг беназир гўзаллиги ўз ўрнида турибди. «Оқдан дарё оқмай қолмас» деганларидек, бир пайтлар ойлаб тўй-тантаналарга гувоҳ бўлган, ўзига хос файз-баракали масканда яна ҳаёт жонлана бошлашига ишончим қатъий. Бу жойда дунёда тенгсиз оромгоҳлар барпо қилиш мумкин. Ахир мустақил Ўзбекистон давлатининг ўз Қрими, Сочиси, Ялтаси бўлиши керакку. Ёки ер қаърида яширинган тошкўмир, каолин, вольфрам, кварц қуми, қизил мрамор, сочма тарздаги олтин ва бошқа бойликлар ёш мамлакатимиз истиқболга хизмат қилдирилиши лозим. Бу ерда «Қизил китоб»га кирган юзлаб ўсимлик ва ҳайвон турлари сақланган. Тупроқнинг табиий таркиби картошкачиликни йўлга қўйишга имкон беради. Қолаверса, картошкадан ҳозиргача ҳам мўл-кўл ҳосил олиб келинмоқда. Бундай хазиначиларни қўлга киритишнинг энг катта ташвиши — қишлоқда доимий қатнайдиغان автомобиль йўли олиб бориш. Шунда беихтиёр ҳаёлга афсонавий Фарҳод келади. Қани, у мўъжизакор тешаси билан пайдо бўлиб қолса-да, дарё бўйлаб кетган 25—30 чақиримли чўнг тоғни сарёғдек кесиб, йўл очса! Иншооллоҳ, бу кунлар ҳам узоқ эмас.

Ўзликни таниш, бу — ўз юртини, оёғи ерга тегиб турган заминни ҳам танишдир. Узоқ йиллар ҳукм сурган номақбул тартиблар туфайли қатто ўз бешигимиздан ҳам йироқлашиб кетдик. Унинг мунгли ингроқларига қулоқ тутмадик, оғриқларига малҳам бўлиш, шаъни-шавкатини улуғлаш ўрнига узоқлардаги «жаннат»ларга кўз тикиб яшадик. Тошқўрғон қишлоғи ҳам ана шундай ҳавойиликнинг қурбони бўлди, унинг табиий гўзаллиги, тарихий мавқеи писанд қилинмади. Бугун улуғларимизни бошимизга кўтараётган, уларнинг қадам изларида гуллар ундираётган эканмиз, бобокалонимиз буюк Амир Темурнинг мангу барҳаёт шавкати бу хилват гўшада ҳам акс-садо беражак, мудроқ тоғларнинг мангу юраги абадий уриб туражак!

Мен улуғ ва қудратли мамлакатнинг бир кичик нуқтаси ҳақида жиндай ҳикоя қилдим. Ҳолбуки, унинг ҳар бир қаричи гўзалдан-да гўзал тарихга эга. Айтнинг, ана шундай Ватанни севмаслик мумкинми? Йўқ!!!

Ватан! Қучай десам қулочим етмайди.

Ватан! Сени меҳрли нигоҳларим билан қучаман!

1993 йил ноябрь

АРРАФОТДА ҚУТЛУГ ИЗ БОР

Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори билан истиқлолимизнинг икки йиллиги арафасида мамлакатимиз пойтахтида буюк бобокалонимиз — ҳазрат соҳибқирон Амир Темурга ҳайкал қўйилиши улуғ аждодимизнинг халқимизга чинакам қайтарилганининг ифодаси бўлди. Албатта, энди буюк жаҳонгирнинг шонли ҳаёти, миллат ва дини исломни улуғлашга йўналтирилган зафарли саъй-ҳаракатлари тафсилоти янада батафсил ўрганилади. Ҳолбуки, бу жабҳада ғубор босган, унутилган ёки атайлаб чалкаштирилган ўринлар кўп.

1992 йил Амир Темур Кўрагоннинг ўзи тартиб берган таржимаи ҳоли — «Зафар йўли» нашр этилганди. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор: «Йигирма икки ёшга тўлганимда Ҳожи Барлос билан иттифоқлашиб, амир Қазағонга қарши кўзғалон кўтаришга қарор қилдим. Мен билан мадрасада бирга ўқиган қирқ кишини тўплаб маслаҳатлашдим ва Аррафот тоғида аскар тўпламоқчилигимни айтдим» (39-бет). Шу саҳифа охирида Аррафот тоғи тўғрисида «Қашқадарё воҳасидаги бу тоғ ҳақида маълумотга эга эмаслик» кўрсатилган. Бу ҳолга ажабланмаса ҳам бўлади. Ахир орадан 6—7 юз йил вақт ўтган бўлса, тарих шамоллари ҳар бир нарсага, ҳаттоки, жой номларига ҳам тузатиш киритгани табиий. Қашқадарё воҳасида ястаниб ётган Ҳисор тоғ тизмаларида, қирларида, сой ва текисликларида Темур ва темурийлар билан боғлиқ ўринлар кўплаб учрайди. Бироқ мен суриштирган турли касбдаги кишилар Аррафотни эслаш ва изоҳлай олмадилар.

Бир куни таҳририятга кичик жуссали, нуроний чол кириб келди. Суҳбатимиз қовушиб кетди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Шодмон Камолов 90 ёшни қоралаб қолган, лекин фикри тиниқ киши, кўрган-билганларидан анча ҳикоя қилди. Отахон ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё ва Бухоро вилоятлари ҳудудини бирлаштирган Бухоро округи тузилган 1938 йилда ёшлар ташкилотининг саркотиби бўлиб сайланган, хизмат юзасида Қашқадарё томонларга, жумладан, бизнинг чекка тоғ қишлоғимизга ҳам борган экан. Кейинчалик илм-фан билан шуғулланиб, ТошДУнинг жуғрофия факультетида маърузалар ўқиганлар. Хусусан, жой номларининг келиб чиқиши ва маъноси ҳақида тадқиқотлар олиб борган.

Бирдан хаёлимга «Аррафот» тушиб қолди.

— Геологлар тилида баъзи атамалар бўлади,— деб гап

бошлади суҳбатдошим, фикримни илғаб.— Олайлик, текис тоғларни — «садтоғ», тик тушган, қирқилгандек бўлса — «девортоғ», туя ўрқачларига ўхшаса — «уркунжатоғ», учли, қиррали, аррага ўхшаш тоғларни эса «Аррафот» (Арафот эмас) деб атайдилар.

Аррафотнинг Маккаи мукаррамадаги Арафот водийсига дахли йўқ экан. Ёдимга «Масҳара» деган чўкки номи тушиб, унинг мазмунини сўрадим.

— «Масҳара» эмас, «Машҳара», — изоҳ бердилар.— Машҳараларда кузатувчилар турган, душманнинг қайси томондан келаётганини машъал ёқиб хабар берган...

Кўз олдимда ёрқин бир манзара намоен бўлиб, гўё мозийдан хабарлар келаётган, тошга айланган хотиралар жонланаётгандай эди. Машҳара чўкқиси Тошқўрғон яқинидаги маълум ва машҳур Амир Темур ғорининг қаршисида. Агар ғор жойлашган Қалъаи Шерон дарасини тортилган камон десак, Машҳара камоннинг ўқиға ўхшайди. Бу жойдан жанубдаги Чакчак дараси-ю, шимолдаги Тахтиқорачагача кўринади, десам лоф бўлмас. Ана шундай қулай жойда кузатувчилар кўйилиши шак-шубҳасиз. Демак, аррага ўхшаш тоғлар ҳам шу атрофда бўлиши керак.

1991 йил август ойида «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» сафар қатнашчилари бу жойларда бўлган, шунда баъзи суратлар олинган. Шулардан бири диққатимни тортди. Шимолга томон қиялаб кетган тоғ чўққилари худди арранинг тишларига ўхшайди. Яна бир муҳим маълумот — Амир Темур ғори ҳам шу чўққининг жануб тарафида жойлашган. Халқ тилида «Бовурчи» деб аталувчи бу чўққи атрофларида текис майдонлар, хувиллаган даралар кўп учрайди.

Мулоҳазаларимни баён қилиб, суратни кўрсатганимда, йирик тарихчи олим Бўрибой Аҳмедов: «Бу—ҳақиқатга жуда яқин маълумот» дедилар. Ростдан ҳам ҳали Амир Темур билан боғлиқ синоатлар кўп. Ўша ғор, Аррафот тоғи, унинг атрофлари деярли ўрганилмаган. Ахир мўғул истибодини синдирган, тарихда буюк давлатга асос солган сулола қандай манбалардан куч олди? Шу хилват тоғ бағирларида тошни эритиб, оҳан олишдан қолган чиқиндиларга ҳар қадамда дуч келасиз. Балки соҳибқироннинг қурол-яроғ ясайдиган устахоналари шу овлоқ жойларда бўлгандир?

Хуллас, жавоб талаб қиладиган саволлар кўп. Ҳамма жумбоқларни ечиш сари қутлуғ ҳаракат бошланган экан,

унинг натижалари муборак бўлсин. Зуваламизнинг бир тупроқдан олингани, буюк Темур билан ватандошлигимиз улуғ масъулиятлар юклайди.

1993 йил июль.

ФАХРПАНИШ ҲУҚУҚИ

Ёки баъзан қўлимиз юлдузга етмай қолаётгани ҳақида

1993 йилги эсда қоладиган воқеалардан бири, шубҳасиз, буюк олим ва давлат арбоби Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган тантаналар бўлди.

Тўйга тайёргарликнинг жуда кўнгилдагидек бораётганлиги ҳақида хушxabарлар келиб турибди. Жумладан, юбилей ўтадиган кунларгача иккита — бири бадий, бири хужжатли фильм тугалланади. Улуғбек илмий меросини тадқиқ қилишга бағишланган бешта китоб нашр этиш мўлжалланган. Республикамизда икки жойда буюк ўтмишдошимизга ҳайкал қўйилиб, ул зоти шариф номларида мукофот, стипендиялар, Фанлар академиясида олтин медаль таъсис этилади ва ҳоказо. Зеро, мустақиллик йўлидан собит бораётган Ўзбекистонимизнинг шуқуқи, ҳиммати бисёр. Истиклол мафкураси кадриятларимизга, боболаримиз қолдирган бой илмий-бадий меросга асосланади, деб кўрсатилгани ҳам фикримизни қувватлайди.

Бейхтиёр ифтихор ҳисларини жүштириб юборадиган бундай ҳароратли гаплар шу йили «Амир Темур маърифий жамияти» низомининг Адлия вазирлигида қайта рўйхатдан ўтказилиши муносабати билан ўтказилган ҳайъат йиғилишида тилга олинди. Гарчи маърифий жамият тузилганига бир йилдан ошган, унинг мўлжаллари жуда оламшумул бўлса-да, шу давр ичида режалаштирилган ишларнинг ўн фоизи ҳам амалга олмади, ҳатто у шаклланиш босқичини ҳам ўтай олмади. Албатта, бу «мағлубият» бирон доирада расман тан олинмаслиги ҳам мумкин. Негаки, кўпчилик бундай жамият борлигини билмайди ҳам, бироқ ишнинг юришмаётганига сабаблар кўп. Уларнинг энг асосийси — фидойи одамларнинг етишмаётганлигидадир.

Энди гапни узоқроқдан бошласак бўлади.

Кейинги пайтда ижтимоий ҳаётдаги ва руҳиятдаги ўзгаришлар туфайли тарихга, жумладан, Темур ва темурийлар даврига қизиқиш кучайди. Бу ҳол турли тарзда зоҳир бўлмоқда. Айниқса, бир нарса алоҳида кўзга ташланмоқда: раҳбарлар, меҳнат жамоалари жаҳонгир бобокалонимизга

ўз ҳурматлари ифодаси сифатида хўжаликларига, ишлаб чиқариш корхоналарига ул зоти шарифнинг муборак номларини қўйиб олмоқда. Ҳозир (муболаға бўлса ҳам) ўнта жамоа хўжалигидан бирининг номи — «Амир Темур». Кўчалар, ўқув юртлари, ҳатто кичик корхоналару тижорат дўконлари Соҳибқирон номи билан аталмоқда. Бу ниҳоятда қувонарли ҳол. Ахир бундан уч-тўрт йил олдин ҳам баъзи олимлар кўркув туйғуси ила «Амир Темур бизга мансуб эмас», деб баралла жар солиб юрганини эсласак, бобокалоннинг исм-шарифини унвон қилиб олишни жасорат тарзида эътироф этиш мумкин. Бу — масаланинг ташқи томони. Бироқ барча ҳаракатлар Амир Темур ва унинг даврини ўрганиш сари йўналтирилиши лозим бўлган пайтда фақат «номдор» бўлишнинг ўзи кифоя қиладими? Гап нимадалигини чуқурроқ ҳис қилиш учун Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш қай аҳволда эканини тасаввурга келтирайлик. «Қизил империя» даврида улуғ аждодимизга осилган ёлғон тамға бугун ҳар бир зиёлига маълум. Бироқ кейинги йилларда нашр этилган 2—3 китоб («Темур тузуклари», «Амир Темур тарихи», «Зафар йўли») бутунлай бошқа ҳақиқатни — зулмат ичида бўғилиб ётган анварни намойиш этмоқда. Ҳали денгиздан томчи бўлган шу манбаларда келтирилган далиллар ҳар қандай муҳолифнинг оғзига уришга кифоя қилади. Аммо Амир Темурни ҳар томонлама ўрганиш бугунги давр суръатлари ва талабларига жавоб бермаётир. Мустақилликка эришган халқнинг ишончини метин, кўнглини тоғ, гурурини осмон қиладиган идеаллар керак. Бу озод юртимизнинг келажагини белгилаб олишида нурли маёқ ҳам бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан олганда, ҳазрати Соҳибқироннинг шахсини «Амир Темур ким?» тарзида эмас, балки улуғ аждодимизнинг инсоният тараққиётига қўшган ҳиссасини эътироф этиш маъносида батафсилроқ ўрганиш фурсати етди. «Амир Темур маърифий жамияти» ана шундай юмушларни бажаришда кўмакдош бўлишни мақсад қилиб қўйган. Афсуски, унинг ишлари юришиб кетмаяпти. Бунинг муҳим сабабларидан бири — маблағнинг етишмаслигида. Албатта, ҳозирги иқтисодий танглик шароитида, яна «жамият»лар ёмғирдан кейинги қўзиқориндек кўпайиб кетганига бирон нарса дейиш қийин, бироқ ўз-ўзидан бир гапни айтмаса бўлмайди. Амир Темур номини олган бирлашмалар ўзларида бирор маънавий мажбурият ҳис қиладиларми? Хўжаликнинг ташвиши, тадбири кўп бўлади, шулар орасида Амир Темур меросини ўрганишга баҳоли қудрат ҳисса кўшишни ният қилган жамият ҳам борлигини эслаб қўйишса, чакки бўлмайди.

Африканинг номини Швейцария деб ўзгартирган билан Саҳрои Кабир ўрнида денгиз ва тоғ пайдо бўлиб қолмайди. Ном олишнинг ҳам қандайдир шартлари бордир? Балки бу масалада қонун доирасида йўл тутишга тўғри келар. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг кейинги сессиясида янги «Маҳсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида» қонун қабул қилинди. Унда атоқли шахсларнинг номлари, таҳаллуслари ва улардан ясалган сўзларни ваколатли идоралар розилигини олмай, жамоа белгиси сифатида истеъфода этишнинг баъзи қоллари маҳсулот белгисини рўйхатдан ўтказишни рад этишда асос бўлиши мумкинлиги кўрсатилган (6-модда, 2-банд). Қолаверса, мазкур маърифий жамиятга аъзо бўлиб киришнинг ўзи ҳам хайрли ишларга қўшилган камтарона улушдир.

Жамият марказий бошқаруви хазинасида 200 минг сўмга яқин пул бор. У Тошкент шаҳридаги 78 аъзо ва 2—3 саховатли корхона ўтказган хайрия маблағидан жамланган. Устига-устақ, анча солиқ ҳам тўлаш керак. Бир хона (телефони билан) ижарага олинган, икки ходимга доимий маош тўланади. Ана шу туфайли ҳам оролга тушиб қолган одамдек нажот кутиляпти. Жамият раиси, тарихчи олим Бўрибой Аҳмедовнинг: «Бирор иш қиламизми ёки жамиятни тарқатиб юборамизми?» деб ташвишланганича бор. Ҳа, холва деган билан оғиз чучимас экан. Жамият аниқ иш тартибига эга, унинг мақсади — жамоатчиликни хайрли ишларга жалб этиш. Ҳозирча эса кучларни бирлаштириб бўлмаяпти. Негадир ҳар ким ўз сўкмоғи билан чўққига чиқмоқчидек. Олайлик, Қашқадарёда жамиятнинг вилоят бўлиmidан ташқари Қарши ва Шаҳрисабзда жамғармалар ташкил қилинган. Бу уч ташкилот бир-бири билан маслаҳатлашмай, ўзича «иш олиб боради». Ёки Навоий ва Сурхондарёда қилинаётган ишлар Тошкентга аниқ эмас, Андижон ва Фарғонада ташкилий кўмита тузилган эди, кейин-чи? Ана шундай қолларга чек қўйиш учун янги низомда бошқаришни марказлаштириш, хусусан, хайрия маблағларини ягона банк ҳисобига ўтказиш шартлиги белгилаб қўйилди. Темур ва темурийлар даври жуда катта воқелик, унинг юқини барча кучларни жамламасдан тортиш қийин. Қолаверса, бўлиниб ҳаракат қилиш авлодлари ва фарзандларини мудом бирлашишга чорлаб келган Амир Темур қарашларига зиддир.

Бу сай-ҳаракатлар ҳам бир тарих бўлиб қолади. Истиқболда хайрли ишлар амалга ошиши шубҳасиз. Жумладан, Улуғбек юбилейининг нишонланиши фикри-

мизнинг исботидир. Томирга сув етиб борган экан, оби ҳаёт, албатта, азим дарахт танасига ҳам тириклик ҳады этади. Зеро, Улуғбекни бобоси Амир Темурдан айрича тасаввур қилиб бўлмайди.

1993 йил июнь

МУҲАММАД ТАРАҒАЙ ТҶИИДА РАҚС

Амир Темур ҳаёти ва фаолияти мукамал бир қомус. Ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, дунё ичра дунё яратган — туркий шаън ва шавкатни оламга таратган муҳтарам зот кечирган ҳар сонияни, бу қаҳрамонликнинг ҳар бир унсурини заррабин орқали кашф қилиш бугунги камолатимизда юксак пиллапоё бўлиб хизмат қилади. Биз ҳозиргача бу қаҳрамоннома ҳақидаги тухмат ва иғво гапларга ишониб келдик. Энди ўша ёлғонлар устига жасорат билан «бостириб бориб», уларни фош қилиш, юзидаги қора чимматни кўтариб, ҳақиқатни бор бўйи билан кўрсатиш имкониятига эгамиз.

Жумладан, шўро мактабида шундай бир «нодир» латифани келтириб, болаларни алдаб келишарди. Эмишки, Амир Темур Афандидан сўрабди: «Айт-чи, менинг баҳом қанча?» Шунда Афанди: «Йигирма беш динор»,— дебди. Амир Темурнинг жаҳли чиқиб: «Аҳмоқ, белимдаги камарнинг ўзи йигирма беш динор туради-ку»,— дебди. «Мен ҳам шу камарни ҳисоблаяпман, бўлмаса бир чақа ҳам турмас эдингиз».

Тарих китобларида ёзишича, худди шундай суҳбат ростдан ҳам бўлиб ўтган. Бироқ шароити ва моҳияти бутунлай бошқача кечган бу қолат ғаразли мақсадда талқин этилган.

Соҳибқирон марҳаматига сазовор бўлган зотлар Темур билан ҳамма масалада келишавермасдилар. Шоир Аҳмад Кирмоний маснавийда «Темурнома» деб аталган зафар достонини ёзган, жаҳонгирнинг алоҳида эътиборини қозongan киши эди. Азбаройи яқинлиги туфайли баъзан жаҳонгирга ўтқир қазиллар ҳам қиларди. Суҳбатларнинг бирида инсон қадр-қиммати ҳақида гап кетади-да, соҳибқирон шоирдан сўрайди: «Агар мени сотсалар, қанча баҳо қўярдинг?». Кирмоний: «Йигирма беш динор»,— деб жавоб беради. Давоми — юқоридаги латифадагидек. Лекин бундай журъатли лутфдан бетимсол қудрат эгаси Темур заррача хафа бўлмайди, жилмайиб: «Шўҳсан-да»,— деб қўя-қола-

ди. Бу воқеани ҳикоя қилган Херман Вамбери жаҳонгирнинг буюк қалбига тасанно айтиб, «истаган подшоҳ бу ҳазил учун шоирни қатл қилиши мумкин эди», дейди.

Умуман, Амир Темур фаолиятининг ҳар бир қирраси олмосдек сержило, оҳанраболи. Шу ўринда унинг ўз зурриётларига — дилбанди, фарзандларига муносабатини суюкли набираси Мирзо Улуғбек мисолида бирров назардан ўтказайлик. Амир Темур жангу жадаллар суронида Кичик Осиёдаги Мордин қалъасини фатҳ этиб, зафар кучиб турган пайтда элчи Шохруҳ Мирзо хонадониди ўғил дунёга келганини хабар қилади. Бундан беҳад шодланган Темур бандиларни озод қилишга, қалъа забтини тўхтатишга, аҳолига эмну омонлик беришга фармон беради. Яна марҳамат кўрсатиб, туғилган чақалоққа отаси Тарағай Баҳодир исмини инъом этади. Одатда, киши ўз отаси исмини умидбахш ва бахтиёр авлодига раво кўради. Пайғамбарона башорат билан қилинган бу иш ростдан ҳам жаҳонро шуҳрат қозонди, ўша гўдак улғайиб, ҳам салтанат, ҳам илм подшоҳи даражасига етишди.

Падари бузруквор ўз наслининг камолоти учун ҳамма ишни қилди, уларнинг табиий майлларини қўллаб-қувватлади. Агар набираси Муҳаммад Султоннинг ҳарбий ишларда тенгсиз бўлишини каромат қилган бўлса, Улуғбекнинг буюк аллома бўлиб етишишини сезган эди. Шунинг учун дасти етган ўлкалардан жами илм хазиналарини Самарқандга — Муҳаммад Тарағай учун келтирди. Олимлар Улуғбек кутубхонасида дунёдаги энг нодир асарлар тўпланганини қайд қиладилар. Ёки жаҳонгирнинг бу набирасига алоҳида ихлоси борасида халқ ривоятларида, тарихий манбаларда ҳам ибратли мисоллар бисёр. Салтанат валиаҳди Муҳаммад Султон вафотидан кейин қаттиқ қайғуга тушган Амир Темур барча шодликларни унутиб, ҳатто жилмайиб қарамаган ҳам, дейишади. Полапон гўдак Тарағай гувраниб эмаклаганча бобосининг этақларига осилганда, азбаройи меҳри тобланган Соҳибқирон гўдакни боши узра баланд кўтариб, унга тикилганча маъюс жилмайган экан. Бу табассумдан ўшанда бутун Мовароуннаҳр ёришиб кетган бўлса, ажаб эмас.

Муаррихларнинг қайд этишича, Улуғбекнинг тўйи ҳам жуда катта тантана билан ўтказилган. Етти йиллик зафарли юришдан қайтган жаҳонгир олам чопқинларидан чарчаган руҳига ором бериш ёки дунё лаззатларидан баҳраманд бўлиш ёхуд авлоди олдидаги ўз бурчини адо этиш мақсадида катта тўй ҳозирлигига фармон беради. Самар-

қанднинг шимоли-шарқидаги Кўҳак тепаликлари этагидаги Конигил ўлангзориди улуғ тўйхона барпо этилади. Шу кунлари бутун Самарқанд аҳли зеб зийнатларга ўралишига, яйраб дилхушлик қилишига изн берилиб, солиқ ва тўловлар бекор қилинади, бутун салтанатда қилич яланғоч-ламаслик шарти қўйилади. Темур бошқа тантаналар қаторида олти набираси тўйини ўтказади. Ибн Арабшоҳнинг қайд этишича, бу тўйга подшоҳларнинг қизлари чўри, ўғиллари қул бўлиб хизмат қилишади. Шаҳар аҳли бутун бисотини намойиш қилиб, яйловга йўл олади. Жами ҳунармандлар ўз маҳоратларини кўз-кўз этади. Машшоқлар, ҳофизлар энг сара оҳангларини ҳозирлайди. Ҳамма ўз ҳунари ва санъатини ошириб кўрсатишга бел боғлайди. Бир қамиш тўқувчи қамишдан суворийнинг талъатини ясайди. Ҳунарини шунчалик нозик ижро этадики, чавандознинг ҳатто тирноқлари ва киприкларини ҳам кўрсата олади. Пахта титувчилар бир мезана тиклайдилар, унинг оқлиги кўзни олар, бўйи узоқлардан кўриниб турарди. Лашкарбошилар, баҳодирларнинг ҳар бири ўз чодирларини тикиб, уни ким ўзарга муҳорабаларда қўлга киритган бисотлари билан безайдилар. Бу чодирларнинг энг улуғи ва маҳобатлиси, шубҳасиз, Амир Темурга хос эди. Оқ кигиз билан ёпилган тўртбурчак шаклидаги бу ўтовнинг эни юз қадам, баландлиги уч найза бўйи бўлиб, кунгурасини одам танаси йўғонлигидаги ўн икки дона олтин устун тутиб турарди. Шифти соҳибқирон хазинасидаги энг ноёб ва латиф ашёлар билан музайян қилинганди.

Тўйга етти иқлимдан меҳмон келган эди десак муболаға бўлмайди. Тантаналарда Хитой, Ҳиндистон, Ироқ, Дашт, Синд, Фаранг элчилари ҳозир бўлишган. Баъзи манбаларда айтилишича, тўй йигирма кун давом этган. Тантаналарнинг охирида ўз обрў ва эътиборига лозим тарзда соҳибқирон Амир Темур чодирдан чиқиб, меҳмонларга илтифот кўрсатган. У баҳодир лашкарбошиларни чоғир билан сийлаган. Унинг қўлидан қадаҳ олиб ичиш энг катта мукофот бўлган. Созандаю хонандалар яна ҳам авж пардада мақом қиладилар, энг сара таомлар дастурхонларга қўйилади. Элчилар, амирлар ва султонларни биродари ёки ўғли мақомига қўйган жаҳонгир меҳр билан уларни сийлайди. Тухфалар ҳадя этади, инъомлар ва армуғонлар беради. Ниҳоят, қалби шодлик ва завққа тўлган соҳибқирон кексалигига қарамай, ўрнидан оғир қўзғалиб цитра, уд ва урғун наволари остида рақс тушишни ихтиёр этади. Гувоҳлар ёзадиларки, у тебраниб-тебраниб узоқ рақс қилган.

Подшоҳлар, улуғлар, султонлар ва амирлар унинг бошидан жавоҳирлар, марварид ва турли-туман қимматбаҳо ашёларни сочадилар. Жамоат тарқалмагунча шу аҳвол давом этади. Албатта, шодлик уммонида чарх урган бобокалон қалбидан кечган туйғуларни бугун тиклаш имкони йўқ. Табиатан ҳаётсевар, зебу зийнатларга ишқивоз бўлган латиф қалбли бу инсон эҳтимол ўша пайт дунёдан бевақт кетган азиздан-да азиз набираси Муҳаммад Султонни ўйлагандир ёки улуғ Хитой муҳорабаси олдидан ҳаяжонли қалбига таскин излагандир...

Бобосининг беҳад меҳру мурувватига сазовор бўлган Муҳаммад Тарағай Улуғбек Темурийлар сулоласининг муносиб давомчиси бўлиб, мислсиз шуҳрат қозонди.

1994 йил апрель

ТАМУРУ — ТАМУР — ТЕМУР. ТЕМИР!

«Ойла ва жамият» ҳафталигининг 1994 йил 10-сонида эълон қилинган «Темурми ёки Темир?» мақоласида ҳазрат соҳибқирон Амир Темур исмини ҳозирги имлода тўғри ёзиш масаласи кўтарилиб, жаҳонгирнинг исми «Темир» сўзидан олинган дейилади ва бу ҳолнинг илмий асослари кўрсатилади. Ростдан ҳам ўзбекча исмлар сирасидан Тош, Пўлат, Темир, ҳатто Метин деган номлар ҳам учрайди ва улар, табиийки, ота-онанинг ўз фарзандларига тилақларини ифодалайди. Бу мулоҳазаларни ўқиб, яқинда нашр этилган баъзи манбаларда ул зоти шарифнинг муборак исмларига изоҳ берилган ўринларни қайта назардан ўтказишга тўғри келди.

Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» китобида бу ҳақда шундай дейилган: «Темурнинг исми ёзилиши (устида икки оғиз сўз): устида икки нуқтали ва қасрали «Т», сукунли «И» тагида икки нуқтаси билан, ўртасида даммали «У» бўлган «Мим» билан нуқтасиз «Р» дан иборат. Бу унинг исмининг тўғри ёзилиши (таъкид бизники — Х. С.) ва тил қоидаларига асосан қурилишидир. Лекин араб тилининг хоссаси ўз (сўз) тузилишидаги вазнларига асосан ажам сўзлари шарини юмалатиб, ўз тили майдонида истаган томонига қараб юритади. Шу сабабдан уни баъзан «Тамур»... деб тилга оладилар. Бу (ҳолат) учун (одамларни) койиш ва гуноҳкор қилиш керак эмас. Бу туркча «темир» демақдир» (68-бет).

Ҳазрат соҳибқирон — «Зафар йўли»да ўзига қўйилган

исм хусусида жуда аниқ ҳикоя қилади. Падари бузруквор Тарағай Баҳодирнинг ўғлига айтиб беришича, ақиқа (гўдакка исм қўйиш) вақтида пирлари шайх Шамсуддин Фахурий ҳузурларига борганларида, ул зот «Қуръон» кироати билан машғул эдилар ва айни шу пайтда «Ал-Исро» сурасининг 16- оятини ўқиётган эканлар.

О я т: «Амантум ман фи-с-сама ан йухифа бикума-л арда фа иза ҳийа тамуру».

Таржимаси: «Биз қачон бирон шаҳарни ҳалок қилишни истасак, унинг боёнларини (ўзимиз юборган пайғамбарларга итоат этишга) буюриб, улар итоатсизлик қилишгач, у шаҳар (аҳолиси) устига Сўз (азоб тушиши) вожиб — муқаррар бўлур. Бас, биз уни вайронага айлантурсурмиз». («Қуръони Карим», Ўзбекча изоҳли таржима, 197- бет.)

«Таржиман ҳол»да келтириладики, бобокалонимизнинг оталари шундай дейдилар: «Қуръон»нинг бу оятида «Тамуру» сўзи бўлганлиги учун биз сенга Темур исмини бердик» («Зафар йўли», 23- бет).

Албатта, иккита эътиборли манбадан келтирилган иқтибос ва таъкидлар бизнинг нима демоқчи эканлигимизни кўрсатиб турибди. Ибн Арабшоҳнинг: «Бу туркча «темир» демакдур», — тарзидаги изоҳида у талаффузни назарда тутганга ўхшайди. Муқаддас китоб оятидан олинган исмининг имлосини ўзгартиришга зарурат бормикан? Ахир улўғ аждодимизнинг муборак исмлари деярли барча тилларда «Темур» шаклида ёзилади-ку!

1994 йил март

«АНИ НАЗМ ЭТКИ...»

Ўзбекистоннинг қайта туғилиши азалий қадриятларнинг тикланиши, кўплаб ҳақиқатларнинг бутун бўй-баста билан намоён бўлишига олиб келди. Бундай ижобий ўзгаришларнинг энг салмоқлиси, бизнинг миллий ифтихоримиз, соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг ватанига, халқига қайтарилишидир. Дастлаб, Тошкентнинг қоқ марказида соҳибқиронга ҳайкал қўйилиши ва 1994 йил 29 декабрда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини кенг нишонлаш ҳақидаги қарор фикримизнинг далилидир. Табиийки, Президентимиз ва республика ҳукуматининг бундай жасорати Темурга бўлган муносабатларни кескин ўзгартирди, энди ҳар калимада Амир Темур номи тилга олинадиган илмий, бадиий ва санъат асарлари яратила бошланди. Бундай

қолдан фақат қувониш, ўша камситилган, хўрланган, таққирланган замонлар ҳаққи — ифтихоримизни янада ёрқинроқ кўз-кўз қилишимиз керак...

Тарихга, тарихий шахсларга баҳо беришнинг дунё халқлари маънавиятида қарор топган мезонлари бор. Унинг бош талаби — илмий ёки бадий ҳақиқатнинг тарихий ҳақиқатга мос келишидир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, Амир Темур тимсолини акс эттиришда даврни тўла тушунмаслик, воқеликни чуқур ҳис этмаслик каби қусурлар кўзга ташланмоқда.

Сўз мулкининг султони Алишер Навоий «Хамса»нинг энг гўзал достонини ёзишга киришар экан, зиммасидаги масъулиятини:

Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусга, майли, беандоза бўлғай,
Йўқса, назм этгани халойиқ—
Муқаррар айламак сендин не лойиқ...

тарзида ифода этган.

Амир Темур васфининг беандозалиги, фақат ўзига хослиги, халойиқ муқаррар айлаган, такрорлаб келган гаплардан қочиб, ҳали маълум бўлмаган гўзал фазилатларини кашф этиш учун, эҳтимол, бобокалонларимиз буюклигининг асрорларини тўла тушуниб олиш керақдир. Бунинг учун дунёқарашни, мафқурани бутунлай ўзгартиришга тўғри келади.

Бизнинг ижтимоий онгимиз, борлиқни баҳолаш ўлчовларимиз шўро замонида моддионликка асосланган таълимот таъсирида шаклланди. «Материя — бирламчи, онг — иккиламчи», деган мавҳум бир қоида тағ-заминини белгилаб берган бу таълимотнинг моҳияти шундан иборат эдики, олдин кетмон («материя») пайдо бўлган, кейин кетмон ҳақидаги тасаввур («онг») юзага келган. Эндиликда ҳушёр зеҳн билан қарайдиган бўлсак, бу сафсатага мактаб кўрмаган одамни ҳам ишонтириб бўлмайди. Ёки тарихда шахснинг ролини маҳдудлаштириб талқин этадиган, алоҳида қобилиятли кишилар дунёга келиши, улар инсоният дунёсида ҳайратомуз ўзгаришлар ясаши мумкинлигини рад қилувчи мафқура, эртанги ишлари тушида аён бўладиган, ёхуд ёғаётган ёмғирни жиловлайдиган соҳибқаромат зотни тан олармиди?

Амир Темурнинг қайтиши, бу — юртимизга чинакам баҳорий насимларнинг қайтиши, ҳақиқий мусулмончиликнинг қайтишидир. Бизнинг буюк авлодимизга интилишимиз эса инсоният тафаккурининг нурли сарҳадлари томон парвози-

миз, ХХ аср тараққиётига қўшилган улкан улушга меросхўрлигимиз, жаҳон жамиятида қад ростлаётган бўйимиздир.

Табиийки, яхши ният билан соҳибқирон Амир Темур руҳи олдида ўз ҳурматини изҳор этмоқчи бўлаётган қаламкаш ва санъат аҳлининг ҳолатини ана шу мезонлар асосида баҳолаганда кўп масалаларда тасаввуримиз ҳали ибтидоий эканини, шу туфайли билмай қайноқ сувни ичиб қўйиб, оғзи куйган одам ҳолига тушиш мумкинлигини тушуниш қийин эмас. Энг содда, омади гап эса Амир Темур художўй одам бўлган, Аллоҳнинг мавжудлигига шак келтирмаган ҳамда ҳар бир хайрли ишида Яратганнинг ўзи мададкор бўлишини ҳис этиб турган. Зеро, уни «Аллоҳи таоло... ислом динининг янгиловчиси ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр айлади ва у турли ўлкалар ва мамлакатлар аҳлига дини Муҳаммадийни қабул қилдирди» («Тузуқлар»дан).

Бу жиҳатдан ҳам Амир Темурга тарихда ўтган биронта буюк зот тенг кела олмайди. Ҳолбуки, замон тарихнавислари унинг муборак номини Александр Македонский, Чингизхон, Юлий Цезарь, Наполеон ёки Оливер Кромвель билан ёнма-ён қўядилар.

Алоҳида қобилияти билан дунёни ҳайратга солган Александр Македонский инсоният тарихида ўчмас из қолдирди. «Гартия тугуни»ни ўзининг кескир қиличи билан тилкалаб ташлаган ўсмир зафарли юришлар билан ер юзининг анчагина қисмини эгаллади. Болалик даврларидаёқ тарих саҳнига чиққан жаҳонгир одамзоднинг улғайиши, маданийлашуви ва тараққиётнинг тезлашувида мислсиз роль ўйнаган бўлса-да, барибир у ҳам тақдири азал олдида ожиз қолди ва ўттиз уч ёшида дунёдан ўтди. Афсуски, ўз шавкати-га арзигули зурриёт ёки авлод қолдирмади. Фақат мислсиз қаҳрамонликлар, қирғин ва вайроналар ҳақидаги ярим рост, ярим афсона тарих одамлар хотирасида, китоблар қатида яшаб келмоқда.

Одатда, юлдузлар самода яшайди, уларга пастдан қараганда жозибали кўринади. Бу ҳайратимиз боиси юлдузми, осмонми — бошқа масала, бироқ уруғнинг қандай заминда униб чиққани-ю, янгиликнинг қанақа муҳитда бўй кўрсатганини эътиборга олиш ҳақиқат талабларидандир. Инчунун, Амир Темурнинг улуғ ишларини эътироф этиш билан бирга унинг қандай тарихий шароитда ўз салтанатини ўрнатганини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Маълумки, жуда катта ҳудуд, жумладан, Мовароуннаҳр ҳам икки юз йилдан буён Чингиз ва Чингизийлар исканжасида инграб ётарди. Саҳройи мўғулларнинг шиори: бузиш, талаш,

қирғинбарот қилиш бўлиб, гуллаб турган шаҳарлар, обод қишлоқлар уларнинг оёғи остида топталди, тинч турмушга заққум аралашди, ўлкани аламли фарёд ва кўз ёши тутиб кетди. Саҳройилар истаган пайтда тинч аҳоли устига бостириб кирар, уларни қийнар, талар, асир оларди. Манбаларда уларнинг бир сафар Самарқанддан 70 нафар саййидзода мўйсафид ва 400 қизни тутқун қилиб олиб кетгани, уларни қийнаб, топтаб, хўрлаб, кейин эса тезак тутунига димиқтириб ўлдиргани ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолган. Шунингдек, X — XII асрларда бошланган Уйғониш даври — Беруний, ибн Сино, Форобийнинг илмий кашфиётлари, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румийнинг бетимсол шеърляти, Кубравия, Яссавия тариқати мўғуллар истилоси билан зулматга ирғитилди, оқибатда, маънавиятдаги бу ҳалокатни Улугбек, Алишер Навоий ёки Нақшбандия тариқати эътироф этилгунча бартараф этиш мумкин бўлмади. Чингизхоннинг маълум қонли болтаси ривожланишда 300—400 йиллик тикланмас жарликни пайдо қилди.

Ана шундай қалтис, оғир шароитда Амир Темур майдонга чиқди ва унинг ташрифи асрий қийноқлардан пайдо бўлган яраларга малҳам бўлди. Албатта, бобокалонимиз салтанати даврида юзага келган ҳаёт тарзини хаёлга келтирсак, ўз ўтмишдошимиздан қанчалик юксаклиги аён бўлади. «Бинобарин, Темурни Чингиз ила бир сафга қўйиб, уни ваҳший, золим, қароқчи деб атаган кишиларнинг фикрлари икки мартаба хатодир» (Херман Вамбери).

Рим давлатида дастлаб ғоявий раҳбар, кейин лашкарбоши сифатида Юлий Цезарь жуда катта шуҳрат қозонган. Шунингдек, унинг шафқатсизлиги ҳам жуда машҳур бўлиб, бу шафқатсизлик Спартак бошчилигидаги куллар исёнини қонга ботиргани, Африканинг тинч аҳолисини аёвсиз қиришда раҳнамолик қилганида кўринади. Қолаверса, Цезарь бутунлай бошқача маънавий муҳит фарзанди эди. Ҳали у пайтларда никоҳ ва оила муқаддаслашмаган, эрхотинлик фарқ қилинмасди...

Европалик тарихчилар Наполеонни Темурнинг ўғли деб аташдан фахрланадилар. Ҳақиқатдан, катта ҳарбий истеъдод эгаси бўлган Наполеон Бонапарт ўз ҳаёти давомида мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатди. Корсиканинг Аяччио шаҳрида туғилган жаҳлдор, жиккак бола Франциянинг фахрига айланди. Унинг Алп тоғлари оша Италияга, кейин Мисрга юришлари, кучлар нисбати тенг бўлмаган жангларда эришган ғалабалари, шубҳасиз, ҳарбий санъат тарихида

қолди. Бироқ ғалабалардан ўта ҳаволанган бу саркарда кейинчалик эшикни тақиллатмай бировларнинг уйига бостириб кира бошлади, босқинчилик урушларига боши билан шўнғиб кетди. Бу эса кўпгина халқлар қатори фаранглар бошига ҳам оғир кулфатлар олиб келди. «Ватан уруши», деб номланган 1812 йилги Россияга юришида 420 минг, кейин яна 150 минг сараланган аскар билан чегаралардан ўтган бўлса, енгилиб қайтгач, унинг қўл остидаги қўшин 30 минг кишига ҳам етмасди. Наполеон бундай даҳшатларни бир неча марта такрорлади, унинг ҳукмронлиги даврида 15—16 ёшли ўсмирлар ҳам армияга олинди. Охир-оқибатда халқлар бошига тушган бу балодан қутулиш учун бутун Овropa оёққа турди ва урушқоқ жаҳонгир тизгинланиб, барча унвопу имтиёзлардан маҳрум этилиб, океан қаъридаги Авлиё Елена оролига сургун қилинди. Дунёга сиғмаган Наполеон умрининг сўнгги 6 йилини ана шу кимсасиз жойда ўтказди.

Оливер Кромвель Буюк Британия ороллари — Англия, Ирландия, Шотландия ва бошқаларни бирлаштириб, империяга асос солди. Унинг хизмати кейинчалик бу мамлакатнинг «дунё устахонаси» номини олишини ёки ўз худудидан бир неча ўн баробар кўп мустамлакаларни истило қилишини таъминлади. Шу билан у ўз мамлакати тарихидагина ёрқин сиймо бўлиб қолди.

Муқоясаларни давом эттириб, соҳибқирон Амир Темур ҳақида гапирганда, энг аввало, унинг ўз даври фарзанди эканини, фаолиятида ўша замон тартибларидан воз кеча олмаслигини таъкидлаш керак. Ровийларнинг гувоҳлик беришича, Темур ўзини «адолат элчиси, одиллик тимсоли», деб билган ва «қанча кўп худудда ҳукмронлик қилсам, адолат шунча кенг тарқалади», деб ўйлаган. Уни «осмонда худо ягона экан, ер юзида ҳукмрон ҳам битта бўлиши керак», деган ақидага суянган дейишади. Албатта, бундай улуғ мақсадни рўёбга чиқариш осон кечмаслиги ҳаммага аён. Шу ўринда гапни мухтасар қиладиган бўлсак, бизга Амир Темур юришлари, уларнинг моҳиятини тафтиш қилишдан кўра буюк аجدодимиз қолдирган маънавий мерос қадрлироқдир. Зеро, инсониятнинг зўравонликдан халос бўлиб, маданийлашган тараққиёт сари юз тутганига анча вақтлар бўлди. Амир Темур ҳазратларининг эса дунёвий ва илоҳий тафаккурни ривожлантиришдаги хизматлари беқиёс. Ибн Арабшоҳ тан олиб айтганидек: «Темур подшоҳлар ва халқлар сийратларида билимдон, шарқу ғарб тарихининг отаси ва онаси эди».

Хуллас, Туронзамин фарзанди, соҳибқирон Амир Темур тарихда ўзига хос такрорланмас, ягона сиймо. Ўз ҳаёти давомида бир неча кишилар амалга ошира олмайдиган улуғ ишларни бажарди. У барпо этган, барқарор таянчга эга бўлган давлатда илм-фан, санъат, меъморчилик ва маънавиятнинг бошқа соҳалари гуллаб-яшнади, салтанат чегараларида барқарор тинчлик ҳукм сурди, савдо-сотик авж олди, раият адолат муҳофазасида тўкин ва фаровон ҳаёт кечирди. Соҳибқирон зурриёдлари сафидан дунё миқёсидаги олим, шоир, давлат арбоблари етишиб чиққанининг ўзи Амир Темурнинг яна бир бахти, сиёсатининг оламшумуллигидан далолатдир. Шу ўринда илм-фан ва тож-тахт султони Мирзо Улуғбекнинг ул зотга неvara (Темур — Шохрух — Улуғбек), буюк шоир, олим ва давлат арбоби Бобур Мирзонинг дуvara (Темур — Мироншоҳ — Султон Муҳаммад — Султон Абусаид — Умаршайх — Бобур) бўлишини қайд этиш ўринли. Ҳолбуки, ҳар қандай халқ шундай битта даҳоси бўлса, истаганча ифтихор қилиши мумкин.

Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида турмушда энг юксак ахлоқий қарашларга амал қилинди. Зеро, Амир Темур одамларга баҳо беришда уларнинг шахсий садоқатига эмас, балки инсоний фазилатларига қараб қадрланишини, жасур, фидойи, ҳалол одамларга ишонч билдиришни қарор топтирган эди. Олайлик, порахўрлик қилгани учун ўз вазири-ни ўлимга буюрган бўлса, ўзига қарши жангда ҳақиқий баҳодирлик кўрсатган, охириги икки ҳамроҳи қолгунча курашган шоҳ Мансурнинг ногоҳ ўлдирилишидан изтиробга тушган. Одамгарчилик соҳибқироннинг эътиқоди бўлган. Ҳокимият тепасига келган пайтида Тўхтамишнинг отаси кўрсатган марҳамати учун ўғлини хиёнат қилганда, қасамини бузганда ҳам қайта-қайта афв этади. Ёки қайнағаси Амир Ҳусайн пасткашликлар қилиб, «Қуръон» билан ичган қасамини бузганда ҳам уни маҳв қилмайди. Шубҳасиз, Амир Темур ҳукмронлигининг боқийлигини таъминлаган омиллар кўп. Булар орасида унинг шахсий фазилатлари муҳим ўрин тутган. Темур мислсиз жасорат соҳиб бўлиб, ўз мақсадига етишиш учун хавфу хатарни писанд қилмаган. 243 аскар билан 12 минг киши кўриқлаётган Қарши қалъасини забт этади. Хоразм юришида ортиқча талафотга йўл қўймаслик учун ҳоким Ҳусайн сўфи билан яккама-якка кураш тушишга аҳд қилади.

Ўткир ақл-заковат эгаси бўлган Темур ҳар бир ишни тадбиркорлик билан амалга ошириш йўлларини излаган. Лашкар сонини кўпайтириб кўрсатиб, душман юрагига

кўркув солган. Тадбир ишлатиб, Ҳиндистон фатҳида даҳшатли филларни енгган ёки рақибни чалғитиб, кутилмаганда хужум уюштириб, ғалабага эришган.

Табиатан сирли, мураккаб феъл-атворли соҳибқирон кенгашларда ҳамманинг фикрини эринмай тинглар экан, Ибн Арабшоҳнинг зикр этишича, бу борада бобокалоннинг нуқтаи назари шундай бўлган: «Халқнинг хос қисми бу масалага чуқур қараб, бир кун билан бир йил орасидаги ишлар оқибатини кўзлаб гапирса, унинг гуноҳи йўқ. Майли, ҳар кимса хатонинг энг қуйисигача йиқилса ҳам ёки савобнинг чўққисига кўтарилса ҳам — фарқи йўқ, ҳеч бир тортинмасдан гапираверсин. Чунки агар хато қилса бу нуқсон эмас, агар мақсадга мувофиқ бўлса, унга икки ҳисса мукофот». Барча фикрларни эшитиб бўлгач, Темур яна энг яқин кишилари билан маслаҳатлашган, агар зарурат бўлмаса, ўз қарорини маълум қилмаган. Тонгда юриш бошланиб, қўшин ўз йўриғича йўлга тушганда, энг кейин ўз ҳошияларини чақириб бошқа томонга юришларини амр этаркан. «Темур қанчадан-қанча даҳо ва хуфёна фикру заковатга эга эди» (Ибн Арабшоҳ). Шу ўринда тарихчи «унинг азму қарорининг шиддатидан, ўзи қасд қилганига нисбатан саботининг қатъиятидан ҳамда унга қаршилиқ билдирган ва у буюрганга тескари, зидлик кўрсатган кишилар устига қасоси тушиши ҳақида ҳикоя қилганларидан» деб бир воқеани келтиради.

Ҳиндистонда бир қалъани довурак, кўркмас ҳиндлар сақлаб тураверадилар. На йўл, на жанг қилиш учун майдон бўлмаган бу қалъада бойлигу озик-овқат ҳам йўқ, фақат Темур одамларига шикаст етказардилар. Ёмғир ёғиб турганда жаҳонгир аҳвол билан танишиш учун келади, аскарлари ҳаракатидаги кўрқин ва журъатсизликдан норози бўлиб уларни қаттиқ қойийди. Ҳовуридан тушиб, ўз фикрини маълум қилишни эп кўрмай, шатранж ўйинига машғул бўлади. Муҳаммад Қовчин исми ҳамма вазирлардан олдин тайинланган, бошқа амирларга нисбатан ҳурмати юқори, гапи тингланадиган, фикри қабул қилинадиган, гоятда мулойим, кўриниши ёқимли вазир бор эди. Аскарлар ундан Темурни қалъани олиш фикридан қайтаришни илтимос қиладилар. Вазир пайт топиб шундай дейди: «Фараз қилайлик, бир мунча ботиру мардларимизни қурбон бергач, биз қалъани фатҳ этамиз. Бундан оладиган фойдамиз чеккан азиятимизга баробар келадими?». Темур ҳеч нарса демайди-да, Ҳиромали деган исқирт кимсани топиб келишга амр этади ва вазирнинг либосларини унга, Ҳиромалиникини

вазирга кийдиради... Темур вафотигача Муҳаммад Қовчин ҳеч кимга қўшила олмай, хор-зор бўлиб юради.

Албатта, Амир Темур эришган муваффақиятлар кўламини тасаввур қилиб, бундай зафарга ўта қаттиққўллик, тадбиркорлик, ақл-заковат билан эришиш мумкинлигини тушуниш қийин эмас. Қолаверса, соҳибқирон шахсининг ҳали маълум бўлмаган, кашф этилмаган қирралари кўп. Унинг инсоният маънавий оламининг юксалишига қўшган ҳиссаси ҳам тўла ўрганилмаган. Олайлик, ўзигача ваҳший тўдаларнинг тартибсиз қирғинбароти кўринишида бўлган урушларни ҳарбий санъат даражасига олиб чиқди, таваккалчилик асосида тасодифларга суяниб олиб бориладиган муҳорабаларнинг илмини кашф этиб, фан даражасига кўтарди. Унинг лашкари қатъий тартиб асосида ҳаракат қиладиган, яқин (тактика) ва узоқ (стратегия) мўлжалга эга бўлган мукамал қўшин эди. Мана, унинг армиясида қўшиннинг таянчи — оддий аскар ким? Унинг икки оти, ўқ тўла садоғи, қиличи, жанг болтаси, арраси, битизи ва 10 дона игнаси бўлиши шарт. Унга минган отининг баҳосида маош тўланади. Қўшиннинг ташкилий тузилишида ҳам қатъий тартиб жорий қилинган, ҳар бир муҳорабанинги ўзига хос йўриғи ишлаб чиқилганки, бу қоидалар дунёда биринчи марта Амир Темур фаолиятида такомилга етганини унутмайлик.

Соҳибқироннинг ўзлари эътироф этишларича, тадбир ва «шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини» эгаллаганлар. Бу мамлакатларда тинчлик, фаровонлик барқарор бўлган. Шу туфайли «ер-дунё подшоҳлари унинг паноҳи остида болалардек бўлишни орзу қилганлари» (Ибн Арабшоҳ) ажабланарли эмас.

Дунёдан ғолиб кетган, мағлубият нималигини билмаган ана шундай буюк зотнинг муборак номи озод Ватанимизда ёд этилаётган экан, маълум ҳақиқатларни бир қур эсга олганимиз фойдадан холи эмас. Зеро, «танимасни сийламас», деганларидек, алғов-далғов замонларда тасаввурларимиз чалкашиб, ҳақиқатдан анча йироқлашиб кетганмиз. Ҳатто, буюк Темурнинг қароқларга сиймайдиган, қалб уммони қирғоқларидан ошиб-тошиб кетувчи маҳобатини бутун бўй-басти билан ҳис этмаслик туфайли уни жўнлаштириш, нисбатан ўн, юз баробар паст турувчи майда шахсларга тенглаштириш ҳоллари учраётгани сир эмас. Аслида, шавкатли бобокалонимиз ҳаёти ва фаолияти билан батафсил шуғулланган илм аҳлининг гувоҳлик беришича, ул зотнинг таърифи, қилган ишлари баёни юз жилдлик китобга

ҳам сиғмайди. Зукко кишиларга эса бир пиёла сув орқали денгизни кўришга ҳеч нарса монелик қилмайди.

Амир Темур сиймосини бадий акс эттиришга эса жадал киришилгани маълум. Киришилганда ҳам тап тортмай, чўчимай киришилди. Олдинроқ Қашқадарё вилоят театри Тўра Мирзо асари асосида, Ҳамза номли республика академик театри Асрор Самад асари асосида спектакллар саҳналаштирилди. Албатта, бундай рағбатдан қувониб, уни қўллаб-қувватлаш билан бирга кўнгилдан бир андиша ўтади: яратилган асарлар буюк ажодимиз шаъни ва обрўсига мосми, яъни ҳаёти зиддиятларга тўла, тарихда катта мавқега эга бўлган шахснинг бадий образи бизга ўшандай тасаввур берадими? Бу масалада ҳар кимнинг ўз нуқтаи назари бўлса-да, Амир Темурдек улкан сиймоларни маромига етказиб тасвирлаш, бу борада муваффақият қозониш ижодкорлардан, ижрочилардан улкан истеъдод талаб қилиши шубҳасиз. Шунингдек, мазкур мавзуда яратилган дастлабки асарларда баъзи маромига етмаган ўринлар, жузъий нуқсонлар бўлиши ҳам табиий. Ҳамма гап камчиликларни тан олиб, улардан тўғри хулосалар чиқаришда. Зеро, бундай хайрли ишлар энди бошланди, биринчи қадамлар эса чўққига етиш йўлидаги илк пиллапоядир.

Худди шу ўринда буюк сиймолар ҳақидаги кино ва саҳна асарлари ҳаёдан ўтади. Албатта, уларнинг ҳар бирида ижодкорлар ўзига хос йўл тутганлар, бироқ муваффақиятлари сирини таҳлил қилганда умумий жиҳатлари бордек туюлади. Олайлик, Миср Араб Республикаси киноижодкорлари пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳиссалом ҳақида фильм ишлаганларида «Бу ролни ким ижро этади?» деган муаммони четлаб ўтганлар. Бош қаҳрамон умуман кўринмайди, бироқ гап-сўзлар, воқеалар шу шахс атрофида айланади. Томошабинлар ёруғ нур оқими бир нуқтага йўналтирилганини ҳис этиб турадилар, ўша нуқтани кўрмасалар-да, фильмда қўлланилган бадий воситалар орқали уни кашф этадилар. Баъзан ирод этилган нутқ эса ҳаёлдаги пароканда ҳисларни жамлайди, ойдинлаштиради. Ўзи, бошқа йирик шахслар — Пётр, Наполеон, Кутузов ҳақидаги фильмларда ҳам улар ҳадеб кўрсатилавермайди. Баъзан зухур бўлувчи саҳналар орқали улар ҳақидаги тасаввурлар тиниқлашади, сўзлаган қисқа гапларидан маржондек сочилиб ётган туйғулар бир ипга тизилади. Воқеалар ривожининг қабариқ фониди шахсни акс эттириш меъёрини сақлаш бадий образ яратишнинг ўзига хос усули бўлиши мумкин, аксинча, гениал шахсни воқеалар маркази-

га қўйиб тасвирлаш эса ўта мураккаб вазифа эканлиги кундек равшан. Ахир бундай қахрамоннинг ҳар бир ҳаракатида, юз ифодасида, нутқида салмоқли маъно бўлиши шарт, бўлмаса образ сифатида «обруси» кетиб қолади.

Айни пайтда муносабатларнинг илиқлашуви шарофати билан яна бир ҳолат — Амир Темурни ўта оммавийлаштириш ҳаракати кўзга ташланипти: озгина маънавий салмоғи бўлган гаплар соҳибқиронга нисбат берилмоқда ёки ул зотнинг пурҳикмат калималари ўзгартирилиб, мослаб, умуман бузиб ишлатилияпти. Бу масалада ҳам ишончли манбага таянмасликка ёки ундан четга чиқишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Қолаверса, «Амир Темур ҳақида» деб тавсия этилаётган асарларга ҳам эҳтиёт бўлиб қараш керак. Атоқли тарихчи олим, академик Бўрибой Аҳмедов суҳбатларидан бирида шундай маълумотни келтирдилар. Бир шарқшунос олим хизмат юзасидан Қошғарда яшаб турганида қўлига фанга маълум бўлмаган маълумотлар тушиб қолади ва уларни эълон қилади. Ҳозиргача ошкор билимлардан тубдан фарқ қилувчи бу ҳужжатлар катта шов-шувга сабаб бўлади. Тортишувлар авж олади. Кейин аниқланишича, олим қўлга киритган ҳужжатлар қадимги китоблардан йиртиб олинган варақларга устомонлик билан битилган сохта ёзувлар экан. «Шу маънода ҳозир эълон қилинишига киришилган «Мен—фотиҳ Темур» китобини ҳам соҳибқироннинг ўз қўли билан ёзилган деб айтишга шоянмаслик лозим», дейди олим.

«Амир Темур каби дохий» (Абдулла Қодирий) дунёдаги камдан-кам халқлар пешонасига ёзилган нодир ҳазина, улкан мерос. Албатта, бу бойликни бутун сиру синоатлари билан кашф этиш учун неча авлодлар умри керак бўлади. Ҳозиргача уни четда ўз нуқтаи назарлари ва дунёқарашларига мослаб ўрганиб келдилар. Аслини олганда, ёруғ оламнинг бу мўъжизасига ҳақиқий баҳо бериш энди бошланади. Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан ўтказиладиган 660 йиллик тантаналари ана шу хайрли ишларнинг дебочаси бўлади. Ана шунда истиқлол туфайли дунёда тобора бўй кўрсатаётган Ўзбекистон билан ҳамоҳанг Амир Темур ҳам чинордек қад ростласа ажаб эмас.

«Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай...» Ҳурматли юртбошимиз Ислоҳ Каримов республика Фанлар академияси раёсати аъзолари билан бўлган бир учрашувда буюк бобокалонимиз ҳазрат Навоий ҳақида тўхталиб: «Биз Алишер Навоийни қанча юксакликка кўтарсак, бўйимиз шунча ўсади», — деб айтган эдилар. Бу гап ўтмишимиздаги

улуғ аждодларимиз меросини пухта тадқиқ этиб жаҳон афкор оммасига манзур қилиш борасидаги чақириққа ўхшайди. Зеро, Навоий суянган, унинг маънавиятига куч берган, парвозига қанот бағишлаган чўққилардан бири — соҳибқирон Амир Темур. Амир Темурни улуғлаш миллатимизни янада юксакка кўтаради. Буюк бобокалонимизга чин меҳримиздан бутун салоҳиятимизни жамлаб, рост сўз ила мансуб ва муносиб, бежирим ва такрорланмас ҳайкал тиклайлик.

1995 йил январь

ЧИРОҚ КЎТАРГАН ОДАМ

У (олим), асосан, жамият хизматкоридир: унинг олимлиги ҳам, бошқа табақа вакилига қараганда устунлиги ҳам жамият туфайлидир ва у жамият учун яшаш керак.

(И. Фихте)

Кўпинча чироқнинг шуъласи уни кўтариб олган одамни ёритмайди, тўғридан қараганда, оломон чироқ ёки машъалани юқори тутган қўлнинг эгасини кўрмайди, унга парво ҳам қилмайди. Баъзан олимларнинг қисмати ҳам шунга ўхшаб кетади: ўзгалар дилини равшан қилиш учун ёнади, адо бўлади. Бу фидойилик эса турлича қадрланади. Эҳтимол, худди шу ўринда жамиятнинг қиёфаси намоён бўлар. Тарихда эса бунга мисоллар кўп.

Албатта, муболагага берилмасдан, маддоҳлик қилмасдан, «ўтмишимизнинг олтин даври» деб баҳоланаётган Темур ва темурийлар замонага назар ташлайдиган бўлсак, илм-фан аҳлига бўлган муносабат ўлчови — бу ҳукмдорларнинг ўзи ё олим, ё шоир бўлганлиги! Зеро, сулоланинг асосчиси Амир Темур ўз «Тузуқлари»да: «Салтанатимни ўн икки тоифага бўлиб, уларга таянган ҳолда иш юргиздим. Салтанатим қонун-қоидаларини ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалақининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим», дея рақам қилар экан, энг аввало шунини қайд этиб қўйган: «Биринчи тоифа — саййидлар, уламо-шайхлар, фозилларни ўзимга яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисимни безаб туришди...» Уламо-шайхлар, фозилларга кўрсатилган бундай ишонч ва эътибор

туфайли салтанатда илм-фан гуллаб-яшнагани, натижада, маданият юксалиб, умуминсоният хазинасига улкан ҳисса бўлиб қўшилганини бугун тарих тасдиқлаб турибди.

Афсуски, одамзоднинг бошидан не кунлар кечмади, бу тирикчилик уммонида қандай тўфонлар кўтарилиб, маърифат кemasига зарбалар етказмадими? Шунингдек, сўз санъати ёки дунё сирларини очиш борасида кашфиётлар қилган улуғ шахсларнинг қисмати ҳам турлича бўлганини биламиз. Бир ҳукмдорнинг доно маслаҳатчиси сифатида мамлакат фаровонлиги йўлида сидқидилдан хизмат қилган бўлса, бири қопга солиб дарёга чўктирилди. Бошқасининг кўзига нил тортилган бўлса, ўзгаси умрбод қамоқ азобига мубтало этилди. Хуллас, кўҳна тарих қатида бу қавмнинг ёруғ кунлари кам бўлган...

... 1221 йил 10 апрелда (баъзи манбаларда 1229 йил) мўғул босқинчилари Хуросоннинг пойтахти Нишопурни эгаллайди. Жангда ҳалок бўлган лашкарбошининг хуни эвазига шаҳарни аёвсиз талаш ва ер билан яқсон қилиш ҳақида амр бўлади. Юз ёшдан ортиқ умр кўриб, жуда кексайиб қолган Фаридиддин Аттор шу пайтда Нишопурда яшарди.

Ноёб дорилар ва қимматбаҳо атир-упалар билан савдо қилувчи художўй, софдил дўкондор Иброҳимнинг ўғли Муҳаммад улуғ инсон бўлиб етишганди. У шайх Нажиддин Кубронинг халифаларидан шайх Мажидиддин Бағдодий кўлидан дарвешлик хирқасини кийган, умрбўйи меҳнат қилиб, сўфия ҳикоятлари ва машойих ривоятларини йиққанди. Тарихчи Давлатшоҳнинг таъкидлашича, «ҳеч ким бунчалик маълумот, рамзу ишорат ва ҳақойиқу дақойиқ сўзларини жамламаган» эди. Жами ижод маҳсули 250 минг байтни ташкил этган шайх Фаридиддин Аттор деб шуҳрат қозонган ул зоти шариф қаламига мансуб бўлган «Илоҳийнома», «Асрорнома», «Мусибатнома», «Мазҳар ул-ажойиб», «Жавҳар уз-зот», «Шарҳ ул-қалб», «Мантиқ ут-тайр», «Тазкират ул-авлиё» сингари шеърӣ дostonлар ва насрий асарларда одам зоти хаёлида кечадиган ғойибона ҳолатлар сурати чизилган эдики, уларни ҳеч ким шайх Аттор каби идрок этолмаганди. Шоирнинг бетимсол маҳорати туфайли «ишқ», «бахт», «шодлик» каби мавҳум туйғуларни худди қалам ёки дафтарни кўриб тургандек аниқ ҳис этасиз. Алишер Навоӣ Фаридиддин Атторни илоҳий сўз соҳиби сифатида юксак даражада улуғлаган. Шайх Аттор ҳаётлик чоғида шеърӣят мулкининг бошқа бир султони — Жалолиддин Румийга ҳам оқ фотиҳа бериб, уни ойдin тариқатга

йўллаган эди. Жалолиддин отаси билан Балхдан чиқиб, ҳажга бораётганда, йўлда шайх Атторга дуч келдилар. Шунда улуғ шоир 12—13 ёшли Жалолиддиннинг буюк инсон бўлишини башорат қилиб, унга ўзининг «Асрорнома» достонини ҳадя этган. Ёки ёш Алишернинг мусаффо қалбига олам сирларини олиб кирган, унинг юксак камолини белгилаб қўйган мўъжизавий куч — «Мантиқ ут-тайр» достони ҳам шайх Фаридиддин Аттор қаламига мансублиги билан диққатга сазовор.

Асарлари билан буюк нахрлар кўзини очган, шеърларида ҳаққа етиш сирларини кашф этиш билан комил инсон тимсолини яратишга интилган улуғ шоир ўзи тараннум этган мангу висолга етиш фурсатини кутиб яшаётган кунларда Нишопур ёғий фатҳига тиз чўкди. Мўғуллар шаҳарни шафқатсизларча талаш, одамларни асир олишга киришиб кетдилар. Ривоят қилишларича, бир мўғул аскарлари Атторни банди қилиб судраб борарди. Шоирни танийдиган бир киши унга раҳми келиб (Фаридиддин Аттор 114 йил яшаган, деган маълумотлар бор. Демак, шу ёшдаги мўйсафиднинг аҳволи ростдан ҳам нотавон бўлган) минг динорга сотиб олмоқчи бўлади. Мўғул рози бўлиб турганда, Аттор: «бу кам, мени арзон сотма, мени яна ҳам қимматроқ сотгин», — дейди. Аскар яна судраб кетади. Кейин қари, тўкилиб қолган чолни бир дирҳамга ҳам сотиб олишмайди. Шунда бошқа мўғул бир қоп сомонга алмаштиришни таклиф қилади. Шайх энди дунёдан тўйган, унга ҳаёт керак эмасди. Кутилган «пайт» келган эди. «Мени тезроқ сот, бундан бошқасига арзайман», дейди шоир илтижо қилиб. Жаҳли чиққан мўғул асирини чопиб ташлайди.

Дунёни илоҳий сўз билан мунаввар этган, олам сирларини инкишоф айлаб, тафаккур осмонида ойдек тўлишган шайхнинг кимлиги мол-дунё ҳирси билан кўр бўлган сахройи учун аҳамиятсиз эди. Одамзоднинг улуғ фарзандларидан бирининг ҳаёти шундай яқун топган. Шайхнинг жасадини Нишопурга олиб келиб дафн этдилар. Қабр устига чоғроққина мақбара тикланади. XV асрга келиб Алишер Навоий шайх Фаридиддин Аттор сағанасини қайтадан тиклаб, маҳобатли мақбара қурдиради. Бу жой одамларнинг зиёратгоҳига айланади.

Йиллар турлича из қолдириб кечаверади. Худди олам меҳвари — қуёш атрофида булутлар бор-йўқлигига қараб, об-ҳавони аниқлаганларидек, илм аҳлига муносабат ижтимоий ҳаёт табиатини белгилашда етакчи мезон бўлиб қолаверади. Шунингдек, мутафаккирлар уламони хўрлаган

хукмдорнинг юртида ҳамма нарса зулмат ичида қолиши ва бундай тузумнинг умри қисқалигини кашф этдилар. Худди шу тариқа ибво туфайли машхур шайх Мажидиддин Бағдодийнинг бошини кесиб, жасадини Амударёга ташлаган Муҳаммад Хоразмшоҳ салтанати тезда фаторат топиши башорат қилинган эди. Ростдан ҳам ўзига ортиқча бино қўйган бу туркий шаҳаншоҳ мўғулларга қарши кучларни бирлаштира олмади ва оқибатда бутун авлоди билан маҳв этилди.

Орадан 150—200 йиллик фурсат ўтди. Фалак чархи айланиб, тарих саҳнасига Амир Темур чиқди.

Соҳибқироннинг давлатни бошқариш борасидаги кўп қиррали фаолиятида илм-фан ва ижод аҳлига муносабат тўғрисида чалкаш маълумотлар эшитиб келдик. Эҳтимол, баъзи тарихчилар биз юқорида гувоҳи бўлган шайх Атторнинг фожиали қисматига ўхшаш дахшатли воқеаларни атайлаб Темурга нисбат бериб, ҳақиқатнинг юзига қора чапламоқчи бўлгандирлар?

Амир Темур тарихини ёзишда анча илтифотсиз бўлган, ўз қаҳрамонини таърифлашда кескин йўл тутган ибн Арабшоҳ ҳам ҳақиқатнинг шафқатсиз кучи олдида ожиз қолади: унинг турли қуйқалар аралаштирилган фикр дарёсидан жаҳонгирнинг биллурдек сийрати шаффофланиб кўринаверади. Баъзан Темурни шайтон билан тенглаштирган, қўли шикасталиги учун ёза олмаганлиги туфайли саводсиз деб ёлғон айблаган тарихчи: «Темур тенгги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши... олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди... ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига ғоятда меҳр қўйган эди», — деб гувоҳлик беради.

Рақам қилишларича, Темур бўш вақтларида олимлар билан турли шаҳарлар, подшоҳликлар, давлатларнинг тараққиёти ва инқирози сабаблари ҳақида мунозара қилишни яхши кўраркан. Зафарли юришлари давомида эса бир тамойилга қаттиқ амал қилган: уламоларга, ҳатто хат танийдиган кишиларга шикаст етказмаслик, уларга шафқат кўрсатиш ҳақида амр этган. Аксинча, фатҳ этилган ўлкаларнинг машхур олимларини ўз тарафига ўтказишга интилган. Соҳибқирон душман саройида қўлга олинган Жазирий, аллома Шамсиддин қози, машхур шайх Бухорийга турли совғалар ҳадя этиб, ўз саройида кашфиётларини давом эттириш имконини яратиб берган. Кейинчалик уларга катта миқдорда маош белгилаб, масъулиятли вазифаларга

тайинлаган. Амир Темурнинг олимларга ҳурмати шунчалар чексиз бўлганки, ҳатто ўзи билан мунозарага киришган ва енгиб чиққан алломаларни ҳам илтифоти билан сарафроз этган. Жумладан, аллома Шарафиддин Ҳалабий соҳибқирон билан кескин мунозарага боради. Бунинг эвазига... олимнинг икки мингга яқин шогирди билан ўз ҳимоясига олади ва ҳаммасига қимматбаҳо ҳадялар улашади. Ёки араблар оламида «валиуллоҳ», «қозилар қозиси» деб шухрат топган Валиуддин Абдурахмон ибн Халдун Моликнийга кўрсатилган марҳамат илм-фан ҳомийлигига ёрқин мисолдир.

Миср фатҳида қўшин Қоҳирага яқинлашган, султон шаҳарни ташлаб қочади. Ҳимоясиз қолган раъиятга шафқат сўраб, ўндан зиёд аллома Темур ҳузурига йўл олади. Улар илмнинг турли жабҳаларида жуда етишган эдилар, лекин тақдирлари бу гал қандай ҳал бўлишини билмасдилар. Соҳибқирон уларни ўтиришга таклиф этганда вужудларидаги кўрқув бироз юмшайди. «Кейин Темур уларга жилмайиб табассум билан мурувват қилди», деб ёзади ибн Арабшоҳ. Меҳмонларни зимдан кузатиб, соҳибқирон уларга ўз баҳосини қўяркан, ибн Халдунни кўрсатиб: «У бу ерлик эмас», дейди. Шундан кейин таҳлика кўтарилиб, суҳбат учун йўл очилади. Улар қайнатилган гўшт ва бошқа тансиқ таомлар билан сийланади. Соҳибқирон олимларга саволлар бериб мунозара қилади. Зиёфат сўнггида ибн Халдун баланд овозда нидо қилиб, кўллаб араб подшоҳларини кўрганлигини, фикр уммонида мағрибу машриқни мушоҳада қилганини, лекин бугунги илтифот уни қайта тирилтирганини ва ҳақиқий подшоҳ ким эканини билиб олганини баён қилади. Кейинчалик ҳам закий ва ростгўй ибн Халдун Темурдан юксак ҳурмат-эътибор кўрди. Жаҳонгирнинг хос мажлисларида иштирок этиб, юришларида ҳамроҳлик қилди, сафарлар асносидаги мулоқотлар жараёнида бобокалон шахсини янада яқиндан билди. Дунё тарихининг ибтидосидан бошлаб шарқу ғарб подшоҳлари ҳаётини тўла-тўқис китобларида баён қилган аллома буюк зот олдида қуллуқ қилишдан ўзини тия олмади, уни «бутун инсоният орасида тенги йўқ киши» деб таърифлайди ва бу фоний дунёда тақдир олдинроқ Темур билан дуч қилганда, унинг саройида қул сифатида хизмат қилишдан ҳам бахтиёр бўлишини изҳор этади. «Умрим қандай қилиб сенинг хизматингдан ўзганинг хизматида ўтди? Нега менинг кўзларим сенинг сиймонг нурларини ўзига сурма қилмади?» — дея хитоб қилади ибн Халдун. Ибн Арабшоҳ бу лавҳаларни зикр этишда ўз эҳтиросларини дариг тутмайди.

Албатта, ўзга юрт фарзандининг ўз ватанини тасарруф қилган фотиҳга нисбатан бундай эътирофини изоҳлаш ортиқча. Ана шундай далиллар эса бобокалонимиз шахсини тўла тасаввур қилишимизга ёрдам бериши билан бирга соҳибқирон юришларининг моҳиятини тушунтишимизга ҳам йўл очади.

Хуллас, вақт уммонида жангу жадаллар шовқинию урушлар даҳшати фарқ бўлиб кетди. Фақат ўша кунлар шоҳиди сифатида муаззам мадрасалар боқий турибди. Уларда амалга оширилган кашфиётлар шухрати ХХI аср чегараларигача етиб келди. Асрлар зулматини енгиб, минг йиллар оша зиё таратаётган чироқнинг пилигини эса ҳазрат Амир Темур ўз муборак кўллари билан кўтариб қўйган эдилар...

1995 йил март

ХАЛҚИМИЗ ЮРАГИДАГИ ЁДГОРЛИК

Тарихнинг ўлмас ҳақиқатлари турли хил муносабатлар чиғиринидан ўтиб, яшашга ҳукм қилганга ўхшайди. Қолаверса, йилларнинг бундай шафқатсиз синови ёлғондан ростни, яхшидан ёмонни ажратиб олишда маҳак тоши бўлиб хизмат қиларкан. Орадан олти аср ўтгач, соҳибқирон Амир Темурнинг муборак номи тилларда ўзгача меҳр ва самимият билан зикр қилинаётган экан, бу ҳол тақдирнинг тасодифий инояти эмас, балки қонуний, адолатли муносабат эканини яна бир марта таъкидлашга тўғри келади. Албатта, ўтган 600 йил ўз равиши билан кечган, табиийки, бу даврларда Темур ва теурийларга қарашлар ҳам турлича бўлган. Узоққа бормаё кечаги кунларимизни эсласак кифоя. Шўро замонида юзага келган тақиқларнинг илдизи қаёқда? Шубҳасиз, бу саволга дабдурустдан жавоб бериш қийин. У жиддий таҳлил ва тадқиқотларни талаб этади. Ҳар ҳолда, ўша воқеаларни бошидан кечирган, бугунги кунда ижобий ўзгаришларни жон-дилдан қувватлаб, хайрли ишларга бошқош бўлиб турган Нуриддин Акрамович Муҳитдиновнинг хотиралари умумий манзарани бир қадар ойдинлаштиради, деб ўйлаймиз. Н. А. Муҳитдинов 50—60-йилларда ЎзССР Министрлар Советининг раиси, кейин Ўзбекистон КП МКнинг биринчи секретари, Москвада КПСС МК секретари, Сиёсий бюро (Президиум) аъзолигига номзод ва аъзо бўлиб ишлаган. Ҳозирда Ўзбекистон тарихий ва маданий осори-атиқаларни сақлаш республика «Ёдгорлик» жамияти бошқарувининг раиси.

— Нуриддин Акрамович, сиз билан суҳбатлашишга ундаган сабаблар кўп. Уларнинг биринчиси Сизнинг хотираларингиз мустақил республикамиз келажаги бўлган ёшлар учун, қолаверса, ҳамма учун ниҳоятда қадрли экани бўлса, иккинчиси, яна буюк бобокалонимиз Амир Темурга нисбатан қарор топган бир ёқлама муносабатларнинг қандай кўринишларда зуҳур бўлганини билиш. Негаки, Сиз Сталин, Хрушчев, Брежнев, Андропов, Горбачев билан ишлагансиз, улар билан юзма-юз гаплашгансиз.

— Менга тақдим этган саволларингиз билан танишиб чиқдим. Жуда яхши. Уларнинг ҳаммасига бажонидил жавоб беришга тайёрман. Ўйлаб қарасам, бу мавзуда айтадиган анча-мунча гапларим бор экан.

— Бўлмаса, аввало, Сиз раҳбарлик қилаётган жамият соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги билан боғлиқ тантаналарда қандай иштирок этишни мўлжаллаётганини баён қилишингиздан бошласак.

— Бу борада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 декабрдаги қарори биз учун дастуриламал бўлиб хизмат қилади. Унинг ҳар бир бандида аниқ вазифа қўйилганки, бу вазифалар бизнинг жамиятимизга ҳам бевосита дахлдор. Аниқ тадбирлар ишлаб чиққанмиз, вилоят бўлимлари аллақачон ишга киришиб кетганлар. Қолаверса, мазкур жамият фаолиятини Темур ва темурийлар даврисиз тасаввур қилиш қийин. Шу ўринда бир воқеани эслаб ўтишга тўғри келади.

40-йилларнинг бошида Москва Гўри Амир хилхонаси билан қизиқиб қолади. Албатта, гоёнинг муаллифи ким, қандай вазифа кўзда тутилгани ҳақида аниқ гап айтиш қийин, бироқ улар гўрларда қимматбаҳо бойликлар яширинган бўлиши мумкинлигини, ҳатто уларда ростдан ҳам жасадлар дафн этилганлигига шубҳа қилиб, аксинча бўлса, дафн қилиш қайси урф-одатга асослангани, марҳумларнинг миллати ва қиёфаларини аниқлашни мақсад қилиб, қабрларни очиб кўришга жаҳд қиладилар. 1941 йил бошларида Самарқандга махсус комиссия келиб, икки ҳафта давомида аҳволни ўрганади. Масала ЎзКП МК бюросида кўрилади ва қабрларни очишга қарор қилинади. Т. Қори-Ниёзий раислигида турли соҳа олимлари — Л. Ошанин, А. Семёнов, М. Герасимов, В. Шишкин, Ҳ. Зариповдан иборат комиссия тузилади. Улар 16 июнда иш бошлашади. Амир Темур, Мироншоҳ, Шохрух, Муҳаммад Султон, Улуғбекнинг қабрлари очилади. 22 июнда уруш бошланади. Жасад қолдиқларини Москвага олиб кетиш режаси амалга ошмай-

ди. Комиссия 24 июнда Тошкентга қайтиб келади, яшиқларга жойланган суяқларни ўша пайтда «Эски ва санъат ёдгорликларини сақлаш комитети» деб юритилган, ҳозирда «Ёдгорлик» жамияти жойлашган бинонинг омборларига топширишади. Олимлар мўлжаллаган ишларини чала-чулпа бажариб, суяқ қолдиқларини 1942 йил августда қайта дафн этадилар. Бу иш қандай тартибда амалга оширилганини ҳеч ким билмайди...

Хуллас, жамиятимизнинг машҳур тарихий шахслар тақдири билан пайвасталиги бир зум сусайгани йўқ. 1991 йил августда «Ёш ленинчи» (ҳозирги «Туркистон») газетаси ташкил этган «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» ёшлар юришини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб турдик. Ёки 1992 йилда ташкил этилган «Бобур» халқаро экспедициясининг фаолиятини йўлга қўйишда бевосита мутасаддилик қилганмиз. «Амир Темур тарихи», «Зафар йўли», «Сомон йўли», «Великий Темур» каби китоб ва тўпламларнинг нашр этилишида ҳиссамиз бор. Албатта, улуғ тўй муносабати билан бу борадаги ишлар кўтаринки руҳда давом эттирилади. Олайлик, 14 қисмдан иборат «Аждодлар нидоси» киносериалида Темур ва темурийларга салмоқли ўрин ажратилади...

— «Ўтмишсиз келажак йўқ», деганларидек, ҳар бир маърифатли одам хайрли ишларида аждодлари руҳига сифинади, улардан кўмак ўтинади. Масъулиятли лавозимларда ишлаб турган киши сифатида, шубҳасиз, Сиз ҳам бундай ҳолларни бошдан кечиргансиз. Жумладан, Сизнинг ўзингизча Амир Темурни кашф этиш жараёнингиз қандай кечган?

— Биз бугун тарихда ўтган шавкатли боболаримиз номини фахр билан тилга оляпмиз, уларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганаёпмиз. Бу истиқлол ҳаёти этган имконият, катта бахт эканлигини унутмаслик керак. Тарихни бузиб кўрсатиш, ўтмиш ҳақида гапирганларни таъқиб қилиш, тазйиқ ўтказишлар бўлгани рост. Мана, Ҳабиб Абдуллаев 50 ёшга етар-етмас дунёдан ўтиб кетди. Ёки Иброҳим Мўминовнинг бошига қандай шўрликлар тушди? Уларнинг «гуноҳи» фақат ўзлигини англашга интилгани эди. Бу далилларни ёддан чиқармаслигимиз лозим. Ўзбекистон мустақиллиги халқимиз неча юз йиллар кутган порлоқ орзу эканлигини баралла таъкидлаш шарт. Бироқ таъқиблар қанча кучли бўлмасин, юракдан жой олган муҳаббатни суғуриб бўлмас экан. Ахир Турон заминда яшаётган бирор зот Темурнинг номини эшитмаган бўлиши мумкинми?

Темур, унинг юришлари ҳақидаги ҳикоялар болалигимдаёқ Алпомиш, Гўрўғли каби халқ достонлари, Або Муслим, Қайқубод сингари қахрамонлик қиссалари воқеаларидек қалбимга сингиган эди.

...Катта бобом Шоёқуб маърифатли одам бўлиб, «Зафарнома»ни ўқиган, унинг мазмунини бобом Акромшоҳга айтиб берган. Қиш кечалари танчада ўтириб, бобом, бувим менга турли-туман эртақлар сўзлаб беришар, эртасига билимимни имтиҳон қилишарди. Ана шунда илк марта ҳазрати соҳибқирон Амир Темур билан «танишганман». Кейинчалик бу улуғ зотга у ёки бу маънода дуч келавардим.

1946 йилда фронтдан қайтиб, Марказқўмда лектор бўлиб ишлай бошладим. Хизмат сафари билан Қашқадарёга бордим-да, зиёлилар ҳузурида совет халқининг фашизм устидан қозонган ғалабаси ҳақида эҳтирос билан маъруза ўқидим. Савол-жавоб бошланганда кимдир дабдурустан «Сиз лашкарбошилар ҳақида яхши маълумотлар бердингиз, аммо Амир Темур деган буюк жаҳонгир ўтганини биласизми?» деб сўраб қолди. Саволга боболаримдан эшитганларим асосида нари-бери жавоб бердим, бу ҳақда кўп нарсани билмаслигимни сезиб қолдим. Тошкентга қайтгач, «Амир Темурни анча яхши билади», деб эътироф этилган Т. Қори-Ниязийнинг ҳузурига бориб (у ўшанда республика Фанлар академиясининг президенти эди), анча суҳбатлашдим. Тошмухаммад Ниязович бир нарсадан жуда афсусланди. «Ҳаётимда балки хатоларим бўлгандир,— деганди Қори ака,— лекин уларнинг энг каттаси комиссия раиси бўлиб Гўри Амирдаги қабрларни очишга бош қўшганим. Руҳим ўзимда йўқ. Тушларимга ҳам кириб чиқади».

Амир Темур ҳақидаги учинчи муаллимим Садриддин Айний бўлган. 1952 йилда Самарқанд обкоми саркотиби телефон қилиб, Айний домла оғриб қолганларини, мени сўраётганларини айтиб қолди. Икки врачни ёнимга олиб бордим. Аҳволлашдим. Суҳбатимиз кўр олиб кетди. Айний бағоят ақлли, донишманд одам экан. Мен кейинчалик Курчатов, Королев каби мислсиз ақл ва тафаккур эгалари билан ҳам мулоқотда бўлдим, лекин ўшанда Айний домланинг чуқур мулоҳазалари, теран билими олдида қойил қолганман. Икки-уч соатда қайтаман, деган одам икки кун қолиб кетганман. Шунда Айний Самарқанд тарихи, Темур ва темурийлар ҳақида батафсил ҳикоя қилиб берган. У воқеаликка фақат оқ ва қора ранг билан баҳо берадиган киши эмас эди. Аждодларимизнинг бемисл шуҳратлари ҳақида

ҳам, империянинг емирилиши сабаблари тўғрисида ҳам андиша билан мулоҳаза юритган.

— Сиз шўро даврида масъул лавозимларда ишлаб турган пайтингизда Темур ва темурийларга муносабат қандай кўринишларда намоён бўлган эди? Ўзингиз гувоҳ бўлган воқеалардан эсласангиз.

— Шўро тартиблари ҳамма ишни ими-жимида, сопини ўзидан чиқариб қал қиларди. Эндиликда колониал тузум шароитида халқларни ўз тарихидан маҳрум қилиш не учун кераклиги очиқ айтилмоқда. Жумладан, Темур ва темурийлар ҳам қатағонга, ҳатто бошқалардан кўра қаттиқ қатағонга дучор бўлдики, бу ҳолнинг сабаблари маълум. Ҳар қолда ҳақиқатни қарор топтириш, одамларга бор гапни айтиш учун ҳаракатлар бўлган.

1957 йилда ЎзКП МКнинг биринчи секретари бўлиб ишлаб турган пайтимда бу масалани кун тартибига жиддий кўйишга ҳаракат қилинган. Ушанда шахсга сиғиниш оқибатларини тугатиш ҳақидаги қарор чиққан, турмушда бир оз рўшнолик бошланган эди. 1956 йил Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи курултойини тайёрлашга киришилди. Унда, жумладан, Сталин қатағонларига муносабат ҳам кўриб чиқилиши керак эди. 30- йиллари Ўзбекистондан 40 минг киши таъқибга учраган, шундан бир неча мингги отилган эди. Бюро йиғилишида Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратни оқлаш масаласи анча тортишувлар билан маъқулланди. Навбат Амир Темурга келди. Бу жиддий мунозараларга сабаб бўлди. Бюро аъзоларининг кўпчилиги маъқулламади. Москвадан ташриф буюрган Поликарпов (МК да бўлим мудири) ва Михайлов (министр) ҳам олдин тилга олинган шахслар республика миқёсидаги кишилар эканини, Темурни эса дунё билишини ва унга юқорининг фикрини олиш шартлигини уқтириб, алоҳида кўриб чиқишни таклиф қилишди. Шундай қилиб, Амир Темур ҳақидаги фикр маърузага қўшилмади. Масала очиқ қолди. Сўнг Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Ҳамид Сулаймон, Шайхзода, Толстов, Ҳ. Турсунов, М. Мусаевлар билан биргаликда ҳар томонлама муҳокама қилиб, соҳибқиронни таърифлаб, 3,5 бетлик хат тайёрлаб Москвага юбордик. Ушанда мен Сиёсий бюро ўрнидаги МК Президиуми аъзолигига номзод эдим. Навбатдаги йиғилишда Никита Хрущёв мамлакатнинг олий даражали арконларига қарата: «Мана бу ўзбекнинг хатини ўқиб чиқдингларми? — деб мурожаат қилди-да: — у аждоди Темурни оқлаш масаласини кўйяпти? — деб давом этди.

Сўнг менга қараб, — Сизга шу нимага керак? Ўзи аллақачон ўлиб кетган экан. Балки сизларнинг тасаввурларинг бўйича жаннатда юргандир?», — деб қўшиб қўйди. Мен одамлар Македонский, Наполеон ёки Пётрни билишади, шулардан хабардор, халқимиз эса Темур ҳақидаги аниқ ҳақиқатни билмайди. Хўш, уни ўрганишнинг нимаси ёмон, қабилда фикр юритиб, даъволаримизни исботлашга уриндим. Муҳокама жиддий тортишувга айланиб кетди. Охирида Хрущёв менга «Тошкентга бориб яна батафсилроқ маълумотлар тўплаб, жўнат», деб топшириқ берди. Кейинги сафар Президиумдаги муҳокама тинчроқ ўтди. Бироз ён бергандек бўлишиб, «тадбирларни ўзларингча ўтказавринглар, яқинда бир шахсга сизинишдан қутулиб, энди иккинчи жабҳани очмайлик. Ҳозирча Иттифоқ, жаҳон миқёсида бирон нарса дейиш имкони йўқ», деган фикр билдирилди. Келиб, Иброҳим Мўминов бошлиқ гуруҳ тузилди, ишлар бошланиб кетди. Бу орада мени Москвага ишга олиб кетишди. Улуғ олим Иброҳим Мўминовнинг вафоти ва бошқа сабабларга кўра ишлар яна тўхтаб қолди. Шу билан яна Амир Темур унутилди.

— Одамлар орасида «Эрмитажнинг махсус залларида бобокалонимиз Амир Темурнинг шахсий буюмлари, унга тегишли нодир жиҳозлар сақланади ёки Испанияда Клавиҳо чизган суратлар бор, деган гап юради. Сиз уларни кўрганмисиз?

— Шу заминда яратилган энг нодир ёдгорликлар, осори-атиқалар тўс-тўполон йиллари чиқариб кетилгани ҳаммага аён. Мен бундай ашёларни Ватикан, Франция, Англия, Италиядаги музейларда кўрганман. Иш шу даражага етганки, миллатнинг маънавий камолотини намойиш этадиган, тарихийлик жиҳатдан бебаҳо ашёларнинг сўнгги нусхаси ҳам йўқолган. Яқинда Хоразмда бўлганимизда зиёлиларнинг икки вакили билан суҳбатда ер юзидаги энг қадимги битиклардан ҳисобланмиш 2,5 минг йиллик тарихга эга бўлган хоразм, суғд ёзувларининг намуналари сақланган-сақланмаганлиги билан ҳизикдим. Ҳеч ким тайинли гап айтмади, аслида уларнинг бирор белгиси ҳам қолмаганга ўхшайди. Қолбуки, Еревандаги Матеодаран кутубхонасида бу ёзув намуналари, имло қоидалари билан ҳамманинг кўзи тушадиган жойда, ойнанинг тагига бостириб қўйилган.

Шу ўринда бир мулоҳазани айтиб ўтмоқчиман. 1991 йил 27 мартда Президент Ислоҳ Каримов ўтказган кенгашда чет элларда сочилиб ётган тарихий ёдгорликларимиз рўйхатини

тузиш, уларни қайтариб олиб келиш йўлларини излаш муаммоси кўтарилди. Топшириқнинг биринчи қисми бажарилди: рўйхат тузиб чиқилди, бироқ уларни қайтариш борасидаги юмушлар жуда суст кетяпти.

Москвада ишлаб турган пайтимда Қозоғистоннинг бир газетасига орден топшириш учун келдим. Қардошларимиз бир замонлар Туркистон шаҳридаги Аҳмад Яссавий мақбарасидан Амир Темур махсус тайёрлатган қирқ қулоқли улкан қозон Ленинградга олиб кетилганини, шу нодир ашёни қайтариб олишга кўмаклашишимни илтимос қилишди. Тўрачилик замонида юқори поғонадаги раҳбарлар билан анча тортишишга тўғри келган. Эрмитажда бўлиб, музей маъмурияти билан алоҳида музокара ўтказганмиз. Шунда сиз эслатган нарсаларга ёки «олтин қутичада сақланаётган соҳибқироннинг киприклари»га дуч келмаганман, бироқ қозонни қайтариб олиб, махсус эшелонда Туркистонга жўнатиб юборишга эришганмиз.

Кейинчалик Туркистон шаҳрида бўлдим. Мақбаранинг тепасига чиқиб қаралса, Бойқўнғир космодроми, у ернинг ракеталар учириладиган жойидан эса мақбара кўриниб турар экан. Олимлар ҳам Туркистон — Бойқўнғир — Тўратом учбурчагини ер юзининг алоҳида хислатли жойларидан деб тан олишади. Бу ўринда шу манзилда макон тутган Аҳмад Яссавий ҳам, унинг қабри устига мақбара қурдирган Амир Темур ҳам кўп илмлардан хабардор одамлар бўлганини таъкидлаб ўтмоқчиман.

Клавихо чизган суратлар ҳақида ҳам қизиқ гаплар бор. Министрлар Советининг Савдо-саноат палатасида ишлаб юрган пайтларимда Испаниянинг жанубий вилоятлари — Андалузия, Валенсияга сафар қилишга тўғри келиб қолди. Мезбонлар буқалар жанги — корредони, тарихий жойларни, айниқса, Сервантес ва унинг қахрамони Дон Кихот билан боғлиқ манзилларни ифтихор билан кўрсатишди. Менинг ўзбеклигимни билиб қолишиб, «биз сизлар билан эски танишлармиз», дейишди бир сафар. Ва Испания қиролининг элчиси Руи де Клавихо Гонзалесни эслаб кетишди. Маълумки, Клавихо Темур саройида уч йилга яқин яшаган, соҳибқироннинг ва малика Бибихонимнинг илтифотига сазовор бўлган европалик зот. Ўзи олим, дипломат, ҳарбий бўлган бу одам сафари давомида жуда кенг қамровли юмушларни адо этгани шундан ҳам кўринадики, қайтиб боргач, Испаниядан ташқари Франция, Италия, Англия, Голландия ҳукуматларининг олий мукофотларига сазовор бўлган. Бу борада гаплар кўп, асосли далилларсиз бир нарса

дейиш қийин. Мезбонлар ўз юртдошларининг жасоратини таъкидлаб, у умрининг охирида сирли одам бўлиб қолганини, ички-ташқили каттакон темир сандиғи бўлиб, ундаги жиҳозларни ҳеч кимга кўрсатмаганини маълум қилдилар. Уларда ҳақиқатан инсон қиёфаси туширилган расмлар сақланган. Маълумки, ислом одатларида одамнинг расмини чизиш қатъий тақиқланган. Клавиҳо Самарқандда бўлганида суратлар ҳам чизган бўлиши мумкин. У вафот этаётганда ҳам яқинларига сандиқни очмасликни, бўлмаса ундаги суратлар охиратда ундан ўз жонларини талаб қилишини таъкидлаган экан...

— Самарқанддаги Гўри Амир мақбараси, унга ташриф буюрган чет эллик меҳмонлар (жумладан, Лаъл Баҳодир Шастри) билан боғлиқ тафсилотларни эслай оласизми? Чет эл сафарларида бўлганингизда тарихимизнинг улур сиймоларига қандай кўз билан қарашган?

— Ҳақиқатдан, Самарқанд Осиёнинг ўзига хос каъбаси ҳисобланади. Мамлакатимизга ташриф буюрган чет эллик меҳмонлару расмий делегация аъзолари бу шаҳарга, албатта, ташриф буюрадилар, бетимсол ёдгорликларни зиёрат қиладилар. Бу анъана кўпдан буён давом этиб келяпти, унда жуда чуқур маъно яширинган...

Ҳиндистон ва Покистон раҳбарлари Тошкентда учрашганда, Шастри ташриф буюрганда мен Сурияда эдим, унинг тафсилотларидан беҳабарман. Бироқ давлат раҳбарларининг Самарқанд зиёрати ҳақида кўплаб хотиралар қалбимда сақланиб қолган.

Ҳиндистон мустақиллигининг олтинчи йилида Жавоҳарлаъл Неру қизи Индира Ганди билан Самарқандга келганда мен уларга ҳамроҳлик қилдим. Ҳинд халқи истиқлолининг меъморларидан бири Ж. Неру Гўри Амирни ихлос билан зиёрат қилди, расадхонани бориб кўрди. Афросиёб тепалиғига ташриф буюрди. Регистонда бир неча минг кишилик шаҳар аҳли иштирок этган митингга қатнашиб, нутқ сўзлади. Шундан кейинги суҳбат жараёнида йирик сиёсий арбоб ва олим Неру Амир Темур ҳақида махсус тадқиқотлар олиб бормаган бўлса-да, буюк жаҳонгир ва унинг авлодлари инсоният маънавий хазинасига улкан ҳисса қўшгани ҳақиқат эканини эътироф этишини таъкидлаб ўтди. «Бобур ва унинг фарзандлари Ҳумоюн, Жаҳонгир, Шоҳжаҳон, Акбар, Аврангзеб Ҳиндистоннинг тараққиётида мислсиз роль ўйнадилар, улар нима яратган, қандай хайрли иш қилган бўлса, ҳинд тупроғида абадий қолди», — деди Неру. Айниқса қарийб 50 йил ҳукмронлик қилган Акбарнинг

хизматлари унутилмасдир. «Амир Темур ва унинг авлодлари яратувчи, бунёдкор зотлар бўлишган», деганди меҳмон ишонч билан.

Чет эл сафарлари давомида аждодларимиз ҳақидаги хотираларга кўп марта дуч келганман. Ҳар гал миннатдорчилик ёки эҳтиром туйғуларининг гувоҳи бўлиб, қалбим фахрга тўлган. Қизиқ бир ҳолатки, олис Европада Темурга муносабат самимий, яқин қўшниларида ақвол бошқачароқ. Тарихимизга ҳурмат билан қараганим, халқимизга қайишганим ҳаётимда турлича из қолдирган. Бу суҳбатда улар ҳақида гапириш ўринли бўлмаса керак. Қолаверса, худди шу масалаларни мемуарларимнинг учинчи китобида батафсил изоҳлашга аҳд қилганман.

— Катта ҳаётий тажрибага эга арбоб сифатида, айтинг-чи, 660 йиллик тўйга тайёргарлик жараёнида кўпроқ нималарга эътибор бериш керак? Шахсий мулоҳазаларингиз.

— Бу муборак айём жонажон ватанимиз — Ўзбекистон мустақиллигининг беш йиллиги билан бир вақтда нишонланишида ўзига хос рамзий маъно борга ўхшайди. Танлаган йўлидан дадил бораётган юртимизда кўплаб хайрли ишларнинг амалга оширилиши, дастлабки беш йил буюк келажакка олтин зина бўлиб қолиши шубҳасиз. Амир Темур юбилейига ана шу мезонлардан келиб чиқиб, энг юқори даражада тайёргарлик ишлари олиб борилишини истаيمان. Темур бутун фаолиятини миллатни бирлаштиришга, унинг жаҳоншумул шон-шавкاتини таъминлашга қаратди. Албатта, унинг бу орзулари қутлуғ сана муносабати билан янгича аҳамият касб этади. Зеро, буюк тарихга, энг қулай табиий шароитга, кучли ақлий салоҳиятга эга ўзбек халқи дунёнинг энг илғор халқлари қаторида туришга ҳақли. Ана шундай улуг мақсадга эришиш учун астойдил фидойилик кўрсатишга тўғри келади.

Мустақиллик шарофати билан Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини турли шаклларда тадқиқ қилиш жадал бошлаб юборилган эди, энди бу ишлар суръатини яна ошириш лозим. Бу борада олимларимиз анча иш қилишди. Хусусан, Бобур Мирзо ва Мирзо Улуғбек юбилейлари муносабати билан кўплаб юмушлар уддаланди. Энди эса қулочни кенгроқ ёзиб, халқаро миқёсда Ватанимиз, халқимиз эришган ютуқларни намоён этиш фурсати келди. Вазирлар Маҳкамасининг қарорида ҳам Ўзбекистон чет эллардаги элчихонаю ваколатхоналарида юбилей тадбирлари ўтказиш белгилаб қўйилган. Амир Темур даҳоси, унинг мислсиз шон-шухрати бунга

имкон беради. Шунингдек, аллақачон бошланган ҳаракатларни ҳам давом эттириш керак. Жумладан, «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» илмий экспедиция 1991 йилда Ўзбекистонда, 1992 йилда қўшни Жанубий Қозоғистон вилоятига сафар уюштирганини жамоатчилик билади. Эндиликда мазкур экспедицияни халқаро доирада ташкил этиш лозим. Бу тадбир жуда катта самара бериши мумкин. Сир эмас, дунёнинг кўп мамлакатларида ҳали Ўзбекистон ҳақида аниқ тасаввур йўқ. Сафар давомида ташвиқот ишлари олиб борилиши, бундан ташқари зиёрат қилинган жойлар ҳақида кино, видеолавҳалар тайёрланиб, халқимизга кўрсатилиши, китоблар ёзилиши мумкин. Тақдир шамоллари ўзбек халқи вакиллари дунёнинг турли нуқталарига сочиб ташлаган.

Савдо-саноат палатасида ишлаб юрган пайтимда Италиянинг Пули штатида катта халқаро кўргазмада иштирок этганман. Шу ерда ўзбекча либос кийиб, қўл қовуштириб турган кишиларга дуч келиб қолдим. Улар уч авлод — бобо, ота ва ўғил савдогарлар бўлиб, кўргазмаларда турли ғиламлар намойиш этиб, унинг савдоси билан шуғулланишаркан. Идорасининг тепасига «Амир Темур ширкати» деб ўзбекча ёзиб қўйишибди. Албатта, хонадонларига таклиф қилишди. Одатларида ўзбекчиликнинг энг кичик унсурини ҳам сақлашган. Улар ўзларини «Амир Темур авлодлари» деб аташаркан...

Чехославакиядан Венгрия орқали машинада қайтаётганимизда ҳамроҳлар бир қишлоқдан ўта туриб, «Сиз ўзбексиз, ўзбеклар юртига ташриф буюрмайсизми?» деб қолишди. Бир кўчадан бурилиб ичкарига кирсак, ҳақиқий ўзбекона маҳалла, оқсоқоли тўн, дўппи кийиб ўтирибди. Улар ҳам Амир Темур авлодларимиз, ота-бобомиз ўша суронли йилларда келиб қолишган, деб айтишди. Ватандан йироқда яшаб, қалбида миллат руҳини сақлаб келаётган пок ниятли, кўнгли тоза юртдошларимизни ҳам юбилей муносабати билан йўқлаб қўйсак яхши бўларди.

Биламизки, биз ва олдинги авлодлар Амир Темур ҳақида тўғри ва тўла маълумот олиш имкониятидан маҳрум этилдик. Бу камчиликнинг ўрни ҳамон тўлдирилгани йўқ. Айниқса, соҳибқирон ҳақида ҳамма тушунадиган оммабоп асарга эҳтиёж сезилмоқда. Олайлик, Наполеон ҳақида минглаб китоблар ёзилган бўлиши мумкин, лекин у ҳақдаги академик Е. Тарленинг асари эътироф этилган. Одамлар Пётрни Алексей Толстойнинг романини ўқиб таниганлар. Ойбекнинг «Навой» романи улуғ шоир ҳақида энг муносиб асар. Қолбуки, Амир Темур таржимаи ҳолидаги

жузъий унсулар устидан тортишишлар тутагани йўқ. Туғилган қишлоғини талашиш фанга нима беради? Ёки Темурнинг шикастланишини тўрт хил изоҳланганини ўқидим.

Республикамизда Темур ва темурийлар даври билан жиддий шуғулланган Бўрибой Аҳмедов, Аҳмадали Асқаров, Сабоҳат Азимжонова, Ашраф Аҳмедов, Абдулхай Муҳаммаджонов, Убайдулла Уватов сингари забардаст олимлар кўп. Улар бу борада салмоқли ишларни амалга оширдилар. Пиримкул Қодиров, Одил Ёкубовнинг романлари катта шухрат қозонди. Шубҳасиз, олим ва адибларимизнинг ғайратлари туфайли Амир Темур ҳақида оммабоп асарлар ҳам яратилажак.

Хуллас, юбилей муносабати билан соҳибқирон Амир Темурнинг ҳақиқий қиёфаси ҳар бир ўзбекнинг қалбига кириб бориши керак. Бу борада тезроқ фильм ишлаб, намойиш қилишнинг аҳамияти беқиёс. Ана шу масалада ҳукумат комиссиясининг қаттиқкўл бўлишига тўғри келади, чоғи.

...Мана шундай кунларнинг насиб этгани биз учун катта шараф. Унга имкон қадар ҳисса кўшиш эса ўтмиш ва келажагимиз олдидаги қарзимиздир. Болалигимда зехнимга дostonлар, қиссалар орқали юрт, халқ меҳрини сингдирган бобом бир калимани қайта-қайта такрорларди: «Аждодларга — ҳурмат, эл-юртга — муҳаббат». Бу менга ҳам насихат, ҳам васият эди. Ўйлайманки, бобомнинг бу гаплари юрагимни бир лаҳза ҳам тарк этмади, бутун умрим давомида ана шу ақидага амал қилдим, эътиқодимдан чекинмадим. Мен бугун истиқлолимиз туғини маҳкам тутиб турган келажагимиз эгалари — ёшларимизга ҳам мустаҳкам эътиқод ёр бўлишини тилайман. Айниқса, миллат қайтадан қад ростлаётган, жаҳонда ўз муносиб ўрнини излаётган пайтларда боболар номини дилга тутиб, бугуннинг синовларига тайёр туриш жуда-жуда зарур.

* * *

«Мен агар узокроқни кўраётган бўлсам, бу кимнингдир елкасида турганимдан». Ҳар ҳолда бизга «узокроқни кўриш» имкони бор. Ўтган кунларимиз тарихда беиз кетмаган. Қолаверса, кечаги тоталитар тузум, унинг камситувчи, хўрловчи тартибларини босиб ўтиб, бугунги истиқлол кунларига эришдик. Ҳар қандай шароитда ҳам миллий руҳнинг бардам яшагани, эртанги кунга умиднинг сўнмагани маънавиятимиз илдизларининг теранлигидан бўлса керак.

Шубҳасиз, олти аср ўтиб тантана қилган ҳақиқат бугунги кунларимизни мунаввар этиб, келажакнинг ойдин йўлларида мангу ҳамроҳ бўлиб қолади.

1995 йил февраль

ИСТИҚЛОЛ БАХШ ЭТГАН ИЛҲОМ ТУҲФАСИ

Улуғ саркарда ва буюк давлат арбоби, соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини кенг нишонлаш юзасидан ўлкамизда қизғин тайёргарлик кечаётган айти пайтда академик Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» асари босмадан чиқди. Илм аҳлига яхши таниш бўлган олимнинг кўплаб тадқиқотлари тарихимизнинг ҳали ўқилмаган саҳифаларини жамоатчиликка маълум қилишда биринчи қадамлардан бўлган. Худди шунингдек, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриётида оммавий нусхада чоп этилган асар ҳам бу йўналишдаги илк уринишлардандир. Тўғри, соҳибқирон Амир Темур ҳақида чет элларда кўплаб тадқиқотлар яратилган. Бўрибой Аҳмедовнинг асари ўзбек тилида ёзилган мукамал китобларнинг дастлабкиси сифатида эътиборли.

Албатта, ҳар бир йирик асар узоқ тайёргарлик маҳсули сифатида дунёга келади. Шу жиҳатдан мазкур китобнинг яратилиши ва унинг муаллифи таржимаи ҳолида мантиқий боғланиш мавжуд. Романнинг нашр этилиши муаллиф 70 ёшга тўлган пайтга тўғри келдики, бу ўқувчиларга ҳозирланган муносиб алёрга ўхшайди. Муштарийлар номидан адиб ва олим Бўрибой Аҳмедовни муборақ айёми билан табриклаб, ижодий ва илмий фаолиятининг муҳим саналаридан бири — «Амир Темур» асари юзасидан суҳбатни эътиборингизга ҳавола қиламиз.

— Хурматли Бўрибой ака, мана навбатдаги асарингиз ёруғлик юзини кўрди. Гарчи янги китоб қувончини биринчи марта кечирмаётган бўлсангиз-да, бу йирик асарга сўнгги нукта қўйгач, қалбингиздан қандай ҳислар кечди?

— Саволингизга жўнгина жавоб бериш қийин. «Амир Темур» асарини бошда бади деб атаган эдим, чунки роман ёзиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмаса керак. Хусусан, мен бу жанрда тажриба қилиб кўрмаганман. Асар қўлёзмаси билан муфассал танишгандан сўнг, атоқли адибимиз Одил Ёқубов асарни баҳолади ва тарихий роман деб аташни тавсия қилди. Лекин китоб шу жанр талабларига жавоб

бериш-бермаслиги муштарийларга ҳавола. Бу — биринчидан, иккинчидан, «Амир Тему́р» менинг адабий жанрда Мирзо Улуғбек ҳақидаги эсседан кейин ёзган иккинчи асарим. Роман Тему́рдек буюк шахс ҳақида ўзбек тилида ёзилган биринчи китоб. Шундай хизматни адо этиб, буюк аждодимиз ҳақидаги асарни бақадри имкон ёзиб, уни нашр этиш шарафига муяссар бўлганимдан қувончим чексиз.

Маълумки, Амир Тему́р мустамлака ва шўролар даврида қаттиқ қатағонга учраган шахс. Сирасини айтганда, тарихимиздаги бошқа буюк сиймолар ҳам қораланган эди. Бой маданий меросимиз, ажойиб анъана ва урф-одатларимиз ҳам йўқда чиқарилганди. Мана, миллий истиқлол шарофати билан тарихимизни, илмий ва маданий меросимизни ўрганишга йўл очилди. Менинг асарим ҳам ана шу имконият натижасидир. Бироқ бу борада ҳали кўп ишлар қилишимизга тўғри келади. 1864 йилдан 1991 йилгача қарийб 130 йиллик тарихимиз ва қадриятларимизга етказилган зарар-зиённи бартараф этиш учун кўп йиллар керак бўлади. Бу савоб ишга — мутахассис («мутахассис» сўзига урғу беришимнинг сабаби шу кунларда темуршунослар, аслида «темирчилар» жуда кўпайиб кетди) тарихчи олимлар, адиблар, шоирлар, рассом ва ҳайкалтарошлар ўз ҳиссаларини қўшишлари керак. Мен шу улуғ юмушга озми-кўпми улۇшим қўшилганидан бахтиёрман.

— Бу асарни бутун илмий фаолиятингизнинг йиғма-терма ҳосиласи деб баҳолаш мумкинми? У ҳажман анча катта. Ана шундай йирик асарни яратилиши ҳақида тўхталсангиз?

— Саволнинг биринчи қисмига изоҳ берадиган бўлсам, «Амир Тему́р» романи менинг фақат Амир Тему́р ва темурийлар тарихи ҳамда маданиятини ўрганиш йўналишида кўп йиллардан бери олиб бораётган илмий изланишларимнинг бир йўналиши ва дастлабки натижаси, холос. Илмий фаолиятимда бундан бошқа яна уч йирик мавзуда — ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихи, тарихий ва адабий манбаларни ўрганиш ва чоп этиш, Марказий Осиё халқлари тарихи ва маданиятини таҳлил этиш йўналишларида ҳам қалам тебратиб келаман.

«Амир Тему́р» тарихий романининг яратилиш жараёнига келсак, бу — узундан-узун қисса. Мен 38 йилдан бери Шарқ тилларида битилган тарихий манбалар — кўлёзма асарларни ўрганаман. Улар орасида Тему́р ва темурийлар даври тарихига оидлари ҳам бир талай. Низомиддин Шомий ва

Шарафиддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»си, ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ул-мақдур фи ахбори Темур» («Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари»), Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ут-таворих» («Тарихлар қаймоғи»), Мирзо Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»), Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг учрашув ўрни ва икки денгизнинг қуйилиш жойи»), Мир Ховандшоҳнинг «Равзат ус-сафо» («Поклик боғи»), Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афрод ул-башар» («Инсон хабарлари ва фардларида дўстнинг таржимаи ҳоли»), Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират аш-шуаро» («Шоирлар зикри») шулар жумласидан. Ана шу муборак манбалар шарофати туфайли кўп минг йиллик тарихимизнинг олтин айёмлари бўлиши Темур ва темурийлар даври билан танишиб, бу даврни ўрганишга бел боғладим. Афсуски, айни куч-қувватга тўлган пайтларимиз таъқиблар замонига тўғри келиб қолди, бирон китоб ёзиш имконияти бўлмади. Шу ўринда бир муҳим гапни қайд этиб ўтмоқчиман. 1966 йили ёз кунларининг бирида Ўзбекистон Фанлар академияси «Фан» нашриётининг директори Юнус Юсупов чақиртириб қолди. Борсам, у ёлғиз эмас экан. Ҳузурда профессор Х. Ш. Иноятов билан академия бош илмий котибининг ўринбосари Кабир Комиловлар бор экан. Юнус ака мендан Амир Темур ҳақида тўрт-беш босма табоқ ҳажмида ўзбек ва рус тилларида китоб ёзиб беришимни илтимос қилди. Худо ҳаққи, суюниб кетдим ва бел боғлаб ишга киришдим. Хайрият, Темурга ҳам навбат келибди, деб қувондим. Астойдил ишладим ва бир йил деганда унинг ўзбекчасини ёзиб тамомладим. Бироқ 1967 йилнинг куз пайтида бир куни кечқурун «Фан» нашриётининг бош муҳаррир ўринбосари Ҳабибулла Бектемиров бизникига кириб келди. Бир фурсат у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирганимиздан кейин Ҳабибулла: «Бўрибой ака, сиз «Амир Темур» китобини ёзишдан фориг бўлдингиз. Бу юмушни катта домланинг ўзи бажарадиган бўлди», — деди. Ростини айтсам, бошида хафа бўлдим. Ҳабибулла кайфиятимни англаб, мени овутирди: «Шундай бўлгани яхши, ака. Катта домланинг таги мустаҳкам, унга тегишмасалар керак. Сизнинг бўлса ҳеч кимингиз йўқ. Белингизни букиб қўйишлари мумкин». Афсуски, замон носоз экан. Иброҳим Мўминов Темур ҳақида икки босма табоқ ҳажмида бир рисола ёзиб, 1968 йили чоп эттирди. Лекин марксизм-

ленинизм ғоясининг бандалари ул улуғ зотнинг бошига кўп савдолар солишди.

— Баъзан киши бир ишга қаттиқ киришиб кетса, тушларида ҳам ана шу ташвиш билан яшайди, дейишади...

— Гапингиз тўғри. Амир Темур ҳақида ёзиш жараёнида менда ҳам шунақа кайфият бўлди. Тўғрисини айтсам, асар устида ишлаган йилларим ётганда ҳам, турганда ҳам, юрганда ҳам шу ташвиш билан яшадим. Темур — улуғ, мураккаб шахс. Давр ҳам анча чигал ва зиддиятли. Буларнинг ҳаммасини қоғозга тушириш, воқеаларга тўғри ёндошиш, уни ҳаққоний акс эттириш осон иш эмас, аслида. Мен кўпроқ шундан чўчидим. Булар кўлимдан келармикин, бундай ишни уддалай олармиканман, деган андиша бир зум хаёлимни тарк этгани йўқ. Шу саволлар баъзан ўйлантириб кўярди...

— Романда кўзлаган мақсадингизга тўла эришдингизми?

— Йўқ, албатта. Биринчидан, Ватикан ва Оврупо давлатларининг ташқи сиёсати очилмай қолди. Ваҳоланки, Ватикан билан Оврупо давлатлари: Венеция, Испания, Франция ва Англия Амир Темур билан Боязид Йилдирым муносабатларида, хусусан, уларнинг уришиб қолишларида катта роль ўйнадилар. Улар бу билан икки ютуқни қўлга киритдилар: биринчидан, Оврупонинг катта қисми қудратли турк армияси тарафидан босиб олинишининг олдини олдилар; иккинчидан, Темур билан Боязидни уриштириб қўйиб, икки қудратли турк давлатини кучсизлантиришга эришдилар. Бу икки омил эса Оврупо давлатларининг Шарқ мамлакатларига кириб олишига йўл очди. Масалани пухта ўрганиш керак эди. Хусусан, Темур билан Венеция, Испания, Франция, Англия подшоҳлари ўртасида олиб борилган ёзишмаларни кўриб чиқинг, ўша вақтларда Оврупода бу ҳақда битилган асарларнинг асосийларини, ҳеч бўлмаганда Ж. Деловиланинг «Оврупо давлатларининг Туркияга қарши салб юришлари», Сильвестре де Сасининг «Мироншоҳнинг Франция ва христиан мамлакатлари подшоҳлари билан ёзишмалари» ҳақидаги асарини, Марина Санудонинг «Венеция дожларининг ҳаёти», архиепископ Иоаннинг Темурнинг ҳаётига бағишланган муҳим китоблари билан батафсил танишиб чиқиш зарур эди. Иккинчидан, асарда баён этилган ҳамма воқеалар ҳам тўла очиб берилган деб айтолмайман. Кўпгина ҳодисалар, тарихий жараёнлар шунчаки қайд этиб ўтилган, холос.

Асардаги бу ва бошқа камчиликлар саломатликни берса,

унинг кейинги нашрида баҳоли имкон бартараф қилинади.

— Китобхонлар бу муборак мавзуда яна қандай асарларингизни ўқишлари мумкин?

— Темур ва темурийлар даври тарихи ва маданияти кўп минг йиллик ўтмишимиз шодасида қуёшдек порлаб турган дурдир. Бу дурнинг ҳали бирон қирраси тўла очилганича йўқ. Биз мазкур давр тарихини ўрганишга энди қўл уряпмиз. Тўғри, кейинги йилларда Темур ва темурийлар ҳақида бириккита йирик асар яратилди. Мен бу ўринда изланувчан атоқли ёзувчимиз Пиримқул Қодировнинг Бобур ва шох Акбар ҳақидаги «Юлдузли тунлар», «Хумоюн ва Акбар» романини, Евгений Березиковнинг «Буюк Темур» роман-хроникасини назарда тутаяпман. Ишончим комилки, бу ҳақда катта-катта китоблар, тадқиқотлар энди яратилади. Ўсиб келаётган истеъдодли ёшларимиздан умидим катта.

Ўзимга келсам, «Амир Темур» романининг тўлдирилган нашрини амалга оширсам, дейман. Аллоҳ умр берса, Амир Темурнинг ўзига ўхшаш буюк авлоди ҳақида каттамикчикми бирон асар яратиш ниятим бор.

— Сиз катта ҳаёт йўлини босиб ўтдингиз. Шукурлар бўлсинким, ўзингиз кутган табаррук кунларга ҳам эришдингиз. Шундай бир пайтда Сизни яхши биладиган ва қадрлайдиган муштарийларга яна қандай тилақларингиз бор?

— Муштарийларга, айниқса, ёшларга айтадиган битта гапим бор. Муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов «Ўзбекистоннинг келажаги буюк давлат», деган олий бир шиорни ўртага ташлади. Ўтмишда шундай мавқедаги давлатларимиз бўлган. Темур тузган буюк салтанат ҳам шулар жумласидандир. Ана шундай қиёфадаги улуғ давлатни, иншооллоҳ, сизлар қурасизлар. Бизлар эса унга гишт қўйиб кетяпмиз. Бу улуғ мақсадга аввало, бирлик ва ҳамжиҳатлик билан эришиш мумкин. Уммондек теран ақл эгаси буюк бобокалонимиз Амир Темур шундай таъкидлаган эди: «Агар сизлар тарқоқ ҳолда бўлсаларингиз, душманларингиз худди ҳовузга шўнғигандек қон дарёларингизда сузадилар». Иттифоқликда ҳам гап кўп. «Агар фикрларингиз иттифоқда келиб, орзу-ҳавасингиз бир бўлса — деб айтган эди бобомиз, — фарзандларингиз улғайиб, душманларингиз мағлуб бўладилар». Сўнгра эса мамлакат фаровонлиги ҳар бир кишининг ўз ўрнида ҳалол ва сидқидилдан тиришиб меҳнат қилишига боғлиқ. «Бирон ишни қилишга қасд қилган

бўлсанг, бутун зеҳнинг, вужудинг билан тиришиб, битирма-гунча ундан кўл тортма»,— деб уқтирган ҳазрат Амир Темур. Шунингдек, мутелик, лоқайдлик, ҳасад ва маҳаллийчилик балосидан қутулишимиз керак. Маҳаллийчилик кайфияти кучайган пайтларда ўзгаларнинг асоратига тушиб қолганмиз. Лоқайдлик эса охир-оқибат кишини иродасиз қилиб кўяди ва қулга айлантиради. Бунинг ўрнига мустақил фикрлашга ўрганишимиз, ўзлигимизни англашимиз зарур. Энг ёмони — ҳасад ёки бошқача қилиб айтганда ўзганинг ютуқ-муваффақиятларини кўролмаслик. Бу ёмон иллатдан қанча тез қутулсак, шунча яхши.

Яна бир гап: республика ҳукумати, шахсан Президентимиз сизларнинг ўқишларингиз, билим асосларини ўрганишингиз учун барча шароитларни яратиб берган. Шунга яраша яхши ўқинг, кенг билимли бўлинг, илм-техника асосларини пухта эгалланг. Ҳаммамизнинг улуғ бобокалонимиз Амир Темур айтганларидек: «Билаги зўр — бирни йиқар, билими зўр — мингни».

* * *

Одатда, йирик тарихий сиймолар ҳақида бир эмас, бир неча ўнлаб асарлар яратилади, зеро уларнинг кўп қиррали фаолияти ана шундай эътиборга асос бўлади. Бироқ уларнинг қаторида санокли намуналаргина муштарийлар ёдида сақланади. Худди шунингдек, соҳибқирон Амир Темур ҳақида ҳам тўла шаҳодат берадиган асарларнинг бири китобхонлар мулкига айланган бўлса, ажаб эмас.

ВОРИСЛИК — КАМАРБАСТАЛИК

Ҳаётда шундай бўйсунмас кучлар борки, уларнинг олдида дунёга сиғмай юрган инсон зоти ҳасдек ожиз бўлиб қолади. Шунда жами тафовутлар ҳам унутилиб, ҳамма жонини сақлаш илинжида ғуж бўлиб олади. Олайлик, кийикнинг пайига тушган бўри ундан устунлигини сезгани ҳолда таъқиб қилишдан завқланса, тирик қолиш илинжидаги ҳайвон фақат ўзини ўйлайди. Мабодо, уларнинг иккисидан ҳам кучлироқ бошқа бир хавф пайдо бўлса, ўлжа иштиёқию ўлим кўркуви кўшилиб кетади. Чингиз Айтматовнинг «Кунда» романида худди шундай лавҳа бор: чўлда сайғоқларни овлаб юрган қашқирлар осмонда вертолётнинг даҳшатли гулдуриси пайдо бўлгач, саросимага тушиб қоладилар, кейин эса таъқибдан қочиб, барханлар бўйлаб

сайғоқлар билан аралашиб қоча бошлайдилар. Кўкдан пайдо бўлган даҳшат ҳайвонларнинг умумий қўрқувига айланади, яшаш учун кураш уларни беихтиёр бирлаштириб, бир поданинг сафига қўшади.

Ҳозир ер юзининг қайси бурчақларида миллий низолару чегара можаролари оловланиб турган бўлиши мумкин, бироқ одамзоднинг умумий муаммолар исканжасида боши айланиб қолгани ҳам сир эмас. Бундан ўн йил олдинги маълумотларда ер юзида тўпланиб қолган қурол-яроғлар Галактикадаги бу мўъжаз сайёрани ўн беш марта парчалаб ташлаш учун етарли экани қайд қилинганди. Шундан бери ҳам бу пойга тўхтагани йўқ, қайтанга ажал неъматининг кимёвий, бактериологик-у, автоматик бошқариладиган ёки компьютерлашган турлари яратилди. Хуллас, одамзод порох тўлдирилган бочка устида ўтиргандек. Табиатга инсофсизларча муносабат туфайли пайдо бўлган танглик-чи? Унинг кўринишларидан бири — Орол денгизи куриши ер куррасининг тескари томонидаги Америка иқлимига таъсири кузатилаётган экан, бу фожианинг кўлами дунёни ҳамраб олганидан эмасми? Ўсимликлар дунёси, ҳайвонот оламидаги бухронлар ҳам иссиз кетмайди. Бугун ҳеч ким ўйлаб ўтирмайдиган ичимлик суви билан таъминланиш, эҳтимол кейинги асрнинг бош муаммосига айланар.

Бундай ташвишли ҳолатларни афкор омма кўриб турибди ва улардан ўз вақтида безовталик изҳор қилмоқда. Турли доираларда хатарнинг олдини олиш, дунёни келажак авлод кўлига бутунича топшириш йўлида тадбирлар кўриляпти. Ўтмишда эса узоқ йиллар ҳар қандай зўравонликдан холи яшаб, одамлар дориламонликда кун кечирган ва инсоният солномасининг ёрқин саҳифаларини ташкил этган даврлар бўлган. Хўш, ўшандай нурли замонларга қандай эришилган? Агар ҳозирги ғала-ғовур ҳаётни кўз олдимизга келтирсак, бу саволнинг моҳияти янада ойдинлашади.

Ўтмишни кумсаш, унга қайтиш даъватидан бутунлай йироқ туриб шуни қайд этиш жоизки, Темур ва теурийлар ҳукмронлиги даври тараққиётнинг мўъжизаларга бой босқичларидир. Шундай экан, бир қуруқликда — умумий хонадонда яшаётган, эртанги кунга умид билан қараётган ҳар қандай халқ ёки миллат у хоҳ Америка ёки Филиппинда, хоҳ Франция ёки Японияда яшамасин, тарихнинг бу ёрқин маёғига қизиқиш билан қараши табиий. Ўтмиш келажакнинг дояси экан, шу билан бирга эртанги кун тараққиёти учун кечаги кун мактаб ҳамдир. Эҳтимол, айна пайтдаги низоларни бартараф этишу, ижтимоий муаммолар ечимида

боболар тажрибаси кўл келиб қолар. Хуллас, тарихимиздаги бир халқ доирасидан чиқиб, бутун инсониятнинг маънавий мулкига айланган аجدодларимизнинг ҳаёти ҳаммани баробар қизиқтириб келган ва шундай бўлиб қолаверади.

Жумладан, соҳибқирон бобомиз Амир Темур ҳақида қарийб етти асрдан буён ёзилади. Уларнинг айримларини соҳибқироннинг ўзи айтиб ёздирган ёки назаридан ўтказган бўлса, айримларини турли тоифадаги замондошлари дарж этган. Көтиб ва мирзолар сафида ғаразли, ғарасизлари ҳам бўлгани рост. Шуниси таассуфлики, Шарқдан бошланган тараққиёт шамоллари Ғарбга кўчиб, Амир Темур ҳақида ўз ватанидан кўра у ерда кўпроқ қалам тебратишди.

Ҳозирги авлод бир нарсадан тўла ифтихор қилиши мумкин: биз юртимизнинг мустақиллигини кўра олдик. Бу буюк ҳақиқат ўзбек халқини бутун борлиғи билан кашф этишга йўл очди. Жумладан, тарихимиз, буюк боболаримиз ҳаётини ўрганиш энди чинакамига бошланди. Инчунун, Амир Темур ҳам энди турли тухматлардан покланиб, бутун бўй-баста билан жаҳон афкор оммаси кўз олдида намоён бўлғусидир. Бу хайрли ишнинг дастлабки натижалари сифатида академик Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» романини ва Евгений Березиковнинг «Буюк Темур» асарини қайд этиб ўтмоқчиман.

Шундай қилиб, мустақиллик берган бахт — Амир Темур ва теурийлар ҳаёти, фаолиятини қайтадан ўрганиб, эзгуликка ташна инсониятнинг маънавий хазинасига кўшиш биз ворисларнинг бурчидир. Бу йўналишлардаги ишлар эҳтимол икки жабҳада олиб борилар: янги маълумотларни излаб топиш ва олдинги фикрларга изоҳ бериш.

Ростдан ҳам оғриқли дунё ўз дардларига шифо излапти. Ижтимоий ҳаётнинг бир қирраси — давлатлараро муносабатларни кўздан кечирайлик. Айни пайтда ер юзида ўнлаб оловли нуқталар пайдо бўлиб, бу жойларда қирғин қуроллари ишламоқда ва юзлаб беғуноҳ одамлар қурбон бўляпти. Табиийки, бундай ҳолнинг олдини олиш учун давлат бошлиқлари, сиёсий арбоблар ўзларини бурчли деб ҳисоблашлари даркор. Ҳолбуки, Амир Темур ҳукмронлиги даврида Урал тоғидан то Арабистон саҳроларигача бўлган катта ҳудудда мутлақ тинчлик ҳукмрон бўлган. Бундай осойишталикка баъзилар талқин қилганидек, фақат қон тўкиш ёки ҳақини талаб қилгани қириш билан эришиб

бўлмаган. Ҳокимият адолат билан бошқарилган, жилов эса инсофли, диёнатли одамлар қўлида бўлган. Нафсиламбрини айтганда, бу сир шунчалар теранки, уни изоҳлаш учун ўнлаб жилдлар етмайди. Бобокалон таълимотининг оламшумуллиги ҳам шунда.

Темур ва темурийлар даври ҳақидаги тадқиқотлар форс, турк, инглиз, немис, француз, хитой, рус, испан, япон, умуман дунёдаги барча йирик халқлар тилларида яратилди. Муаллифлар ўз маълумотлари ва савиялари даражасида асарлар ёздилар. Лекин уларнинг жуда оз қисмида фикрлар тарих ҳақиқатига мос келиб, аксариятида эса воқелик бузиб талқин этилди. Ҳатто, баъзи муаллифлар андишани унутиб, очиқча ҳақорат йўлини тутганлар. Бундай ҳолларнинг сабаблари турлича бўлиши мумкин. Аввало, биринчи манбалар (асосан эски ўзбек ва форс), тилни билмаслик туфайли жонли гувоҳларнинг асарларидан беҳабарлик, иккинчидан, илмий холислик ва инсоний ҳалолликнинг етишмаслигидан ана шундай ноқушликлар юзага келган. Афсуски, даражалари турлича бўлган асарлар қайта-қайта нашр этилган ва шулар асосида жамоатчилик фикрлари шаклланиб борган. Темур ва темурийлар давлатининг ҳарбий санъати, давлатни бошқариш тартиблари, илм-фан, дипломатия масалалари академияларда, олий ўқув юр்தларида ўқитилгани туфайли жамиятнинг юқори табақаси — маърифатли ва маълумотли кишилар тасавури тўлароқ бўлиши мумкин, кўпчилик эса халқ китоблари, тушунилиши осон бўлган эртақнамо ҳикоялар орқали хабардор бўлганлар. Улар табиийки, ўз халқининг баҳодирлигини улуғлаш, ёвга қарши курашган паҳлавонларни кўкка кўтариб мақташ руҳида бўлган. Бундай китобларда энг оддий унсурлар ҳам атайин ёки билимсизликдан бузиб кўрсатилган. Жумладан, «Қадимги Рус адабий ёдгорликлари» тўпламига киритилган «Оқсоқ Темур ҳақида қисса»да Темур ҳақида «энг паст табақадан чиққан, касби—қора темирчи бўлган, қилиғи ҳам шунга яраша — шафқатсиз, қароқчи, зўравон, ўғри» қабилда нотўғри маълумот берилади. Ёлғоннинг бу ёғи жудаям қизиқ: гўёки «Темур бир кун очликдан кимнингдир қўйини ўғирлайди. Одамлар тутиб олиб, уни роса калтаклашади, оёғини синдиришади, кейин «ўлди» деб итларга ташлаб кетишади. Ҳушига келиб оёғига темир қошлайди-да, юриб кетади». Унинг номи шу воқеа билан боғлиқ эмиш. Албатта, бу бир халқнинг ўша пайтдаги кайфиятини ифодаловчи, илмий қиммати ҳеч нарсага арзимайдиган нарса. Унда фольклорга хоё муболағага эрк берилгани, сўзловчининг

ўз рақибини ўта қора бўёқларда акс эттиргани кўриниб турибди. Афсуски, ана шундай сохта маълумотлар кўп йиллар давомида дунё халқлари орасида тарқалиб келди ва бутунлай тескари тасаввур ва таассуротлар пайдо қилди.

Барибир, ҳеч ким, жумладан, юқоридаги «адабий ёдгорлик» ижодкорлари ҳам ойни этак билан ёпа олмас эдилар. Қиссанинг давомида ана шу ўтда ёнмас, сувга чўкмас «темирчи» ўз ёмонлигини ташламай, дунёнинг ярмини «босиб олгани», ҳатто Москвани остин-устун қилган Тўхтамишни енгиб, пойтахт остоналарига яқинлашиб қолгани, бундан ўтақаси ёрилган улуғ князь Василий Дмитриевич худога илтижо қилгани, шундан кейин епископлар ва поплар, монахлар ва князлар, боярлар ва мужиклар — ҳамма черковларга бориб, Исодан мадад сўрагани ва ... Темур оқсоқ қайтиб кетгани ҳикоя қилинади. Бу ўринда кечаги «қароқчи»нинг қандай қилиб буюк бир давлатни ларзага солиш даражасига етгани қиссахонни қизиқтирмайди ва эҳтиросли ҳикоясининг замирида ғирт ёлғон яширинганини бекитмайди. Рост гапни эса тарих билимдонлари дарж этмоқда: «Амир Темур Тўхтамишни жиловлаб, Рус давлатини ҳалокатдан қутқариб қолди». (Тўхтамиш Темурнинг душмани эмас, ихтиёридаги лашкар-бошиси бўлган).

Халқларни зулм ва зўравонликдан қутқаришга аҳд қилган, Ислом динини жорий этиб, адолат ўрнатмоқчи бўлган улуғ инсоннинг хизматлари ана шундай тухматлар остида қолиб келди. Унинг шон-шавкатини қоралаш учун турли ёлғонлар тўқилаверди. Мецопиский Фоманинг асарлари «Самарқанд шахрида Тимур ... деган шайтон пайдо бўлди», деган сўзлар билан бошланади. Баъзи тарихий шахслар ва шаҳарларнинг номлари, саналар қайд қилинганини ҳисобга олмаганда, эртаққа ўхшовчи бу «асар»да энг муҳим тарихий далиллар ҳам бузиб кўрсатилади.

Халқда «Мевали дарахтга тош отадилар», деган нақл бор. Шунингдек, осмонга тупурган кишининг ўз юзи ифлосланади. Вақт — малҳам, вақт — энг олий ҳакам. Одам моҳият (илдиз)ни тушунсагина, ҳар бир нарсани тўлароқ ҳис этади. Мамлакатимиз пойтахтининг қоқ марказидаги одамларга эмну омонлик тилаб турган суворийнинг муҳташам ҳайкалига яна бир бора қаранг: у адл қоматини асрлар шамоли йиқита олмаган сизнинг буюк бобокалонингиз бўлади!

Амир Темур ҳақидаги асарларнинг барчасида бу улуғ зотга қора чаплаган десак инсофдан бўлмас. Илмда ҳақиқатни байроқ қилган, ўз виждонини сотмаган кўплаб олимлар Соҳибқирон ҳақида чуқур ҳурмат ва эҳтиром сақлаб қалам тебратадилар. Бу ҳолни А. Якубовский, В. Бартольд, Л. Зимин ва бошқа ҳозирги замон хориж тарихчилари ижодида кўриш мумкин. М. Иванов Амир Темурнинг ҳарбий саркардалик санъатини махсус тадқиқ қилган бўлса, Л. Лянглэ соҳибқирон ҳаётидаги чалкаш ўринлардан бири — Йилдирим Боязид билан муносабатларини анча ишончли ёритди. Унинг французчадан таржима қилинган «Темурнинг ҳаёти» асарида шундай маълумот бор: «Темур 1336 йил 7 май, сешанба кун кечаси Кеш шаҳри деворлари яқинидаги Сабз деган жойда туғилди». Албатта, олимнинг бу далилни қайси манбадан олгани эътиборли.

Хорижлик олимлар, адиблар Амир Темур ҳаётига қанчалик ихлос билан ёндашмасин, уларнинг асарлари барибир ғализликлардан холи эмас. Шу нуқтаи назардан 1587—88 йилларда яратилган Кристофер Марлонинг «Буюк Темур» драмасини эсга олайлик. Бу далилни — инглиз драматурги Вильям Шекспирнинг замондоши К. Марлонинг эътибори ва қирол театрида Амир Темур ҳақидаги асарнинг қўйилишини қувонч билан қайд этиб юрдик. Бу гап ташқи томондан ҳақиқатдан эътиборли, бироқ ўша давр ҳаётининг акс эттирилиши, адолат тарихий тамойилига кўра эса анча мунозарали.

Оддий этикдўзнинг ўғли Кристофер ўз иқтидори билан куйи табақадан шоир ва драматург даражасига кўтарилди. Кембридж университетини тугатиб, бакалавер илмий даражасини олди. Лондонга келиб театрда актёрлик қилди, драмалар ёзди. У «Фауст», «Эдуард II» асарларини яратди. Бирданига тарихий солномалардаги Самарқанд ҳукмдори тимсоли уни ўзига жалб этди. Амир Темур шахсидаги буюк кудрат, енгилмас куч, даҳо ақлга мафтун бўлди. Марло Оврупо тараққиётига кучли туртки берган зотнинг тимсолини саҳнага олиб чиқди. Қирол театри узоқ йиллар ўз мавсумини унинг асари билан бошлади. Булар — яхши, бироқ ишончли манбалардан беҳабарлик туфайли драмада кўп маълумотлар нотўғри талқин этилди. Муаллиф Темурни скифлар йўлбошчиси сифатида кўрсатган. Ахир ўртада қарийб минг йиллик давр ётибди. Ёки Боязид билан муносабатларни чалкаш талқин этади: гўё уни темир қафасга солиб ўзи билан олиб юрган, шу қафаснинг устига чиқиб отга минган... Бундай ғалати тасвирлар туфайли икки

қардош халқ — ўзбек ва турклар ўртасида совуқлик тушиб қолгани ҳам сир эмас. Ҳолбуки, асирликдаги Боязидга Темур шоҳларга хос муносабатда бўлган, давлатини ўғилларига қайтариб берган, ўзини ҳам озод қилиш арафасида бевақт ўлим туфайли вафот этган. Бу икки буюк шахс муносабатларини ногўғри акс эттириб, хусуматни кучайтириш ўзбек ва туркларнинг бирлашишини хоҳламаган, улардан кўрққан кишиларнинг ҳийласи эканини билиб олиш қийин эмас.

Темур ва темурийлар даврини ўрганиш мустақил мамлакат халқларининг маънавиятини бойитишда муҳим омил ҳисобланади. Бунинг учун ҳар хил андишаларга боравериш жоиз эмас. Буюк бобокалонларимиз бу дунёни тарк этганларига неча юз йил бўлди. Бу орада олам неча бор ўзгарди. Қанча фотиҳлар ўтди, подшоҳлар салтанатию ғоялар ҳукмронлиги кечди. Ана шу олис тарих уфқида боболаримиз жисмоний шахс сифатида эмас, халқнинг, миллатнинг тимсоли сифатида порлаб турибдилар. Боболаримиз бир замонлар истак отига қамчи уриб, элларни фатҳ этган, шу йўлда қон тўккан бўлсалар, бу ўша замон тартиб-қоидалари билан изоҳланади.

Ўн икки ёшида Куръони Каримни ёд олиб, Ислом дини қоидаларини кунт билан ўрганган, ўзи ҳам «Форсий Куръон» деб шуҳрат қозонган «Маснавий» асарини яратган Мавлоно Жалолоддин Румий «Фиҳи мафиҳи» асарида ёзган эканлар: «...кўнгил аҳли ва жавҳар эгаси бўлган зот ўзга бировни уриб, бошини ёрса ҳамма калтакланганни мазлум дер. Аслида эса урган мазлумдир. Золим ҳеч қандай хайрли ва фойдали иш қилмаган кимсадир, калтаклаган эса шак-шубҳасиз — мазлум. Чунки (калтаклаган) жавҳар соҳиби ва у қилган ҳар бир иш Тангрининг ишидир. Сабаб — у тангрида фоний бўлгандир. Тангрини золим демайдилар». Бизнинг жўн тасаввурларимизни остин-устун қилиб юборадиган бундай қоидаларни чуқурроқ англашда ожизмиз. Аниқ гап шуки, бизни ҳеч ким ўтган ишлар учун шохидликка чақирмайди, бизнинг вазифамиз ўша жаҳду жадаллар туфайли эришилган бойликдан баҳраманд бўлишдир. Қолаверса, ҳаётининг бош мақсадини аниқ билган соҳибқирон бобомиз бутун фаолиятини Яратгanning амрига ихтиёр этган эдилар: «...давлат ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим — Тангри Таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг таълимотига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт Ислом динини қувватладим» («Тузуқлар»дан).

...Йиллар шамоли жанглар суронию тож-тахт таҳликаларини учириб кетди. Қўлларда ўйнаган қиличлар чириб

2. МОҲИЯТ

Савоий ва Аттор... дижрондан
сўйламышлар. Бизнинг сўзимиз — висол
васфида. Мана, моҳият.

Жалолиддин Румий

НАЖОТ КЕМАСИ

Биз ҳозиргача, эҳтимол, беш-ўн йилдан ёки юз йилдан буён дунёни ғубор ичида кўриб келганмиз. Ҳолбуки меванинг етилиб пишишини дарахтдан эмас, моҳиятдан излаш керак. Бу мўъжизанинг замирида шундай сирли куч борки, уни тўхтатиб қолишга ларзон шохларида ҳосилни қийналиб тутиб турган дарахт ҳам ожиз. Ўзбекистон учун истиқлол ана шундай зарурат эди.

Бироз мушоҳада қиладиган бўлсак, барча соҳанинг бўҳрон ичида қолгани сир эмас. Хушхўр майиз навларидан тортиб болалар соғлиғигача, дини Ислоҳ камситилганидан Амир Темурнинг унутилганигача бўлган ҳолатлар ялпи ижтимоий иллат тусини олиб, тезкор муолажани талаб қиларди.

Мозийга бир қур назар ташлаб, шу нарсани илғаб олгандикки, алал-оқибат энди бунақа яшаб бўлмаслиги, нимадир рўй бериши кундек равшан бўлиб қолганди. Хайрият, асрлар давомида босиб турган зирҳнинг ўзи чатнаб, парчаланиб кетди ва худди муз қатламини ёриб, қуёшга интилган бойчечакдек Мустақиллик юз кўрсатди.

Орадан бир йил ўтди. Одатда, дастлабки одим эҳтиёткорлик ва мушоҳада билан қўйиладики, Ўзбекистон учун бу қадам қутлуғ бўлди. Гўзал ўтмишга, бой табиий захираларга эга бўлган юрт жаҳон ҳамжамиятининг ойдин саҳнасига шахдам қадам қўйди. Бир йил тарихда юз йилларнинг шамоийлини белгилаб берувчи ниқоллар қадади.

«Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм!» Минг йиллар давомида авлод-аждодаларимиз тилидан тушмаган бу илоҳий каломни истибдод шаънига «ура»лар янграган, сеҳрланган халқ ўз бахтсизлиги учун байрамлар уюштирган «қизил майдон»да янграшгани тасаввур қилиб бўлмасди. Ахир юз йиллик мустақиллик қалбдаги, иймондаги шу руҳпарвар сўзларни йўқотиш, суғуриб олиш, оломонни сунъий даҳларга қуллуқ қилдириш эмасмиди?!

«Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм» — ўн минг кишилиқ издиҳом олдида сўзланган ёрқин нутқ арафасидаги шу муборақ даъват билан юртимиз ўзининг озод кунларига кадам қўйди.

Иккинчи йил — иккинчи одим. Бу айём ўтган йиллар сабоғини таҳлил қилиш ва учинчи, умуман, кейинги йиллар учун оламшумул режалар, дастурлар тузиш санаси бўлиб қолса, ажаб эмас.

... Ариқ бўйидаги шоҳсупада гурунг қизирди. Билганини ичига ютган қув одамлар сукут сақлаб, атайлаб меҳмондан эшитардилар. Мен ҳам пойтахтдаги ўзгаришлар, мўлжалланаётган хайрли тадбирлар, халқаро алоқаларнинг кенгайётгани ва буларнинг ҳаммаси мустақиллик шарофати экани ҳақида шавқ билан гапирдим. Одамлар гоҳ ажабланиб, гоҳи ишонқирмай эшитишди. Бир қултум чой ичиш учун узанар эканман, суҳбатга аралашмай, бўш пиёлани айлантириб ўтирган одам бамайлихотир бир тарзда: «Ўзи шу мустақиллик нимага керак? Ҳамма нарса қиммат бўлиб кетди», деб қолди. Бу гапдан руҳланган бошқаси: «Қачон бўлса ҳам СССР тикланади», деди. Мен мулзам бўлмадим, бироқ қон паққос мянга урди. Тўғри, бошқа бир шароитда (олайлик, 50 йил олдин) шундай бўлса, иккаласини ҳам ҳукумат шартта отиб ташларди ва бошқа ҳеч ким бундай гапларни айтиб юрмасди. Бугунги кун мантисининг кучи шундаки, келажакка ишонч шунчалар буюкки, уларга ҳеч ким даҳл қилмайди, бўйинда тилла занжир билан тилла ялоқда овқат еган кунларини кумсаб юраверишади ва бир кун қаттиқ пушаймон бўлишади. Эҳтимол, ўшанда хижолатдан юракларни панд бериб қолар.

Аслида, уларда ҳам гуноҳ йўқ. Мабодо, Лайли ва Мажнуннинг ишқий ҳикоясини сўзлаб беришдан завқ оладиган ровий адабиётга бутунлай беҳабар одамни тутиб олиб, ухлатмасдан тонггача бу ҳаяжонли қиссани сўзлаб чиқса, албатта, унинг тингловчиси эрталаб туриб: «Кечаси билан Лайли дединг, Мажнун дединг, шуларнинг қай бири эркак?» — деб сўраши тайин. Зеро, Лайли ёки Мажнунни танимасдан яшаш мумкиндир, бироқ Мустақиллик берган бахт-иқболни ҳис қилмаслик азада ҳам, тўйда ҳам бир хил кайфиятда қатнашишдек гап. Албатта, бирон нарсани қадрлаш учун уни соғиниш керак. Халқимизнинг энг катта «соғинчи» эса ҳозиргача тўйиб овқат ейиш, ёлчиб кийим кийиш бўлиб қолди. Унинг меҳнатига шундай ҳақ тўланар эдики, топгани аранг қозон қайнатишга етарди. «Одам кам бўлса, кислород кўп бўлади», деган ақидага амал қилган

мустамлакачилар сиёсий фаолликдан, халқнинг уйғонишидан ўлгудек кўрққанлар. Меҳнаткаш инсон аслида машинанинг бир винтига, бўлагига айлантирилган, маънавий жиҳатдан фалаж ҳолига келтирилган эди. Эркинлик ва тутқунлик, мустақиллик ва мутелик сингари шахс маънавиятини белгиловчи тушунчаларга бурканган боқий ҳақиқатлар уларнинг кўзидан яшириб келинди.

Ростдан ҳам биз халқимизнинг табиатини яхши биламизми? Мақтовнинг мавриди эмас. Рост сўзлар айтиш пайти келганида ҳадеб эшилавермайдилар. Қолаверса, тирикларга мадҳия ўқилмайди. Меҳнаткаш деймиз, меҳмондўст деймиз, бироқ дунёда шу фазилатлардан маҳрум халқ бормикан? Олайлик, «меҳмондорчилик» деганда «ўзи емай, ўзгага тутиш», «меҳнаткаш» деганда, «меҳнат қилиб, роҳатини ўйламаслик» халқимиз қиёфасига хос чизгилардир. Албатта, улар табиий эмас, ижтимоий ҳосилалардир, яъни сурункали равишда оғзидагини олдириб келган ёки яратган нознеъматлардан бебаҳра қолган одамларнинг табиатига бу ҳол мерос бўлиб ўтаверган. Демак, халқимиз ҳаётини бўяб-бежаб кўрсатишга чек қўядиган фурсат етди. Энди эса бировга яхши кўриниш мавсуми битди. Ватан — ўзимизники, халқ — ўзимизники. Истак шуки, адабиёт ва санъатда, радио-телевидение ва матбуотда бугунги ўзбекнинг асл тимсоли акс этиши лозим. Унинг дил сўзлари дастурхон устида ёки икки девор оралиғида қолиб кетмасин. Келажагимизнинг энг катта вазифаларидан бири — гуллаб-яшнашга юз тутган Ўзбекистоннинг ҳақиқий эгаларини, хўжайинларини тарбиялашдир. Пўлат қанча губордан тоза бўлса, шунча чидамли бўлганидек, кейинги саъй-ҳаракатлар ҳам қанчалик халқимизнинг турмуш тарзига яқин бўлса, шунча самарали бўлади. Мабодо, радиодан чўпон мухбир ёзиб берган гапларни чиройли ўқиб турса, чўпонларнинг ҳаммаси нотик бўлиб кетибди, деган тасаввур пайдо бўлиши шубҳасиз.

Мўъжизалар яратадиган, мустақилликни мустаҳкамлайдиган, бўҳронларни даф этадиган, демакки, ўғриларни жиловлайдиган, порахўрларни тутиб берадиган, ҳаётни поклайдиган — яъни барча ишга қодир мўъжизавий қудрат — халқ шаънига ҳар қандай сунъий бўёқ ёки сохта либос ярашмайди. Халқимиз ўзининг соддалиги, дўлворлиги, тантилиги билан буюк. Жаҳон ҳам уни шу қиёфасида танисин.

... Шоҳсупадаги ўша суҳбатда гарчи ваъзхонлигимдан

хижолат-у, бизлар бир тилда сўзлашувчи, лекин, бир-бирини тушунмайдиган одамлар эканимиздан афсусланган бўлсам-да, ўзимни тутиб, мурсою мадора қилишга куч топдим. У кишидан «Нима қимат бўлиб кетди?» деб эмас, «Рўзгорингда нима кам?» — деб сўрадим. Ростки, фаровон яшаётган одамга бундай савол бериш эриш туюлар экан, ҳамма бир-бирига тикилиб қолди. Гўё дастурхонида нони қолмагани учун мустақилликка тил тегизганидек мулзам бўлди ўша акахон. Аслида, унинг кўтонида юзга яқин кўй-эчкиси, йигирмага яқин сизир-бузоғи борлигини, уларни ҳеч қийналмай боқаётганини ҳамма билар эди. Ўртадаги хижолатпазликни кўтариш учун «Одамлар шакар ўрнида асал еб қолди-ку», дедим ўзимга гапиргандек оҳиста. «Бир қошиғини дориликка излаб юрардик». Суҳбатдошимизни шу луқмасидан кейин жовланиш бошланди.

— Акахонимиз ҳам 150 сўмдан 40 килосини кеча олиб келдилар, — деди тўғридаги йигит ўша томонга мўйлов учуриб.

— Бўлмаса, фойдага қолгани асал бўлибди-да!

Кулги янгради. Менинг ҳам баҳрим очилди. Яна самимий суҳбат авж олди. Нақадар бағри кенг, очиқ кўнгил бизнинг одамлар.

Орадан бир кун ўтгач, «норози»ни кўчада учратиб қолдим. Мени кўргач, ёнимга келди-да, эски кадрдонлардек бафуржа аҳволлашди. Пахтазорига кетаётган экан. Узр сўрамоқчи бўлиб лаб бурган эди, суҳбат арқонини бошқача ўрдим. Ҳазил гаплар билан кулишдик. У менга олдингидан тетик ва ...уйғоқ туюлди.

Тўрт йилча олдин чекка бир қишлоқда куймаланиб юрган олтимиш ёшли чолни кўрганимда хаёлимдан антиқа фикрлар кечганди. Кечани-кеча, кундузни-кундуз демай колхозда меҳнат қилган одамнинг хизмати, ҳатто оддий «фахрий ёрлик»қа ҳам раво кўрилмаган. Таассуротларимни қоғозга тушириб газетага олиб келганимда ҳамкасблардан бири ўқиб кўриб, «Ношудлиги учун бу одамни танқид қилиш керак эди. Улар шунга маҳкум этилган», деганда кўзларимга ёш қалққан. «Ахир СССРни шулар чўнг елкасида кўтариб турибди-ку». Очерк эса яхши баҳо олган эди. Меҳнат кишисига бундай паст муносабатларнинг илдизларини кашф қилишга интилиб, яна 2—3 нарсга қораладим. Фикр оқими эса тобора мавҳумлик томон чопар, бу истибдоднинг бош сабабчиси номаълум бўлиб қолаверар эди. Хайрият, ҳаётимизда буюк ҳикмат рўй берди, истиқлолга эришдик. Мустақиллик дунёга кўз қарашларни ҳам ўзгартириб

юборди. Елкадан босиб турган зулмага нисбатан умри далада ўтган хокисор одамнинг исёнигина эмас, буюкларимизнинг тирноқча норозилиги ҳам кунпаякун қилиниб келинган эди. Хуллас, Мустақиллик шундай буюк аъмолки, унга жонини фидо этса арзийди.

Бугун ўз юртимда, ўз тилимда, ўз элимга сўзлаб туриб, нигоҳларим билан эртанги кунни чамалайман. Мен жонажон Ўзбекистонни улкан дастгоҳ ёки меҳнат жўш ураётган замонавий устахонага қиёс қиламан. Ҳар жабҳада ҳаёт қайнайди. Темирчи ўз касбида мўъжизалар яратади. Гулфуруш чиройли дасталар улашади, олим оламшумул кашфиётлар очади, шоир гўзал шеърлар ёзади. Ҳар кун тонгда одамларни муборак азон садолари уйғотади, майдонларда эҳтиросли нутқлар сўзланади. Гўдакнинг ширин тамшаниши билан бошланадиган кундуздан уйқуси қочган мўйсафид ёстиққа бош қўйган оқшомгача фақат Ростлик устувор бўлади. Ҳар қандай ҳаракатни Инсоф ва Диёнат бошқаради. Ватанимизнинг ҳар бир қаричида бир улуг инсоннинг изи бор, ҳар бир қишлоқда бир авлиёнинг қабри бор. Муқаддас Қуръонга шарҳлар битилган муқаддас юртда, фалакка нур таратувчи шаҳарлар бўлган мунаввар мамлакатда, инсоният маънавий хазинасига ўнлаб даҳоларни ҳади этган маърифатли ўлкада бу кунларни орзу қилиш асосиз эмас. Илло, Ўзбекистоннинг порлоқ эртаси узоқ эмас.

... Барча соҳа оғир исканжада қолганди. Ҳаво булганган, сувлар заҳарланган—яшаш қийинлашганди. Ана шундай оғир шароитда ҳали келажакдан воз кечмаган эзгу ниятли кишиларнинг Умид соҳилига Нажот кемаси бўлиб Мустақиллик келди. У таҳқирланган, хўрланган одамларни ўз бағрига жойлаб, янги манзиллар сари сафарини бошлади. Бу йўлнинг нақадар ойдинлиги муфассал ва музаффарлиги ҳамжиҳатлик, ҳамфикрлик, ҳамкорликка кўп жиҳатдан боғлиқ. Эртанги кун ҳурмати, йўлбошчиларимиз атрофида жипс ва бақамти бўлайлик.

1992 йил октябрь

МИЛЛИЯТ РУҲИЯТГА КҮЧСИН

Ёки она тилим ҳақида дилимдаги гаплар

Улуғ бобомиз Маҳмуд Қошғарий «Девони луғотит-турк» китобини тузганда, ўқиғувчига мурожаат қилиб: «Туркий тилни ўрганганлар, бу халқ ўз тилини ўрганганларга шафқатлидир», деб ёзганларида, орадан минг йиллар ўтиб,

1989 йилда бу тил Давлат мақомини олади, деб ўйламаганлар, аслида ўзларининг мислсиз хизматлари билан бу тилнинг шавкати ўша пайтданоқ тайин этганлар. «Луғат»да башорат қилинганидек, туркларнинг ҳукмронлиги узок давом этди — орадан йиллар ўтгач, тарих саҳнасига куёшдек балқиб буюк соҳибқирон Амир Темур чиқди. Шундан бошлаб то XIX асргача туркий тилда подшоҳ фармонлари ёзилди, халқаро ҳужжатлар битилди, хатлар жаҳон робитасида ўзлигидан дарак бериб, Ал-Андалузияю Ифриқо мамлакатлари саройларида ўқилди. Элчиларга шу тилда мурожаат қилинди, кўшинга шу тилда буйруқ берилди. Рус истилосигина бу оламшумул шухрат тожини чил-чил қилди.

Она тилимизга давлат мақоми берилди. Бунинг моҳияти нималарда акс этиши лозим? Агар пировард мақсадни энг оддий қилиб айтадиган бўлсак, яқин йилларда халқаро саҳнада, жумладан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти конгрессларида ўзбек тилидаги нутқлар янграши керак. Ўзбек тилида ёзилган баёнотлар, мурожаатномалар, таширф қоғозлари ва бошқа ҳужжатлар халқаро дипломатия оламида ҳаракат қилиши лозим. Ўзбек тилидаги мадҳия Ўзбекистоннинг Президенти ва делегациялари шарафига чет элларда янграши шарт. Бизнинг сочилиб ётган тарихимизда, муқаддас Ислому таълимотида, даҳоларимиз қолдирган меросда, бугунги жонли халқ тафаккурида ана шу юксаклик бор, — уни заргарона маҳорат билан йиғиб, ўзлаштиришга тўғри келади.

Тил ҳақида қонун қабул қилинишининг машаққатли йўли кўпларга яхши маълум. Дастлабки лойиҳа рад этилди. Иккинчи лойиҳа анча демократик ва муддаога яқин эди. Унинг ваъдалари айримларни жунбушга келтириб юборди.

Ўтган ойлар давомида анча ишлар амалга оширилди — бундан кўз юмиш мумкин эмас. Мустақиллик Декларациясининг қабул қилиниши қонунга теран мазмун бағишлаб, яна катта вазифалар қўйди, масъулиятни оширди.

Баъзан ташкилий ишлардан ташқари амалга оширилган тадбирларга умумий баҳо бериладиган бўлса, ҳаммадан кўра тилни тозалаш тенденцияси устуңлик қилганини сезиб олиш қийин эмас. «Тозалаш»лар ҳар хил кўринишларда бошқа элларда ҳам турли шакл ва шароитларда бўлиб келган. Уларнинг оқибати нима билан тугаганини эътибордан соқит қилиб, шуни айтиш жоизки, ижтимоий ҳаёт ва табиатдаги барча жараёнларни четдан туриб бошқариб бўлмайди. Олайлик, помидорнинг пишишини тезлаштириш мумкин,

бирок у ўз табиийлигини қурбон қилади. Халқни бирор гоёга сажда қилдириш мумкин, мабодо у юракдан ўрин олмаса, ўзига тортмаса, одамлар юз, ҳатто минг йилдан кейин ҳам ундан юз ўтирадилар. Ички қонуният деган тушунча бор, балки уни кашф этиш осон эмасдир, уни фақат қабул қилиш керакдир, тилдаги ички қонуният эса ўта нозик ва сирли. Биз араб тилини билмаймиз, бирок Куръони Карим оятларини тинглаганда some бўлиб қоламиз, борлигимиз сел бўлиб оқади. Балки Аллоҳдан нозил бўлган китоб сураларини ташкил қилувчи сўзлардаги товушлар шундай жойлаштирилгандирки, талаффуз қилинганда пайдо бўлган оҳанг бир илоҳий мусиқага айланиб, қалбимиз гумбазларида садо берар ва бизни сеҳрлар. Она тилимизда пайдо бўлаётган ҳар бир сўзда ҳам ана шундай жозибанинг ҳеч бўлмаганда ўндан бири жонланиши керак.

Афсуски, «тозалаш», яъни бегона сўзларни қувиб чиқариш на лингвистик, на тарихий, на этнографик принцинга таянапти. Бир ҳақиқатни тан олиш керак — дунёда луғат бойлиги жиҳатдан соф тил йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Тил — умуминсоний маданият унсури, уни жиловлаб ёки етаклаб бўлмайди. Масалан, биз либослар қайси миллатга тегишли эканини ўйлаб ўтирмай, улардан фойдаланамиз-ку. Ёки уй-рўзғор буюмлари... Табиатда қўлланиладиган дори-дармонлар танлаб ўтирилмайди-ку. Тилни тозалаб бўлмайди, балки ундаги миллийлик бўёғининг кучайтирилиши билан устуворлиги таъминланади. Бу мулоҳаза космополитизм деб баҳоланмаслиги керак. Тилнинг ҳам сарҳадлари, дахлсиз зоналари бўлади. Жумладан, грамматика шу миллий тилга хосдир ва уни соф ҳолда сақламаслик инқирозга олиб келиши мумкин ва ҳоказо. Ҳолбуки, ўзбек тилининг академик грамматикаси ҳали яратилгани йўқ.

Шу мулоҳазалар асосида кейинги 1—1,5 йилда муомалага киритилаётган янги сўзларга назар солайлик. Жумҳурият (республика), вилоят (область), вазир (министр) каби тарихий китобларимизда қўлланиб келинган сўзларга тоқат қилиш мумкин, бирок, очиғини айтганда, тайёрагоҳ (аэропорт), ўйингоҳ (стадион), олийгоҳ (институт), ноҳия (район), бошқон (директор) каби сўзлар унчалик ботмайди. Аввало, улар соф туркий эмас ёки тилимизнинг ички қонунияти (эшитилиши, айтилиши ва бошқалар)дан келиб чиқмаган. Мабодо, Оврупо тилларидан кирган сўзларни алмаштириш зарурати бўлса, нега аэропортни «қўналға», районни «туман» дейиш мумкин эмас? Қўналға — қўнмоқ

фёлидан ясалган от, туман эса муомалада бўлган жўғрофик атама. Институт сўзини йўқотиш керак бўлса, нега уни «мадраса» билан алмаштириб бўлмайди?

Тан олиш керакки, тилимизни чет сўзлардан, жумладан, Оврупо тилларидан кирган калималардан тозалай олмаймиз ва бу мумкин ҳам эмас. Қолаверса, Осиё ва Оврупо китъалари бир қуруқликда жойлашган, ўртадаги алоқалар минг йиллардан буён давом этиб келяпти. Шундай экан, хушламаслик кайфияти, ички майллар, асрлар оша мисқоллаб тўпланган маданий бойликка даҳл қилмаслиги керак. Агар жаҳон эстрадасининг юлдузи, негр кўшиқчиси Майкл Жексон мусулмончиликни қабул қилган ва ўз жамғармасидан 20 миллион доллар ажратиб, Чикаго шаҳрида мачит қуришга киришган экан, бу араб тилини севганидан эмас, балки Ислом дини қалбидан жой олганидан. Тилимизда бир тоифа сўзларни чеклаб, иккинчи тоифага зўр бериш — бир бегона кўрпани отиб ташлаб, иккинчи бегона кўрпани ёпинишдек гап. Нажот эса битта — янги сўзларни фақат миллий заминдан топиб, истеъмолга киритиш мумкин.

Хуллас, тил ҳақидаги қонун билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар тартибсиз амалга оширилмоқда. Қолбуки, бир сўзнинг ўрнига иккинчиси келиши бир бошлиқнинг ўрнига бошқасининг келиши воқеасидан салмоқлироқ ва муҳимроқ бўлса керак. Сўзлар «ўлаяпти», янгилари туғиляпти. Бу жараён билан ҳеч ким қизиқмайди. Ҳеч бўлмаганда расмий атамаларнинг жорий этилганини расмийлаштириб қўйиш шарт-ку. Олайлик, «район» сўзи нега «ноҳия»га айланди ва буни ким қонунлаштирди? «Область» қачон «вилоят»га ўрнини берди? Ҳар ким ўз билганича иш тутяпти. Мухрлар ва эълон тахталарига шундай ёзилаяпти, эртага ўзгарिश бўлса, яна исрофгарчилик.

Мабодо, туркий асосда янги сўзлар яшаш ва муомалага киритиш ҳақида гап борса, бунинг бир қанча илмий ва амалий йўллари мавжуд. Тилшунослик нуқтаи назаридан олиб қаралганда, ўзбек тили сўз ясовчи кўшимчаларга энг бой ва унумли тиллардан ҳисобланади. Умуман, тилимизда янги сўзлар ясаб, муомалага киритиш анъанаси унитилиб бориляпти. Эҳтимол, кенг истеъфода этиладиган энг «янги» сўз «чўлқувар» (А. Қаҳдор) бўлса, ажаб эмас. Қолбуки, янги пайдо бўлаётган тушунчалар учун янги сўзни муомалага киритиш тилшуносликда одатдаги ҳол.

Аслида туркий бўлган, бироқ бошқа тилларда «адашиб юрган» кўплаб сўзларнинг қайтарилиши луғатимизни бойитишнинг иккинчи манбасидир. Кўлбости (колбаса), ўтлуғ (утюг), қоратош (карандаш), товарчи (товарищ) каби сўзларни таржимада ёки бузилган ҳолда ишлатамиз. Уларни ҳам ғуборлардан тозалаб, она меҳрига юғуриш бурчимиздир.

Тилда чет сўزلардан ўз орфоэпияси (талаффуз қоидалари) га мослаб, қабул қилиш ҳодисаси учрайди (церков — черков, царь — чор каби). Ҳозирча муқобили топилмаётган сўзларга шу қоидани жорий этиш хато бўлмайди. Жумладан: афсар (офицер), қодир, қодира (кадр), мошин (машина) каби. Бу яна бир нарсани тасдиқлаётганики, адабий тил халқ жонли тилини имкони борича тўла қамраб олиши керак. Ҳозирги ўзбек адабий тили ўта сунъий, халқ тилидан йироқлиги ҳақида таъналар айтилмоқда. Бунда жон бор. Шунингдек, туркий тилларга хос сингармонизм ҳодисаси ҳам шуни тақозо қилади. Бироқ сингармонизмга қайтиш мумкин эмасга ўхшайди, чунки тил ўз тараққиётида бу ҳодисани қонуний рад этди («Оврупо», «Амриқо» тарзида айтиш ва ёзиш эса сингармонизм соғинчлари, холос).

Шубҳасиз, шева ва лаҳжалардаги турли сўз шакллари тилимиз хазинасини бойитувчи асосий манбадир. Бу ишни илмий изга кўчириш, жиддий тус бериш керак. Албатта, мутасадди илмий даргоҳлар кечикмай чоралар кўрсалар яхши бўларди. Хуллас, академизмдан холи, амалий ишларга асқотадиган тилшунослик илмини яратиш лозим. Ҳозирги натижалар эса қаноатланарли эмас. Оддийгина мисол тилимизнинг илк қомуси — «Девони луғотит турк»нинг ўрганилиш аҳволи қандай? Ўтмишимизга беписандликми ёки чинакам ялқовликми, бу нодир асар ҳақида жиддий тадқиқотлар йўқ ҳисоби. Қолбуки, худонинг ёрлақгани шундаки, минг йиллар олдин тилимизнинг изоҳли луғати тузилган (бундай луғат кўп тилларда йўқ). Рус ёзма ёдгорлигининг илк намунаси — «Игор полки жанғномаси» ҳақида яратилган илмий ишларнинг сони жанғномадаги сўзларнинг сонидан кўп, дейишади. Қойил! «Девони луғотит турк»ка нисбатан бундай совуқдонликми эса кечириб бўлмайди.

Хуллас, она тилимизга муносабат фақат қонун ва кўрсатмалар доирасида қолиб кетмаслиги шарт. У меҳр бўлиб жисму жаҳонимизни эгаллаши, руҳиятимизга кўчиши лозим. Руҳиятда эса безовталиқ — боболаримиз, аждодимиз хотираси олдида қарзимиз бисёр. Шу қарз йўлида имон-эътиқодни тиклайлик.

1991 йил январь

ТОҒЛАРГА ТИКИЛГАН ЭЪТИҚОД

Ҳисор тизма тоғларининг турли дараларидан бошланувчи Оқсув ва Тамшуш дарёлари неча соҳилларни ювиб, Ҳисорак қишлоғи яқинида «кўришадилар». Дарёлар туташиган жойлар хосиятли ҳисобланади, дейишади.

Доим ўйчан, ҳатто бир оз ҳўмрайган камарлар жигаридан сизиб чиққан зилол сувлар қўшиқ айтиб, айқирганча қўшилган нуқта тумшукдек олдинга туртиб чиққан, унинг манглайида хўжалик идораси — хилват ва кўл етмас тоғлар бағрида яшовчи минглаб одамларнинг тақдирига масъул қароргоҳ жойлашган. Тун куюқ, шундай бошимизга осилиб турган қоялардан эса янада қора зулмат уфуради. Кучли чироқлар худди мушукнинг кўзидек йилтиллайди. Саратон офтоби уфуриб турган бўғиқ оқшомлар ҳовузларга чорласа, бу ерда сидирға кийим-бошда ҳам эт жунжукади. Айни пайтда тошларга бош уриб, тўлғаниб оқаётган дарёда чўмилиш эмас, ундан бир ҳовуч сув ичиш амримаҳол: қирғоқ тик нишаблик, соҳил эса анча пастда...

БУГУННИНГ МАНЗАРАСИ

Шаҳрисабз туманидаги «Оқсув» жамоа шаркат хўжалигининг Кўл, Филон, Сарчашма сингари 5—6 участкаси бор. Шаҳрисабзнинг бу олис нуқтаси бир томони Китоб туманига ёндашса, охири қўшни Тожикистоннинг Панжакент туманига туташиб кетган. Қирлар ортига сочилиб ётган қишлоқлар ўз турмуш тарзи, қиёфасига эга, гарчи бир қарашда ҳамма нарса ўхшаш, бир хил туюлса-да, худди уларга элтувчи йўллар турлича бўлганидек, фарқланувчи жиҳатлар ҳам кўп. Бирида одамлар мулласифат, иккинчисида чўрткесар, бошқасида эса жанжалкаш ёки сипойи. Бир қишлоқда, олайлик, тўйда кўпқари чопилса, бошқасида ўртада гулхан ёқилиб, базм қилинади. Ёки бунисида тўй ошини наҳорда тортилса, унисида меҳмонлар тушлиқда чорланади. Бирида куёвнавкарларни қўй сўйиб кутиб олишса, бошқасида тош отиб кузатиб қўйишади. Бундай рангинлик фақат шу жойларгагина хос эмас, дилкаш ва самимий тоғликларни кўз олдинга келтирсанг, қаршингда бутун юрт жамоли жилва қилгандек бўлади. Зеро, минг йиллар давомида отабоболарнинг хоки-пойини азиз тутиб, узоқ манзилларда муқим яшаб келаётганлар қалбида ҳам улуғ юрт — мустақил Ўзбекистон ғурури жўш уради, бу кичик гўшаларда ҳам катта уммонларнинг мавжи бор.

Кўл қишлоғи анча ичкарида жойлашган. Унга дарё ёқалаб кетган йўл билан борилади. Эътибор берганмисиз, бизни манзилларга дарёлар бошлаб боради. Унинг ўзани бўйлаб йўл тушади. Кетаверасиз — кетаверасиз, ниҳоят тириклик, жон асаридан белги бўлади. Кўпинча Мирзо Бедил айтганларидек: «Кўзингиз қишлоқлардан олдин қабристонларга тушади». Ниҳоят, одамлар маъшароҳи — қишлоқларга кириб борасиз. Дарё, йўл, қабристон, қишлоқ. Бу тўрт ҳикматнинг тирикликнинг тўрт унсури— сув, тупроқ, ҳаво, олов билан нечоғлик уйғунлиги борикин? Ёки хаёлга келиб қолган бу муқоёса шунчаки тасодифмикин? Мен атайлаб «қишлоқ»ни энг сўнггида дарж этдим, негаки тириклик мангу тантана қилиши керак.

Юқорига кўтарилишда фикр қақиндек ишлайди. Зеро, ҳар тошда, ҳар гиёҳда олам-олам синоатлар яшириниб ётган бу масканларда зийрак бўлмаслик мумкин эмас. Тириклик ҳам шунга олиб келади. Сиз эшакка ўтин юклашни (ёки ўтин юклаб) кўрганмисиз? Мукамал ижод. Тасаввур қилинг — ўнлаб қақирим узокликдан қадам-бақадам имиллаб бир кучоқ шох-шабба келтирилади, қозон қайнатиш ёки уйни иситиш учун. Бу жуда машаққатли юмуш. Эшак жонивор ҳам тирик махлуқ, у илон изи йўллардан эркин одимлаши, энг асосийси минг машаққат билан йиғилган ўтин сочилиб кетмаслиги шарт. Тоғлик буни қойилмақом қилиб удалайди. Мана, йўл четида милтиллаган чироқ кўринди, қандайдир бўғиқ овоз ҳам таралмоқда. Юқоридан шитоб билан келаётган сув оқимига чархпалак ўрнатишибди, у генераторни айлантиради, шундан ток ҳосил бўлади. Олти вольтли кичкина лампочка ўн чоғли кишилар даврасини бемалол ёритиб турибди. Бу ҳам ўзига хос зийраклик.

Ўрта ёшли, баланд бўйли Нурулло ака Сафаров қишлоқнинг «қироли», яъни бригадир. Чайир, ҳаракатлари кескин, югуриб кетаётган қуёни тутиб олгудек шашти бор. У қишлоқнинг бугунидан оҳиста сўзлайди. Бригадирнинг одамлар ишончидан боши осмонда. Тўймаърака — бу жойларда «тарихий» воқеа, улар бошлиқсиз ўтмайди, ҳатто зиёратчиларга бир қўйни пуллаш керак бўлса ҳам уни қақиртиришади, бориб нархлаб беради. Меҳмонга боришми, шаҳарга тушишми, уй қуришми — барча катта-кичик юмушлар унинг аралашуви, маслаҳати билан бўлади. Ўн йилдирки, қишлоқдошлари унинг измидан чиқишмайди, ўзи ҳам бировни ранжитгани йўқ. Билъакс, тоғликлар ноҳақликка чидай олмайдилар, уларнинг ҳар бири белбоғида пичоқ олиб юради.

Имон-эътиқоднинг бардамлигини қаранг, бир юз ўттиз хонадонли қишлоқда уч масжид бор экан. Беш вақт намоз жамулжамликда, ёнма-ён ўқиларкан. Тўйларда етарлича хурсандчилик — ўйин, кулги, томоша бўларкан, бироқ ичимлик қўйилмасакан. Қолаверса, муносабатларда шундай беғуборлик, теварак-атрофда шунақа покизалик ҳукмронки, кўнгил чароғон бўлиб кетади, фикрга қутқу соладиган, бошни оғритадиган баъзи нарсалар ҳақида ўйлашга ҳам истиқола қиласан, киши. Дастурхонда — арча ўтинида пишган хушбўй, бўрсилдоқ тандир нони, ғубор қўнмаган ноз-неъматлар, қошиқ тик турадиган қўйқатик, зира-ворларга тўйдирилиб, димлаб пиширилган мол гўшти, даврада гоҳ жиддий, гоҳ ичакузди гурунг — Кўл қишлоғининг, тоғликларнинг меҳмонга армуғони — шу!

— Биласизми, бошимиз устида Ҳазрати Султон ота турибдилар-а, — дейди руҳ ва қалб поклигини жон-дилдан истаб Нурулло ака.

Қишлоқнинг тирикчилик араваси ҳам бир нави ғилдираб турибди. Арпа, буғдой, нўхат, картошка экилади, чорваси, боғи бор. Ҳарқолда одамлар ишсиз, қўли куруқ бўлиб қараб тургани йўқ. Лекин кун кечирриш осон эмас, буни тушуниш учун ўша жойларда бўлиб, одамларнинг бир кунлик ташвишига шерик бўлиш кифоя. Фақат тоғдек чўнғбардош, киндик қони томган тупроққа оташин меҳр, ота-боболар руҳига садоқат уларни шу жойларда ушлаб туради.

Ўзбекистон — улкан мамлакат. Унда қиш ва ёз «бир пўстин ичида истиқомат» қиладиган ўлкалар, самога қўл чўзган чўққилару қирғоққа тўш уриб ётган наҳрлар беҳисоб. Албатта, ҳар бир ҳудуд ўз ўрнига қараб парвариш ва эътибор талаб қилади. Насиб бўлса, яқин йилларда бошқа ўрамлар қатори тоғ ва тоғолди ҳудудларида иқтисодий ва ижтимоий ҳаётни жонлантириб юбориш тадбирлари кўрила-жак.

Ҳозирча эса бригадирнинг битта орзуси бор: Кўлга телефон тортиб келинсайди. Унинг чекка қишлоқ учун аҳамиятини таъкидлаб ўтиш ортиқча. Яқинда зиёрат мақсадида ташриф буюрган вилоят ҳокими қаттиқ ваъда берибди.

— Раҳбарлар хизр-назар одамлар, улар алдамайди, — дейди Нурулло ака оқкўнгиллик билан.

Кўлдан Ғилонга ўтадиган тўғри йўл бор, ўттиз чақиримли масофада гоҳ тик кўтарилишга, гоҳ текисликда ғизиллаб кетишга тўғри келади. Қатнов кам. 5—6 қир ошиб юрилса-

да, бирор хонадон ёки кўналга кўринмайди. Ҳозир чўлларнинг чанги чиқиб ётибди, бу ерда эса ўт тиззадан уради. Ҳамроҳларимиз — маҳаллий раҳбарларга шу ерларда кўтонлар қуриб, чорвачиликни йўлга қўйишга шароитлар борлигини айтдик. Сув бор, ҳатто электр тармоғи ҳам ўтган. Жўяли бир гап бўлмади. Ҳарҳолда четдан келган одам оғзига тўғри келганини сўйлайверади, жойнинг баланд-пастигаларига маълум. Нима бўлганда ҳам поёнсиз қирларга боқиб, у ерларда қўй-қўзиларнинг яйраб юрганини тасаввур қилиб, ҳали фойдаланилмай ётган чексиз имкониятлар мавжудлигини ўйлайсан. Шунда жаннатмакон юртнинг ўзини ўзи боқолмаётгани, кийинтира олмаётгани сабаблари ойдинлашгандек бўлади.

Ниҳоят, Ғилон қишлоғи, аниқроғи бошқа бригада чегараси бошланди. Бу ёқда бутунлай ўзгача ҳолат. Ўртадаги ариқнинг шундоқ лабидан картошка экила бошланган. Йўл нишаблаб кетади. Атрофда бир хил манзара — имкон бўлган жойда — гиламнинг ўрнидекми, 10—15 сотихлик томорқами — картошка қадалган. Биз тушиб бораётган ҳавзанинг икки томонида, тўғридаги қирларда яшил «ямоқ»лар — картошкапоялар кўзга ташланади.

Ғилон Қашқадарё тугул, ундан ташқарида ҳам маълум ва машҳур қишлоқ. Кўҳна тарихга дахлдорлиги, ўзига хос табиати, одамлари доимо эътиборни тортиб келган, кўрганлар эса унутилмас таассуротлар билан кетганлар. Лекин бу ҳаммаси эмас. Ғилонни атроф-теваракка машҳур қилган — картошкаси. «Ғилоннинг картошкаси» деган ёрлик воҳада жуда баланд қадрланади. Сир нимада — ердами, сувдами, ҳаводами ёки одамларнинг фидокорона меҳнатидами, ҳарҳолда узоқ йиллардан бери бу шухратни қеч ким синдира олгани йўқ, яъни бошқа бир ерда Ғилондагидек ҳосил ундирилиб, «одамлар шу соҳани касб қилиб олибди», деб эшитмадик. Эҳтимол, бу табиатнинг саховатидир. Варганзада бу ерда битадиган анорнинг сири билан қизиққанимда шундай дейишганди: «Бизда ҳам бир жой борки, энг яхши анор шу ерда бўлади. Унинг таъми бир чақирим наридагидан ҳам фарқ қилади». Буни тоғ чўққиларидан бирининг кемтигидан эсадиган шамол тўғри шу ерга урилар экан, деб изоҳлашганди.

Картошкачиликни ривожлантириш долзарб муаммо бўлиб турган айни пайтда ҳам ғилонликлар шовқин-суронсиз мўл-кўл ҳосил етиштиряптилар. Буни тан олмаслик мумкин эмас.

Қишлоқ кун чиқиш тарафдаги текислик томон анча кенгайибди. Уйларнинг томи ялтироқ тунука билан ёпилган, пешайвонли, таги баланд кўтарилиб қурилган. Ҳовлиларда ёз нафаси: кимдир даладан келтирилган хашагини жойлашти, биров хирмон совуриб, донни сомондан ажратмоқда. Ғилоннинг эски қисми қияликда жойлашган. Жин кўчалар ҳовлиларни ажратиб туради, уйлар эса бир-бирининг нақд устига қурилган. Бу қишлоқ меъморчилигини асалари ижодига бутунлай зид қўйиш мумкин. Агар асалари инлари бир-бирига айнан ўхшаса, бу ердаги кулбаларнинг ҳар бири такрорланмас тарзда, ўзига хос шаклда қурилган. Уч-тўрт қават бўлиб кетган иморатлар учрайди — қиялик жуда тик. Шарқираган булоқ бетон ертўла билан ёпилган, усти эса қариялар чойхонаси. У ўймакор устунларда кўтарилган, шип ва деворларда ҳафсала билан нақшлар ишланган. Айвондаги курсида ўтириб ҳордиқ чиқарамиз, таассуротларни баҳам кўрамиз. Ғилон (тожикча — нишаблик, қиялик) қишлоғи Искандар Зулқарнайн замонидан қолган хотираларни ўзида сақлаб келади. Шаҳрисабз маликаси Кенағасхоним билан боғлиқ ривоятларда, мислсиз гўзаллар гўшаси — Париқўнган гузари ҳақидаги ҳикояларда у тилга олинади. Қишлоқ қирағай мерганлар, орияти баланд йигитлар, мағрур қизларни вояга етказган. Улар билан боғлиқ жуда кўп ҳикоялар тилдан-тилга ўтиб юради. Завқи баланд, диди ўткир одамларнинг ўзи соз ясаб, ижро этади, кўшиқ куйлаб, рақсга тушади. Бироқ Ғилон тугун бўлиб турган ташвишлар ичида яшайпти. Шу кунлари бригадир истеъфо берган, қишлоқнинг «эга»си йўқ экан. Негаки, аҳоли сонининг ошиб бориши билан (ҳозир тўрт мингдан кўп киши яшайди) тирикчилик ўтказиш оғирлашиб борапти. Кичик корхоналар очил, янги иш ўринлари яратиш ҳақида ҳеч ким қайғурмаяпти. Бизнинг назаримизда, Ғилоннинг олдинги шухратига, одамлар ўртасидаги ҳамжиҳатликка бир оз ғубор қўнганга ўхшайди.

Шу қишлоқда мулла Абдусалом домла деган беназир киши яшаб ўтган (жойлари жаннатда бўлсин). Ажойиб соҳибкаромат, баркамол илм эгаси бўлган-ул зот яқин-атрофда катта шухрат қозонган. Тоғларни текислаб ўтказилган йўл, Мунаввар кўприги ва бошқа кўплаб қурилишлар, хайрли ишлар у кишидан хотира бўлиб қолган. Бугунги кунда ҳам ана шундай яхши аънаналар тикланиши лозим.

Ғилонда уйдан чиқсангиз, бурнингиз қарийб тоғ тўшига тегади. Бизга асрий қорлар қоплаб ётган чўққи пастидан

ўтган девор сиртидаги таранг тортилган соч толасига ўхшаш ингичка изни кўрсатишди. У ариқ бўлиб, 3—4 йил олдин сарчашмаликлар сув танқислигини енгиш учун чўкич ва мисранглар билан қазиишди. Чўнг тоғ қатламини қирқиб, ариқ ўтказиш чинакам матонат эмасми? Қалбда юрт меҳри ловиллаб турса, инсон ҳамма ишга қодир.

МОЗИЙ ШУКУҲИ

Тун яна қуюқлашди, жануб осмонида олис юлдузлар шувласи баралла ялтиллайди, қияликда жойлашган қишлоқ хонадонларининг яккам-дуккамида хира чироқ милтиллайди, улар осмон ёриткичларининг сувдаги аксига ўхшайди. Кўл қишлоғининг бригадири Нурулло Сафаров ҳали ухламаган экан, икки-уч овоз беришдаёқ болахонадан чиқиб келди. «УАЗ»икка базўр жойлашдик, у адир йўллари бўйлаб юқорига — Ҳазрат Султон зиёратгоҳи остонасига томон гувиллаб жўнади.

Йўл тугаб, муваққат чодирлар тикилган қароргоҳга етиб келганимизда соат тунги ўн бир эди. Бошловчиларимиз вақтни ўтказмай, бу ёғига ниёда кетишни, тунда чиқилмаса кундузи чарчаб қолишимизни, бунинг устига қуёш нурлари баданни шикастлаши мумкинлигини қайта-қайта уқтирдилар. Чопонга ўраниб, бошимизни танғиб олганимиз, чарчоқдан асар йўқ. Чўққи тун шафағида кўриниб турар, қўл узатса етгудек эди. Худди кеманинг тумшугидан сирт бўйлаб ортга қайтилгандек, йўналишни кунботар томонга олдик.

Баъзан юртимизнинг тупроғи — муқаддас, ҳар бир қаричи тарих дейилса, буни шунчаки йўлида айтилган мақтов, деб тушунилади. Лекин аслида бу — ҳақиқат. Биз кўзлаган манзил ҳам фақат тор ўрамда эмас, бутун Ислом дунёсида эътиборли жой. У пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом авлодлари тарихи билан боғлиқ.

Ўқиганларимиздан маълумки, пайғамбаримизнинг вафотларидан кейин халифалар — Абу Бакр, Умар, Усмон, Ҳазрат Али ул зотнинг ишларини давом эттирадилар. Сўнгги халифа — Ҳазрат Али Куфа шаҳрида шаҳид қилинган, тариқатда ажралиш бошланади. Кўпдан буён муҳолафатда бўлган Муовия Дамашқда бош кўтаради. Ислом олами иккига бўлинади. Ҳазрат Алининг ўрнига кўтарилган унинг тўнғич ўғли имом Ҳасан жангу жадаллар ва сиқувлар туфайли кейинчалик Муовияга бўйсунди. Орадан кўп

ўтмай, имом Ҳасан хотинларидан бири — Жийда томонидан Мадинада заҳарланиб ўлдирилади. Ҳукмдорлик Муовиянинг ёлғиз ўзига қолади. Бироқ Ҳазрат Алининг кичик ўғли Ҳусайн ҳали унга тиз чўкмаган, Маккаю Мадина орасида жон сақлаб, отаси ва акаси учун қасос ўтида ёнарди. Бу орада Муовия вафот этиб, унинг ўғли Язид халифа қилиб кўтарилди. Язид эса Ҳусайн билан орани очиқ қилишга астойдил киришади. Таслим бўлиш ҳақидаги таклифларни қатъий рад этган Ҳусайн кўп сонли кўшинга қарши бориш фойдасиз эканини тушуниб, оиласи — пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом хонадонининг сўнги вакиллари билан Карбало даштига бош олиб кетади. Душман аёвсиз таъқиб қилади. Ниҳоят, тенгсиз жангда Ҳусайн ва яқинлари маҳв этилади.

Ривоят қилишларича, Язид лашкари ўз муддаосига эришгач, ғалаба белгиси сифатида Ҳусайннинг табаррук бошини кесиб, Дамашқда давра давра сураётган бошлиқларига тақдим қилишади. Язид қасос истаган, бироқ мағлуб бўлиб, калласи кесилган душманига кучли нафрати ифодаси сифатида бошни оёқлар остида топташни амр этади. Язиднинг йигитлари Ҳусайннинг бошини копток ўрнида тепа бошлайдилар.

Бу фожиани боболаримиз кўп нақл қилган. Ҳар сафар тинглаганда юрак увушган, бироқ бундай хўрликнинг туб сабабини тушунмаганмиз. Илон изи, сирпанчиқ йўлдан эмаклагудай бўлиб юқорига тирмашар эканмиз, Карбало даҳшати ҳам дунё ўйинларидан бири эканини, бу кўҳна олам қанчалаб қонли фожеалар шоҳиди бўлганини чамалаймиз. Шунда кўнгилдан бир истиффор, тавба-тазарру илтижоси кечади: «Аллоҳ, гуноҳларимни ўзинг кечир!» Йўл азоби, хаёлдан кечган тарих шаҳодати гирибонингдан олгандек бўлади, ундан фақат имон бардамлигига суяниб шафеъ топасан. Одамлар руҳан покланиш учун зиёратгоҳларга келади, деганлари ана шу!

Тун зулмати ичра қаерга кетаётганингни идрок этолмайсан, фақат борар жойинг аниқ — у уфқда қорайиб турибди. Қадамнинг қаерларга тушяпти, оёқ остидаги замин қай ҳолда — билмайсан, йўл сени бошлаб кетаверади ва у ўша манзилга элтади. Манзил эса аниқ. Ўша жойдан шаҳид Ҳусайннинг бошини бағрига босган Ҳазрати Султон ғойиб бўлган — ер қаърига кирганми, самога учганми — уни дашти Карбалодан таъқиб қилиб келган душманлар тутиб ололмаганлар.

Бу зот ким эди? Нақлда айтиладики, саҳрода қиёмат кўйиб, пайғамбарзоданинг боши кофирлар оёғи остида хорланиб ётганда Ироқ султони Ҳазрати Хожа Довуд Дамашқийнинг тушига Муҳаммад алайҳиссалом кириб, зурриёди — набирасининг жисми оғир хўрликка дучор бўлганини, бу бедодликка у чек қўйиши мумкинлигини эслатади ва бутун насл-насабини қўллашини, ўзига эса абадий эҳтиром ва эътибор ҳадиа этишни ваъда беради. Бу туш яна ва яна такрорланади. Ҳазрат Султон безовта бўлиб, Язид лашкарлари орасидаги ўғлини маслаҳатга чорлайди. Унинг ҳам исми Хусайн эди. Ўғли воқеани айтиб бергач, Султон нима қилиш кераклигини идрок этади. Ота фарзандидан:

— Бу йўлда бошингни ҳадиа этасанми? — деб сўрайди.

Ўғил эса:

— Ота, амрингизга бир эмас, ўн бошим бўлса ҳам тикаман, — деб жавоб беради.

Султон ўғлини қатл этиб, унинг бошини пайғамбарзоданики ўрнида қўйиб, ўлжани қутқариш мақсадида нажот водийсига — дарё ортига йўл олади.

Язид лашкарлари яна машғулотини давом эттиради. Бирини дафъатан сирини англаб қолади: ҳар кунини каллани тепганларида ундан нур чиқар эди, бугун эса йўқ. Алмаштирилган бўлмасин. Очиб қарасалар — рост. Ур-йиқит бошланади, излашга тушадилар. Бу пайтда Ҳазрати Султон лашкарлари қуршовида Амударёдан ўтган эди...

Карвон йўлда. Мана, неча юз йиллардирки, бу излардан одамлар қадами узилмайди. Ҳар йили бир мавсум — август ойида 20—25 кун тўрт тарафдан минглаб одамлар ташриф буюриб, тавоф қиладилар, бу нақлни тинглайдилар...

Кўтарилган сари юриш оғирлашади, лекин етиб бораман, деган истак кўнгилни тарк этмайди. 20—30 метрда уфқ кўринади, гўё шу ерга чиқсанг, у ёғи силлиқ кетадигандек. Бироқ яна олдинда янги доvon пайдо бўлади. Денгиз сатҳидан 4000—4500 метр баландликда тоб бериш ҳам осон эмас. Охири ҳар 50—60 метрни бир нави босиб ўтасан-да, тошга чўкасан ёки заминга бош қўйганча оёғингни бир узатиб оласан. Кўп туриб қолиш мумкин эмас, бел «қотиб» қолса, бутунлай қимирлаб бўлмайди. Чўққига чиқолмаслик эса мақсадга эришолмаслик деган гап.

Язид лашкари ҳам мақсадга етиш учун таъқибни кучайтирдилар. Ҳал қилувчи тўқнашувлар биз ҳозир турган жойларда бўлади. Душман қўли баланд келади. Ҳазрат

Султон Аллоҳдан нажот сўраб «Холиқ, дод!» деб наъра тортади (ҳозир шу жойнинг номи «Холиқдод»). Аскарлар саф-саф бўлиб чекина бошлайди (тоғ тизмаси «Аскартоғ» деб юритилади). Довон бошида, Ғилон қишлоғи ҳудудида Ҳазрати Султоннинг лашкарбошиларидан бири — Турки Тўғон ҳалок бўлади (қабри ўраб қўйилибди). Ниҳоят, сўнгги 10—15 чоғли аскар билан сарлашкар Муқбил Халабий ҳам маҳв бўлади (бу жой каттагина ҳовли ўрничка келади, тош териб ўралган, туғлар қадалган, чўққининг куйисиди). Фақат Хусайннинг муборак бошини жойнамозга ўраб, кўксига босганча Ҳазрати Султон Хожа Довуд Дамашкий тирик қолади. Уни аёвсиз таъқиб этадилар. Ҳазрати Султон омонатни опичлаб, тоғнинг баланд чўққисига чиқади ва шу ердан фаного ғойиб бўлади. Душманга банди бўлмасликнинг ёлғиз йўли шу эди.

Дунёни тутиб турган маънавий устунлардан бири — эътиқод. Бу тожни кийиш учун одам хийла камолга етишган бўлиши лозимга ўхшайди. Ахир атрофимизда қанчалаб турфа одамларни кўрамиз. Эътиқод — орият, виждон, садоқат ва бошқа жами фазилатларнинг чўққиси, ундан маҳрум одамларнинг, ҳазрат Амир Темур ибораси билан айтганда, «икки кўзли бир қоп гўшт»дан нима фарқи бор. Биз бутун ана шу эътиқод тимсолини тавоф этишни азм этгандик.

Атроф ёриша бошлади. 14 август тонги отаётган эди. Биз бу пайтда сўнгги мажолимизни тўплаб текисликка чиқиб олгандик. Чўққи, яъни намозгоҳ суна аниқ кўрина бошлади. Зиёратчиларнинг олди етиб борибди. Қолганлар ҳам чумолидек ғимирлаб интиляпти. Тирноқларимиз кўкариб кетган, ранглар оқарган, кўз косаси катталашган — кислород чанқоқлиги бошланган. Тезроқ маррага етиш керак, бу зиёратнинг завқи шуки, ҳам бомдод намози ўқилади, ҳам шарқдан куёшнинг чиқиб келиши кузатилади.

Ҳазрати Султон қадамжоси сидирға тоғ тизмасида муштдек ажралиб турибди. У Миср эҳромларига ҳам ўхшаб кетаркан. Пойидаги Кавушпартоб деган жойда таҳорат олинади. Қорайиб кетган офтобалар, ўнг биқинда эса тош қотган асрий қор уюми тоққа тўш босиб ётибди. Ундан кўпориб олинади-да, эритилади. Жадаллаб, қоянинг ярмига-ча чиқдим. Уфқда бир парча булут осилиб турар, унга ўз сайрини бошлаётган куёш нурлари қадалган, бу жойлар — булут четлари — олтин рангида эди. Борлиқда бир титроқ бордек, ҳамма нарса ором бешигида тебранаётгандек. Бу ҳолатни гўдакнинг уйғониш олдидаги тамшани-

шига менгзаш мумкин. Паст-баланд тоғлар, чўққилар яқин ва олисликда кетма-кет кўзга ташланади. Энг тўрда олам меҳвари — қуёш борлиққа ташрифини бошлаяпти, аслида Она ер унга томон ўнгланапти. Дастлаб оппоқ ғубор кўтарилди, у ўқдек текис тарқалди, фақат чўққилар боши нурланди. Ҳали дараларда зулмат ухларди. Уфқ бутунлай ёришди, оқлик эса қуйига оқа бошлади. Гўё ёруғлик фариштаси ўнгирлардаги қоронғуликни ҳайдаб чиқаришга киришди. Кўзлар равшанлашди, қабоқлар очилди. Ниҳоят, шафақ тилиниб, ингичка зарҳал ёғду юз очди. У катталашиб борди: музаффар қуёш ўз сайрини бошлади...

Зиёратчилар тепадан туша бошлашди. Бир-бирларини муборакбод этишар, диллари равшан эди. Бизга ҳам кучкуват тилашди. Охири силтаниш билан энг юқорига чиқиб олдик. Бу жой кунчиқиш тарафга бир оз қийишган супа эди. Тўрда — тош уюми. Уни айланиб, тавоф қилиш мумкин. Каромат шундаки, икки уй ўрнича келадиган жойда 40 киши ҳам, 400 киши ҳам жойлашиб кетаверар экан. Атроф яққол кўзга ташланади. Бу ер само ва замин ўртасидаги муаллақ жойга ўхшайди. Қирғоғига бориб парвоз қилсанг, осмонга чиқасан, сўқмоғидан юриб, пастга тушсанг, ерга тушасан гўё. Тунда йўлга тушган манзилимиз шундоқ кўриниб турибди. Одамлар аниқ кўзга ташланади, ҳатто товушлар эшитилгандек бўлади. Шу ораликда тун бўйи азият чекиб йўл босганингга ишонмайсан. Мақсадга етиш бунчалар машаққатли бўлмаса! Тошга чўккаладик-да, жами эзгу тилакларни дилга жойлаб, Куръон тиловат қилдик. Юксаклик бахш этган виқорни тарк этиш осон эмасди, бу жойни яна кўриш насиб этсин, дея қайрилдик...

Яна дарёлар бўйлаб кетган йўллар қаршимизда поёндоз бўлиб тўшалди. Энди ҳаётнинг янги бир ҳикматини кашф этгандек бўлиб, шу буюк юрт шукуҳидан тоғдек юксалиб, одамлар дунёсига қўшиламиз. Ҳаёт эса ўз йўналишида давом этаверади.

1994 йил сентябрь

ҲАЁТ ШАЪМИ

Севги, ул ўзи кўп эски нарса,
Лекин ҳар бир юрак они янгарга.

Ҳоди Тоқтош

Узоқдан чўпон қўналғасига кўзимиз тушгач, адашмаганимизга ишондик. Мўлжални тўғри олган эканмизмиз, тиниқ осмонда ожиз из қолдириб ўрлаётган тутун юрагимизда умид учқунлари пайдо қилди. Ҳайдовчи газни қаттиқроқ босди...

Бундай чексиз яйловни биринчи кўришим. Айниқса, майсалар ҳайратимни оширди. Йил бўйи қуёш тифида ҳансираб ётувчи кенгликларни қандайдир тап-тақир ҳолда тасаввур қилишга одатланиб қолган эканмизмиз. Серёғин баҳор саховатидан тўйинган заминда турли ўтлар шунчалар гуж униб чиққанки, танга ташласангиз елкасида тутиб қолади. Атроф муаттар ҳидга тўлган. Ботаётган қуёш нурларида жами ранглар жилваланади. Эсаётган сарин ел юрагингга таскин берад, сеҳру нафосатга тўлган баҳмал қирларда ялангоёқ ирғишлагинг, бағрингни ерга бериб, заминни қаттиқроқ кучинг келади.

Кўрадан бирданига учта ит отилиб чиқди. Тап тортмай машина томон югуриб кела бошлади. Бақувват пайлари ҳурпайган жунлари остидан аниқ билиниб турарди. Машина ойналарини ёпиб, кута бошладик. Анчадан кейин ўрта бўйли, ихчам гавдали одам ичкаридан ҳайҳайлаб чиқди-да, итларни қувиб юборди. Машина билан деярли остонанинг тагигача бордик, итларнинг ваҳимаси йироқлашмаган эди. Мезбон кучоқ очиб кутиб олди. У чайир, очиқ чеҳрали, кўринишидан анча дилкаш одам эди... Чап томонда алоҳида қурилган меҳмонхонага кирдик. Тўғрида бола-чақалар бошпанаси, ўнгда — бостирма, ҳовли уч томондан иморатлар билан қуршалган, дарвоза тараф эса девор билан ўралган. Ҳовли-жойнинг пана қилиб олингани, мустаҳкам дарвоза, яна ташқарига чиқиш учун икки-уч жойда эшиклар ўрнатилгани хонадон соҳибининг миллий анъаналаримизни жуда ҳурмат қилишидан далолат беради. Бундай орасталик қалб торларининг энг нозик пардаларига тегиб ўтар, кишида ғойибона ҳурмат ҳисларини кўзгар эди.

Уй ичи мўътадил, бироқ эт бироз бўлса-да жунжукади. Тўрда эрганақ — кўрпа-тўшаклар, тоза моллар, кийим-кечаклар турмакланиб тахлаб қўйилган. Жойнинг тепасига оқ чойшаб ҳопланиб, қуроқ ёстиқлар тахланган. Хона турли

дала кўкатлари ва атир ҳидининг кўшилувидан муаттар бўйга тўлган. Пойгакдаги қора печка ҳам умумий манзарага жон киритиб тургандек.

Ҳадемай, дастурхон ёзилиб, сопол косаларда қатик тортилди. Дўлан ака ўзича гиргиттон бўлар,

Яхшининг юзи жаннатдир,
Ани кўрмоқ ганиматдир,—

деб шеър ўқир, «энди бир келибсиз — хуш келибсиз», деб тинимсиз такрорларди.

Меъзон ростдан сўзамол, дилкаш одам экан, суҳбатимиз тез кўр олди. Гап қатик устида кетаркан, Зармитонда қатикни косада уйитишларини, уни пичоқ билан кесиб ейишларини эсладик. Тангриҳарам, Вори қатиклари, куртова, чалоп, коччи деган овқатлар ёдланди.

Гап мавзуи бошқа томонга — собиқ директор билан чўпонларнинг жанжалига бурилди.

— Эси бор раҳбар бизлар билан тирашмайди, — деди Дўлан ака. — Мен, Ҳайит Бойқул — серкамиз, сурувни исталган томонга бошқарамиз. Нима бўлди, ўзи бевурд бўлиб қолди. Бу машиналарни, — ҳовлидаги қора рангли «Волга», яшил «Нива», оқ «Жигули»ни кўрсатиб, — бармоқ қайриб олганман. Бугун ҳеч кимнинг кўзи чўпон таёғига учиб тургани йўқ. Ҳамма нарсани яхши тушунамиз. Мана, Туркменистонда бир қўйга бир сўм тўлайди, бизда 38 тийин. Эй ука, чўпоннинг сурувда давлатнинг молича чаганаси бўлмаса, судралиб юрмайди. Олинг-э, чой совимасин...

Гурунг қизийдигандек эди. Бу орада катта товоқда кабоб келтирилди. Дўлан ака қип-қизил бўлиб пишган қовурдоқларни меҳмоннинг олдига суриб илтифот қиларди.

Дўлан аканинг чехрасидан самимият балқиб турар, кўзларида эса маъсумлик ҳукмрон эди. Бу одамнинг кўнгли оёқ етмас жойларда унган майсадек тоза кўринарди. Унинг чехраси мўйлови бўлмаганда меҳрибон ва кўп болали аёлнинг рухсорига ўхшарди.

Мухбирларга хос қизиқиш билан Дўлан аканинг ёшлиги ҳақида гап очгандим, у:

— Ўн саккиз йил — ўттиз олти ёшимгача тоат-ибодат қилдим. Рўзаю беш вақт намозни қанда қилганим йўқ, — дея гап бошлади суҳбатдошим. — Домлам қаттиққўл эди. Нишонга кўчиб келдигу (бизлар асли Душанбеданмиз), кўп нарса ўзгарди...

Кия очиқ эшикдан шамол узоқ-узоқлардаги хилма-хил майса бўйларини, энди очилаётган гуллар ҳидини олиб

келмоқда. Буларнинг ҳаммасига чўпон кўрасининг қадрдон иси кўшилиб кетган. Элас-элас кўзичоқларнинг маърагани кулоққа чалинади, узоқда ит увиллаб хуради. Кейин бирданига сукунат чўкиб, бизнинг қайноқ даврамизни ҳам эгаллаб олади. Шунда борлиққа кулоқ тутсанг, муаззам бўшлиқда фақат шу чўпон хонадониди, хира чироқ атрофида ҳаёт бордек, теварак-атроф узоқ-узоқларга чекингандек, ҳаракат тўхтагандек туюлади. Бирдан турфа хил бўйларга тўйинган эпкин оқланмаган деворлар бўйлаб кезинади, кейин бизнинг юзларимизни силаб, мудроқ кўзимизни очади-да, суҳбат давом этади, мезбон бошидан ўтганларини сўзлар экан, қандайдир туйғу унинг гапини бўлмайдинглашга ундайди. Унинг кўп умри хилватда кечганиданми, аксар болалик ёки йигитлик даврига хос қилиқлари, хотиралари заха урмай, бисотида тоза сақлангандай эди. Баъзан чуқур «уф» тортар, баъзан жўн аскияга ҳам қаҳ-қаҳлаб куларди. Андиша сақлаб ўтирмас, одобсиз гапларни айтмаса-да, тилининг учидagini ичига ютмасди.

— Мен бир мажнун одамман, — деди Дўлан ака мағрур, кейин «культурний» эканини ҳам кўрсатмоқчи бўлгандек, ғайри тилдан сўзлар кўшиб гапира бошлади. — Бу дунёда идеалний кишилар билан ошно бўламан. Кудасуда қиладиган бўлса, қўл силтаб кетаман. Мен Мажнунман, — овози ўктам ва дадил эшитила бошлади. — Муҳаббатим юрагимда қолганига 39 йил бўлди... Чин ошиқлар бир-бирига 40 йилда эришар экан! — У болаларча бокира кунларини эслаб кетди: — Ёлғиз йигитман, фақат бир синглим бор. Ун саккиз ёшгача бўлган воқеалар иситмадек эсимда қолган. Амакимнинг қўлида ўсганман. Шу десангиз урушдан кейинги вақтлар, замон оғир. Қўй боқаман. Кўнглим маърифат истаб, муллага бордим. Қабул қилди. Зеҳним тез, айтганини айтгандай илиб оламан. Кўнглим ярим, яхши сўзнинг гадосиман. Қўл-оёғим енгиллигига устозимнинг ихлоси тушиб қолди. Уй ичига ҳам қарашиб юрдим. Курбақада ҳам ҳавас бор, дейдилар. Домланинг қизларига ишқим тушиб қолса бўладими? Ҳа, кўнглим подшолик истамай кетсин, етимлигим, оч-юпунлигим етмасмиди? — Дўлан аканинг кайфияти кўтарилиб кетди, очилиб сўзлай бошлади: — Домлага ихлосим чексиз, бутунлай измига бўйсундириб олган. Тилимдан калимаи шаҳодат тушмайди, беш вақт намозни қазо қилмайман, тавба-тазарру, тоатибодат! Дилим пок, кўнглим равшан. Устозим гуноҳу савобни шунчалик ўқтирганки, савоб учун яшайман,

гуноҳнинг кўчасига кирмайман, деб онт ичганман. Инчунун, қизга тегинишдан мислсиз гуноҳ йўқ-да. Бировнинг хотинига суқланиб қараш ҳам гуноҳи азим... Эй, мен бир Мажнун одамман, муҳаббатим юрагимда қолган!

Ишқ саргузашти тилга кираётган эди. Дўлан ака шоҳ достонининг авжига яқинлашаётган бахшига ўхшарди. У чирпанарди, безовталаниб, ёстиқни гоҳ у тиззасига, гоҳ бу тиззасига айлантитарди. Пиёладаги чой аллақачон совиб қолган, тун эса қоронғулашарди.

— Шу йўсин уч йил ўтди, — гапини давом эттирди у. — Домланинг юзига оёқ қўймадим. Фаросатли одам эди, балки менинг ишқимни сезгандир, бирор марта панд бермади. Қизнинг бўйини узокдан бир-икки бор кўрсам бўлди, кунни билан дилим ёруғ бўлиб юради. Бир марта кўлидан ушлаганман. Тикарчага кўпчилик ўтин теришга бордик. Йўлда дарёдан ўтиш бўлди. Орқамдан келаётган экан, қирғоққа чиқишда қўлимни узатсам, қайтармади. Бармоқларининг тафти ҳалиям кафтимдан кетгани йўқ. Рўзи қиёматда ҳам оқ билаги меники. Буни эрига ҳам айтганман. Ҳе, ука, чинакам ошиқлар бир-бирини кўриб юриш учун севади. Моҳ билан Муштар ҳам шундай бўлган-да... Гоҳида юзма-юз келиб қолар эдик. Оҳ, шу чоқ бутун дунё залворини ташласа Дўланинг елкасига, у отса палақмон тош қилиб Миррихга томон. Қиз ҳам суяди, юрагим билан сезаман. У менинг маърат ул-аъмолим эди. Мумкин бўлса, кунни билан ўтириб жамолига термулсам. Ана шундай кўйга тушдим. Ишқ ҳам йигит юрагининг бир жавҳари экан...

Мезбоннинг ҳикояси анча мароқли эди. Уни қиёмига етказиб ёза олмаганимдан хижолатдаман. Фақат кўз олдимга эгнида одми чопон ва кўй терисидан телпак, белини сириб боғлаган ўспирин ва адрас мурсак кийиб, шол рўмол ёпинган қиз келаверади. Баҳорда очилган бодом гулларидек қирмизи ранг туйғулардан музайян қалбларда орзу гуширади. Улар ёнма-ён туришибди. Йигитнинг тили айланмайди. Айтадиган гаплари шунчалар кўпки, қай биридан бошласин? Қиз ҳам бошини эгганча сукутда, фақат бармоқлари билан рўмолнинг сачоқларини ўйнайди. Илоҳий ҳолат — шу чоғ ер ўз меҳваридан чиқиб, икки ёш атрофидан айланаётгандек. Теварақдаги жонли ва жонсиз ашёларнинг кўзи шуларда. Икки мусавффо қалба эса Тоҳир ва Зухро умридан мерос қолган мангу кўшиқ садо беради, оқ қоғознинг тоза юзига илк марта биринчи сўз ёзилади: ИШҚ!

Чўпон севги кўшиғини давом эттиради. Ростини, оқшом денгизига ғарқ бўлиб кетаётган чексиз Сулувмайдон

яйловини кезиб, бу кўналғани излаганимда ҳафсалам пир бўлган, нафас ростлайман-у, тез ухлайман, деб ўйлаган эдим. Бунини ҳозирги мутаассир ҳолатимга қиёс қилинса, мўъжизага дуч бўлгандайман. Дўлан ака энди секин, салмоқлаб сўзларди.

— Амакимга сўз очдим. Домлага оғиз солган экан, қайтармабди. Бахт куши бошимга қўнгандек қувондим. Домла покдомон эмасми, ўзи эргаштириб бир кун бозорга олиб тушди. Тўйга қўй керак эди. Анча йўл тортиб борсак, бозор — карантин. «Келаси бозор келамиз», деб далда бердилар устозим. Амакимнинг ҳам ҳеч вақоси йўқ. Келиб: «Иш битмади», дедим. «Бўлмабди-да», деди. Келаси бозор баттол амаким харажатдан қочдим, бошқа фикрга бордим, «бормайсан», деб оёқ тиради. Худонинг зорини қилдим, ялиндим, ёлвордим — кўнмади. Шундан кейин қизга ҳам кўринишга юзим бормади. Бахтимдан айрилдим. Энди бу жойлар менга бегона эди. «Ҳайт!» дедим-у, ташлаб чиқиб кетдим.

Гап орасида қизнинг исми Зулайҳо эканини билиб олдим. Дўлан ака севгилисининг отини тили остидаги сирни ошкор қилаётгандек шивирлаб айтди-да, томоғини тақиллатиб қўйди.

Дўлан ака бу ҳикоясини тез-тез сўзлаб турса керак. Балки етим қалбига шундан таскин олар. Гарчи овози мунгли ва бўғиқ эшитилса-да, чеҳрасида ҳам кўланкаси йўқ эди. Аксинча, аччиқ тақдир ҳазили — йигитлик орзуси бир қўй туфайли барбод бўлганига киноя рамзи сифатидами, юзига ним табассум ёйилган, маъносиз жилмаяр эди. Кўзидаги шуъла хира тортган, ўзи ҳам муштдек бўлиб қолган эди.

— Пешонамга яйлов тўла қўй ҳам ёзилган экан, — деди қаддини кўтариб. — Ҳозир хоҳласам битта эмас, ўнга-юзтасини сўйиб ташлайман. — Пиёлаларга чой қуйдик. Дўлан ака ёш бола эмас, йиғлоқилик даврлари ўтган. Бир зум тин олди-да, ғамгин ўтмишидан баралла бугунги шодлигига қайтди: — Барака ҳам, бойлик ҳам, давлат ҳам шу чўлда. Уч марта тўй қилдим, қанча ошна-оғайни, таниш-билиш келиб-кетди. Ҳаммаси хурсанд. Барибир кўнглимнинг бир томони бўш-да.

— Янга қариндошларданми? — дедим истиқола билан.

— Аёлим тожиклардан, — деди у саволимга эътибор ҳам бермай. — Одамнинг фарқи бўлмайди. У ҳам чўпоннинг қизи. Тожикистондан келиб анча юрдим. Бўлмас экан. Овулдошлар энлаб, тушириб берди. Худога шукр, хурсандман. Ўн фарзанд кўрдик, учтасини тупроқда қўйдим.

Бадавлатман. Болалар соғ бўлсин. Мол-дунёда-ку вафо йўк.

— Зулайҳо ҳақида янгага айтиб берганмисиз?

— Мен бир ичи яланг одамман. Бунча нарсани сиздир а оламанми? Айтганман.

— Рашк қиладиларми?

— Йўк, тушунади. Кулади. «Яхшиямки эриша олмабсиз, бўлмаса, сизни қаердан топар эдим», дейди. Аёлимдан ёлчидим. Шу пайтгача бир гапимни икки қилгани йўк. Бо- шимда тутиб юрсам, дейман. Яқингача хамирини ҳам ўзим муштлаб берардим.

Сухбат поёнига етиб борарди. Дўлан ака узоқ айрилик учрашувларини ҳикоя қила бошлади.

— Зулайҳонинг эрга текканини, бир неча фарзанд кўрганини билардим... Синглим ўша ерда яшайди, бориб тураман. Эшитишимча, эри мени юзига солиб, қийнар экан. Орадан кўп йиллар ўтди, сочга оқ тушди, набирали бўлдим. Лекин юрагим ўшанда қолган. Бир боришимда, тўйга «қул- лук бўлсин» баҳонасида кўришга аҳд қилдим. Бир оғайним, куёвини — уч киши бўлиб бордик. Дарвозадан киришим билан югуриб келиб эрининг кўзича кўришди. Уйга кириб ўтирганимизда чиройли, қизил гулли чойнакда чой дамлаб, пиёласи билан олдимга келтириб қўйди. Ўзим қуйиб, ичиб ўтирибман, ҳеч кимга узатмайман. Эри тилга кирди:

— Чойдан бизларга ҳам узатинг! — деди ўсмоқчилаб.

— Узатмайман, — дедим шу кеча ҳамма нарсага тайёр одамдай. — Бу чой мен учун «заказной» дамланган.

Чиқиб кетиб, бошқа чойнак олиб келди. Овқат келгач, арақни бошладик. Сувдек кетади. Ҳар хил гап-сўз бўляпти. Ҳамроҳим ётиб қолди, куёв кетди. Аста гап бошладим: «Хотинингни бузуқ, дер эмишсан, қандай гувоҳинг бор?» — дедим. Гапни айлантиради, куда-суда, дейди. Икки кўзим белидаги пичоғида. Хотинини чақирди. «Хотинлар олло- таолодан эркакни сўраб келган, хизматини қилай деб! Сен нимага бунга хўрлайсан, — дедим. — Додингни кимга айтсанг ҳам суйганман, лекин хиёнат қилмаганман. Қўлидан бир ушлаганман. Қаерга борсанг ҳам қиёматда оқ билаги меники». Унинг дийдаси тўла ёш, сел бўлиб йиғлади. «Йиғламанг, айтинг!» — дедим. Юрагимни бир тори узилиб кетгандек бўлди.

«Бу дунёда эрим ҳам йўк, ўн уч болам ҳам йўк, — деди аёл баралла. — Сиз учун яшапман». Кулоқларим шанғиллаб кетди. Эрининг ранги қув ўчди. Эгилган бошини кўтарди- да: — «Қойилман, — деди хириллаб ва йиғлаб юборди. — Менинг ҳам суйганим бор эди, мен ҳам ета олмадим».

Кўзимга ёш келса-да, куч билан тўхтатиб қолдим. Мижжа қоқмай тонг оттирдик. Эри ҳам мард экан, бошқа гап-сўз қилмади. Эрталаб чиқиб кетдик.

Бошимга бу савдо тушганига 39 йил бўлди. Чин ошиқлар 40 йилда дийдорига эришар экан. Шунга бир йил қолди. Мен ҳам келаси йил ниятимга етармиканман-а?..

Ҳозиргина ўлимдан кўрқмай, рақибига тик қараб, нафсониятини ҳимоя қилиб ўтирган довиюрак одам бир зумда ёш болага айланиб қолган эди. У менинг бир оғиз гапимга мунтазир, менинг истагим билан ҳамма нарса ўрнига тушадигандек, жўлайиб термиларди.

— Етасиз, етасиз,— дедим астойдил.— Яхшиси, куда бўлиб кўя қолинг.

— Шундай гап ҳам бор. Синглим ўғлига бир қизини сўратган экан, эри кўнмай турган эмиш...

Тун қуюқлашди. Янги бир дунё сафарини бошдан ўтказгандек чарчадим. Уйқу элитди. Кўзларимни юмгандим, қаршимда тубсиз зулмат намоён бўлди. Унга қаттиқ, жуда қаттиқ тикилдим. Узоқдан ожиз бир шуъла милтиллагандек бўлди. Хайрият, ҳаёт шаъми ҳали ёниқ. Демак, яшаса бўлади.

БАҒРИ ЧЎҒЛИ ҚАДРДОН

... Унинг бир ўғли сотқин чиқди ва шу туфайли ўз кўли билан ўлдирди. Иккинчи ўғли эса душман билан олиш-олиша кўз олдида маҳв бўлди. Асосий кучларидан ажралган баҳодир қуршовда қолди. Бироқ сўнгги нафасда Аллоҳ мададкор бўлиб уни чирмаб олаётган тўр ситилиб, нажот йўли очилди. Қирғоқда бекитиб қўйилган қайиқчача етиб олса, бас, қутулиб кетади. Душман ҳам изма-из от қўйиб келяпти. Унинг тулпор бақувват — тутқич бермайди. Мана, дарё ҳам кўриниб қолди. Шу пайт шамолдай елиб бораётган одам остидаги отнинг бошини шарт бурди-да, ҳайқириб ўзини ёв тўрига урди:

— Душманга трубкални ҳам бермайман!

Унинг ёнидан қадрдон буюми — махорка чекадиган «папируска»си тушиб қолганди...

Албатта, Тарас Бульбани поляклар тутиб олишди ва ҳаммага кўринадиган тепаликдаги дарахтга парчинлаб миҳладилар-да, ёқиб юбордилар. Олов унинг жисмини кул қилди, бироқ мағрур руҳи барҳаёт яшамокда. Тарас Бульба — миллат фахри, ғурурнинг тимсоли бўлиб қолди.

Худди тарёк ичгандек гиёҳвандларча яшаган туновги

кунни мангу тарасларнинг озод руҳи назаридан ўтказар эканмиз, «менинг унга не ақраболигим бор», деб тайсаллаймиз-да, ўзимизни кавакка уриб кетгимиз келади. Ўжар нигоҳларни кўлимиз билан ёпмоқчи бўлиб, дастимизни кўтарсак, бармоқларимизга нимадир илашади. Фаромуш зеҳнда ибтидоий бир ҳис уйғонади: «Менинг ҳам... мўйловим бор экан». Ва худди тарбиялаганларидек, худбинлик ғулу қилади: «Ўстирсам Тарасникича бўлар». Ё насиб, ҳозирча эса тажанг шоирга қўшилиб ихраймиз: «Эҳ, сиз носқовоқни ташлаб қочганлар!» Ҳа, ниҳоят ихраймиз, бетобнинг нафасидек лахтак сасимиз эса ҳатто ёнгинамизда турган сур биродаримизгача ҳам етиб бормади. Бунчалар олис бу яқин масофа. Бунчалар кўзгалмас бу оғир тош! Илтижолар нечун! Нега қон қусмаймиз, нега ўзни ўтга урмаймиз, ёнмаймиз? Ширин туюлмайд қолсин-да, бу чучмал ҳаёт!

Шафқатсиз реалист Николай Гоголь Ўрта Осиёда бўлмаган ва унга ҳади этилган умр чегараси бизнинг кунларимизгача чўзилмади. Мабодо шу икки ҳол истисно бўлганда: «Олға! — бу сўзни халқ қалбига етиб борадиган қилиб ким айтади?» дея ҳайқирган ватанпарвар санъаткор, эҳтимол, ҳеч иккиланмай осилишга қўлида арқони билан бораётган қавм тимсолини яратган бўларди.

Балки ҳар нарса ни илоҳийлаштиравермаслик, ҳаммаси устида кўз ёш тўкавермаслик лозимдир. Ахир фасллар алмашар, кеча ўрнини кундуз олаверар экан, нималардир четга чиқиб, янгилари майдонга тушиб туриши табиий...

Миллий кутубхонамизда икки кун чошгоҳгача китоб титиб, илмий изланишларда укувсизроқ бўлиб қолаётганимни сезишдан ташқари бир ҳақиқатга такрор иймон келтирдим: одамийликнинг боши маърифат экан. Билъақс инсон ҳам сутәмизувчилар оиласига мансуб жонзотда. Маърифатдан бошланган дарё инсонни Эркинлик водийсига олиб чиқади, бу ерда Озодлик нашъасини сургач, Мустақилликка интилади ва эришади. Мен сандални синдирган, жувозга ўт қўйган, аравани ёқиб, оловида исинган халққа мансубман ва аждодимни фақат маърифатсизликда, жоҳилиятда айблайман. Наҳот ҳаммасидан воз кечиш, Мосуво бўлиш шунча осон эди, гўё касалланган тишни туфлаб ташлагандек (ҳолбуки, тиш туфлаб ташланмайди, уни биров суғуриб олади).

Фатво берган ўшаларми — боболаримизнинг муборак соқолларидан юлқилаган, табаррук саллаларини бўйинларига чирмаб судраганлар?!

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан кўчирма: «Сандал

хонанинг чеккароқ ерига қурилган чуқурча, унга қўйиладиган пастак курси ва устига ёпиладиган кўрпа, маҳаллий иситиш қурилмаси» (2- жилд, 18- бет).

«Ўзбек совет энциклопедияси»дан: «Сандал, танча — маҳаллий иситиш воситаси. Ўтмишда Ўрта Осиёда, шунингдек, Афғонистон, Эрон, Туркия ва бошқа шарқ мамлакатларида (ўтроқ аҳоли ўртасида) кенг тарқалган. Сандал учун хонанинг бир четига чуқурча қазиб, ичи махсус шаклда ишланиб сувалади. Унга курси ўрнатилиб (хонтахта), усти кўрпа билан ёпилади. Кўмир ёки саксовул чўғи билан иситилади. Сандал атрофида оёқ-қўллар узатиб ўтирилади, кўп ҳолларда сандал оёқнинг шамоллашига ва ис тегишига ҳам сабаб бўлган. Ўрта Осиё республикаларида замонавий иситиш туфайли сандалга айтарли эҳтиёж қолмаётир» (9- жилд, 488- бет).

Мазкур шарҳда сандалга нисбатан салбий муносабат ифодасини сезиб олиш қийин эмас: «у оёқнинг шамоллашига ва ис тегишига ҳам сабаб бўлган». Бундай дардга чалинганлар «замонавий иситиш воситалари» қуршовида яшаб, сариқ билан оғриганлардан кўп-озлигини статистика аниқлар, бир нарса нақд эдики, бизнинг ўзлигимиздан маҳрум қилмоқчи, ўқ илдиз атрофидаги томирчаларни қирқиб, дарахтимизни қуритмоқчи бўлган босқинчиларга шунинг ўзи кифоя эди. Сандал ҳам бошқа жуда кўп қадриятларимиз туфайли «эскилик сарқити» деб эълон этилди ва унга қарши салб юриши бошланди. Ҳозиржавоб болалар шоири «Сандал ва печка» деган шеър ёзди, у дарсликларга киритилди, ўқувчилар ёд олиб, сандалдан фойдаланганларни масқара қилишди.

Во ажаб, шунча маломатга қолган «эскилик» нима экан? Бу сўз тўғри маъносида қўрқинчли эмас, у «янгилик»нинг дояси (ҳар қандай янгилик унутилган эскиликдир). Бироқ унга кишини ғижинтирадиган «сарқит» сўзи қўшилгач, рақиб қўлидаги ширин оғуга айланган. Аслида сандални ўтмиш мероси, деса ҳам ҳеч кимнинг асакаси кетмасди. Йўқ, унда мақсадга эришиб бўлмайти-да. Инсоф билан тош қўйсақ, «эскилик сарқити», «ўтмиш мероси» — бу маданият, яъни авлод-аждодаларимиз яратган ва бизга қолдирган жамияк бойлик, бизнинг ўзлигимиз, кеча ва эртаимиз.

Кўз олдимида луғат ва қомусда таърифланган ёғоч буюм турибди. Ниҳоятда дилга яқин ва қадрдон. Устига ёпилган кўрпаси билан яна ҳам мўътабар ва азиздек. Унинг тарҳини ким чизди экан, дастлаб қайси моҳир қўл унга сайқал берди? Китоблардан бу ҳақда маълумот излаб бошим айланди.

Рости, саволларга жавоб топиш учун бутун инсоният тарихини тит-пит қилиш керак экан. Ахир бир даҳо «Тошнинг учи силлиқланиб қурол ҳолига келгунча одамзоднинг миллион йиллаб умри ўтган», деганида нақадар ҳақ экан. Бир бармоқ ишораси билан ирғитиб юборилган ўша «эскилик» бир нечта авлоднинг, йиллар ва асрларнинг ижоди эканини тан олайлик. Шунда йўл қўйилган гуноҳнинг азимлигию савобнинг нақадар ушоқлиги аён бўлар.

Елена Евдокимовна Неразик деган олима «Сельское жилище в Хоразме (I — XIV век)» номли китоб ёзган экан. Унда сандал махсус тадқиқ қилинмаган (бундай махсус тадқиқотга кўзим тушмади. Ҳатто Ф. А. Брокгауз ва И. А. Эфроллларнинг машҳур «Комусий луғат»ида Волга бўйидаги Сандал кўрғони, ранг берувчи сандал дарахтлари ҳақида маълумот бор-у, бизнинг сандалимиз ҳақида ҳеч вақо йўқ). Бироқ китобда сандалга эҳтиёжнинг ва ўзининг пайдо бўлиши билан боғлиқ кўп қизиқ тафсилотлар келтирилган. Улар гувоҳлик берадики, одамнинг шир яланғочлик давридан ҳозирги юксак ривожланган босқичига чача тараққиёт йўли қанчалар мураккаб ва узоқ бўлса, иситиш воситаси сифатида сандалнинг турмушга кириб келиши, сингиши, қадрдонланиб қолиши шундай тарихга эга. Олима эрамизнинг дастлабки асрларига хос Тупроқ қалъа, Говур қалъа, Жанбас қалъа изларини археологик тадқиқ қилиб ёзадики, у пайтда турар жойлар жуда ибтидоий қурилган, ҳатто симметрияга эътибор берилмаган. Бир хонадонда ерда қазилган учта ўчоқ ўрни сақланган. Деворларига чапланган лойда қурум излари бор. Уларнинг иккитаси олдинроқ ва бир вақтда қовлангани сезилиб турибди. Учтинчиси кейинроқ қовланган (эҳтимол, ўша аждодимизнинг болалари кўпайиб кетгандир). Хонанинг шарқий қисмида жойлашган бу ўчоқларни олима уйни иситиш учун ясалган деб изоҳлайди. Ҳовлига чиқиш тарафининг қаршисида овқат тайёрланадиган ўчоқлар жойлашган. Хонанинг ғарбий қисмида хумлар қўйиладиган чуқурчалар бўлган. Албатта, бу даврдаги ибтидоий ақл сандални кашф қила олмасди. Китобда орадан 700—800 йиллар ўтгач, уй-жойлар бироз такомиллашгани, Аёз қалъа харобаларида супа излари топилгани ёзилган. Буюк хоразмшоҳлар даври (XII — XIII асрлар)да маиший ҳаёт анча изга тушган, турар жойлар мукамаллашган. Олима уй ичида ташноб бўлганини, унга тош плиталар ётқизилганини, плиталар олти қиррали нақшлар билан безатилганини ёзади. «Хонанинг ташноб ва идиш (балки

ювинишга мўлжалланган) турган қисми ёғоч ходалар билан ажратилган», — дейлади китобда. Балки шу даврларда ўчоқда чўғни сақлаш ва унинг устини ёғочдан ишланган буюм билан ёпиш, кўрпа билан ўраш фикри туғилгандир. «Уй ўчоғи оила фаровонлигининг рамзи бўлган», дейди олима ажодларимиз эътиқодини шарҳлаб. Хуллас, сандал ҳам қадим тарихимизга эш, шак-шубҳасиз халқ маданияти обидасидир. Холбуки, маданиятга дахлдор бўлса, отнинг тақаси ҳам қадрлидир.

Истеъфодаги подполковник, фан номзоди, хизмат кўрсатган врач Зикрилла Эгамбердиев ҳам шу фикрдалар. 77 баҳорни қаршилаган нуруний отахон 35 йил рентген аппаратида барқарор ишладилар, тиббиётнинг турли масалалари ҳақида қизлари Замира опа билан ҳаммуаллифликда ва ўзлари кўплаб мақолалар, рисодалар ёздилар. Ҳаётнинг баланд-пастини кўрган одам баъзи талатўилар ҳақида ўқиб гапирадилар. Ахир авлодлар қалбида ўтмишга нафрат уйғотиш амалда ўғилни отага қарши тезлаш эмасми? Ҳарб ишларидан бўшамайдиган йигитни падари бузруквор қошига таклиф қилади-да, энг қисқа оятни ўргатади. Бунга икки кун кетади. Бу ота умрининг шоми, сўнгги кунлари эди. Руҳини шул оят билан йўқлаб туришини, фарзанднинг ибодати ҳаммадан афзал эканини васият қилиб оламдан ўтади. Йиллар хотираси Зикрилла отани ўксинтиради: афсус ва надоматлар бўлсин ўша кунларга. Қиш қаҳрини енгган, ёнсонни бағрида сақлаган танчада нима гуноҳ бор эди? Маълумки, барча асаб тутунлари оёқда жамланган. Оёқ чўғ қароратида тобланса, бутун вужудга ҳаловат етади, радикулит, ревматизм, томир кенгайиши, бўғинларда туз йиғилиши каби касалликларни даволайди. У тайёр грелка, сауна. Қор гупиллаб ёғиб турганда ҳам олди очик айвонда оёқни танчага тикиб, бемалол ўтираверишган, тунаб ҳам қолишган. Ёки дилдираб турган камбағални бола-чақаси билан совуқдан шу сандал асраган-да! Демак, сандал-саломатлик дастёри, камбағалнинг «дўсти» бўлган.

Аждодларимиз турмушини сандалсиз тасаввур қилиш қийин. У ҳатто муқаддас ашё даражасига кўтарилган. Узун тунлардаги қиссахонликлар, жонон суҳбатлар сандал атрофида бўлган. Келин уйга илк қадам қўйганда уни сандал тўрига ўтказганлар. Азиз меҳмонни сандалга таклиф қилганлар. Сандал бор уй энг обод ва гавжум жой бўлган. Қолаверса, сандал атрофида бошланган севги узоқ саргузаштларни бошидан кечириб, синовлардан ўтиб, муродига етгунча бўлган ойлар, кунлар ошиқ қалбларнинг энг гўзал дамлари бўлган. Яъни миллий удумларимизда фотиҳа қилинган йигит билан қиз шартли ажратилганлар, кечагина

сандалда ёнма-ён ўтирган бир жуфт ўспирин «бегона» бўлиб қолганлар. Уларнинг яна сандал атрофида учрашишлари эса бошларининг қовушгани рамзи бўлган. Демак, сандал — ошиқлар меҳроби, дилларни боғловчи робита.

Тошкентнинг Лангар маҳалласидаги сомонбозорда дурадгорлар билан узоқ суҳбатлашдим. Сермулозамат, дилкаш усталар ўз қуввайи ҳофизаларига суяниб, танчанинг ясалишини майдалаб тушунтирдилар. Шавққа тўлиб, чўғ солинадиган чуқурчасининг «мусулмон ғишт» дан ишланиши, пастки қисми (оёқ қўйиладиган) га тахта қоқилиб, офтоба, чойдишга жой қўйилиши, ҳаммадан ўрик билан тутнинг чўғи яхши бўлиши, бойлар нуқул саксовул чўғида товланишларини роса гапиришди. Уларнинг ҳикоясидан сандал бир вақтда мураккаб муҳандислик қурилмаси бўлишидан ташқари, халқ турмушининг жуда кўп ҳикматларини ўзида жамлаган хазина деган фикрга келиш шубҳасиз. Яна унинг номи (санда, танча) манқал сўзи билан қофиядошлиги ва бошқалар ҳам мулоҳаза учун анча дастур беради.

...«Нимани топдим сени йўқотиб?» Худди борлиқ ва йўқлик каби икки қутб — йўқотмоқ ва топмоқ тамойиллари тарозига қўйилса, 70 йилда халқимиз нуқул йўқотиб, воз кечиб келган. Биз ўша «эски»ликлардан узоқлаша, уларни олис ғубор ичида кўра бошладик. Фозил кишилардан бири араванинг турлари (четан арава, қўқон арава, редавон, абтиқашқа)ни айтиб қолса, биз тингловчилар лол бўлдик. Хайрият, жузъий йўқотишлар изидан келаётган бало бутунлай йўқолиш рўй бермасдан мангу барҳаёт руҳ қайтди. Умидларимиз ундан, илтижоларимиз унга. Менинг таъналаримни ҳам маъзур тутсин ва ўзи айтсин, ўргатсин: «Нажот қайда?»

Безовта қалб деворларига эса муқаддас аъмол йўлида бесару сомон кетган аллакимнинг нидоси туртинади: «Халқим, барибир буюксан!»

1991 йил февраль

КЎПКАРИ

Тизма тоғлар қуршаб олган хилватдаги қишлоқни босиб турган зулмат тарвузи ёрилди, кун чиқиш тарафдан уфқ кипригини кўтарди. Осмонни елкалаб турган чўққилар ортидан бошланган равшанлик аста-секин ўрмалаб борлиққа тарала бошлади. Азбаройи ҳавонинг қаҳратонлигидан

ташқарига чиқишга ботинолмаган хўрозлар катаklarидан хирқираб қичқира кетдилар. Тонг отиб келар, қишлоқнинг янги кунни бошланаётган эди.

Кексайиб, кам уйқу бўлиб қолган Арбоб Қарчиғай бобо (айниқса, унга узун қиш кечалари тонг оттириш азоб эди) қалин бостириб тўшалган кўрпалар қатидан сибжирилиб чиқди-да, туя жунидан тўқилган чакмонини елкасига ташлаб, ташқарига йўналди. Эшик қартиллаб очилди, у совуқ забтидан музлаб қолган эди. Ташқарида, қияликда жойлашган ҳовлиларда онда-сонда чавандозлар тутган фонусларнинг шуъласи милтиллар, булутсиз осмон юлдузлар чаманзори билан музайян эди. Ҳамсояннинг меҳмонлари аллақачон уйғониб, отларининг атрофида гирдиқалалак бўлишар, жониворларни ялаб-юлқашарди. Қишлоқда йигирма кундан бери узлуксиз тўй бўлаётган ва муттасил кўпқари чопилаётган эди.

Кўшни ҳовлидан ҳаяжонли овозлар эшитилди:

— Жониворнинг соат тўртларда тери қуриди, кўзим илингани йўқ, олдида ўтириб чиқдим. Ҳозир бир қашлаб, ҳовуздан сувлаб келдим.

— Сен жинхўр, қачон бўлсаям отнинг тагида ўлиб қоласан. Емини қолдирмай едимиз? Бир боғ ганнимак (беда) керак эди-да. Бу Юсуф (уй эгаси)нинг сомонхонаси тешилган экан. На шевар бор, на йўнғичқа. Озгина қабзантириб олсам, девдим.

Узоқроқдан отнинг шанғиллаб кишнагани, ер тепингани эшитилди. Кимдир даранглатиб печка карнайининг қурумини қоқди.

Бобо ҳафсала билан майдаланган арча пайраҳаларини билагида қисиб келганда, кампири ҳам уйғонган, туриб, печнинг кулини олишга тутинган эди. Ҳадемай, кўрда олов гуриллади, аланганинг шуъласи деворларда ўйнар, оҳиста гувиллаган овоз кулоққа чалинарди. Уйнинг ҳарорати кўтарилгач, кўрпалар билан ўраб қўйилган, ширин ҳаловатга чўмган бола терлаб кетдими, устидагиларини тегиб ташлади-да, уйқу аралаш кўзларини ишқалади, сўнг қўлларини озод ёзиб юбориб оҳиста пичирлади. Унинг ғунча дудоғидек лаблари орасидан шу сўзлар сизиб чиқди: «Кўпқарига бораман». Ёноқлари қизарган, қошлари билинар-билинмас учиб турган нуридийдасининг бу маъсум ҳолатини кузатиб ўтирар экан, бобонинг юраги ҳаприқиб, кўнгли тўлиб кетди. Боланинг оҳиста саси унинг қалб деворларига босқондан ҳам кучли зарб билан урилган эди...

Дўстим Болта Каримовнинг ҳикояларидан: «Кўпқари —

биз болалар учун энг мароқли томоша эди. Кўлдаши (кўпқари чопиладиган майдон)га от чиқишини дилдираб, интиқлик билан кутиб ўтирардик. Фақат биз эмас, катталар ҳам ишини йиғиштириб, томошага бериларди... Ниҳоят, сўйилган така келтирилади. Уни чавандозлар ердан кўтариб, пойчасини эгарга қистиради-да, олиб қочади, бошқалар қувади. Ҳадди сирса тортишади, ҳатто тортиб ҳам олади. Ҳеч бир отлични етказмай яккалаб чиқса, «ҳалол бўлади» ёки «айиради», яъни ғолиб ҳисобланади. Дастлаб отличларнинг ҳаммаси тўплангунча шунчаки чопиб турилади. Буни «тани» ёки «шовулоқ» дейишади. Бунда зот (мукофот) қўйилмайди. Ярим соатлар чамаси шовулоқ чопиб, баданлар қизиб олгач, асосий кўпқари бошланади. Баковул (ҳакам) чавоғонлар олдида қисқача ваъз сўзлайди. У айтадики, «бугун фалончибойнинг тўйи, неча йилдан бери йиғиб-териб, элнинг олдидан ўтаяпти. Ҳалол чопасан, яккалаб оласан, мен «бўлди» десам, бўлди, «бўлмади», десам бўлмади». Тўйчининг пулиям кўп, молиям. Чавандозла(р), тўйди ўйнаб-кулиб ўтказайлик. Ол, мана шунинг 50 сўм пули, бир жуфт калиши, устига бир тикув машинаси ҳам бор». Шунақа гаплардан кейин баковул тақимидаги такани ерга ташлаб, ўзи четга чиқади. Ҳамма таканинг устига от ҳайдайди. Кимдир уни ердан кўтариб, олиб жўнайди, бошқалар таъқиб қилади. Тўрт пойчани эгарга тортиб, кўли билан маҳкамлаб, роса талашади. Бу орада така икки-уч марта ерга ҳам тушиб қолади, яна кўтарилади. Хуллас, кимдир яккалаб чиқади. Ўшанга баковул эълон қилган зот (уни «болғи», «соврин» ҳам дейишади) берилади. Энг фахрли зот тирик мол (эчки, кўй, хўкиз, туя) ҳисобланади. Ҳамма орзу қиладиган, талашадиган зот эса — ўлик така, чопилган така. Уни айирган чавандознинг уйида ўша кеча байрам бўлиб кетади».

Кўпқарининг қачон пайдо бўлгани ҳақида манбаларда маълумот кам, бироқ унинг бизгача етиб келган ҳолати бу спорт тури анча қадим замонда пайдо бўлганидан дарак беради. Йиллар, балки асрлар давомида кўпқарининг ўзига хос қондалари шаклланиб, сайқал топиб борган. Унинг руҳсат бериладиган ва берилмайдиган талаблари бор, шу жиҳатдан кўпқарини бевош отличлар оломонининг ўйини эмас, ўзига хос миллий турмуш тарзининг бир кўриниши, қолаверса, қадрият деб баҳолаш лозим. Олайлик, чавандознинг устига от солиш, такани ишга тугиш ёки узангига қистириш тақиқланади. Ёки олиб чопиб кетаётган отличнинг сиртидан айлангириб тортиш ҳам мумкин эмас.

Бундай талаблар бузилганда зот берилмаган, ҳатто тўдадан ҳайдаб чиқарилган. Шунингдек, чавандозлар тўйлар мавсумида сафар ҳолатида бўлганлар, улар ойлаб қишлоқмақишлоқ тўйлаб юришган. Ана шу аснода тўғри келган оиллага тўғри келган отлиқ меҳмон қилиб жойлаштирилган. Улар бир кечадан бир ойгача ҳам тураверганлар. Меҳмон-мезбонлик давомида от еми (арпа) ва озиқ-овқатни тўй қиладиганлар бериб турган (уни «қўниқ» дейди), қолган хизматлар уй эгаси зиммасида бўлган. Табиийки, меҳмон мезбоннинг оилавий шаънини қаттиқ ҳурмат қилган, ахлоқ-одоб талабларини тирноқча ҳам бузмаган. Бу шартларни бузганлар қаттиқ калтакланган, ҳатто кўпқари қилинган, кейинги тўйларда эса уни ҳеч ким меҳмончиликка қабул қилмаган.

Тўйларда меҳмон кутиб олиш, уларни жойлаштиришнинг ўзи катта тадбир ҳисобланиб, қишлоқда дастлабки тўй бўлган хонадонда меҳмонлар қўшхоналарга тақсимланган. Махсус тайинланган, элнинг баланд-пастини яхши биладиган оқсоқоллар барча тарафларни ҳисобга олиб иш тутган. Бунда меҳмон ва мезбоннинг ёши, касби, мавқеи ҳисобга олинган.

Кўпқари тўйнинг асосий воқеаси ҳисобланади. У меҳмонлар қўниқни еб, тонг оттирган кун чопилади. Кўпқарининг бир қанча унсурлари бор.

Така — отлиқларнинг оёғи остига сўйиб ташланадиган мол. Бунинг учун тўрт, беш ёшли така ёки серкалар махсус боқилади. У қанча оғир ва тортишишга чидамли бўлса, шунча яхши. Бир тўйда бештагача така ташланади, улар галма-гал чопилади. Такаларнинг бирини хизмати эвазига баковул олади.

Баковул — кўпқарини бошқарадиган ҳакам. У обрўли, инсофли, кўпқари шартларини биладиган кишилардан тайинланади. Баковулга қаттиқ талаблар қўйилади, ҳатто унинг овози жарангдор бўлиши, зотни эълон қилганда ёки «бўлди» деганда ҳамма эшитиши керак.

Зот — чавандозларга таъсис этилган мукофотлар. У пул, тирик мол, турли буюмлар (чекланмайди) бўлиши мумкин. Баъзан кутилмаган зотлар ҳам ташланган.

Кўпқари — жуда қаттиқ ва шафқатсиз ўйин. От сурдовда оёқни қайириб, синдириб юбориши, эгардан тушиб кетса, туёқлар тагида қолиб шикаст топиш ҳеч гап эмас. Чавандозлар баланд пошнади, ҳаққари этик кийишади, кўнжига оёқни сақлаш учун ёғоч тахталар қўйиб олишади. Бошга қалин қилиб тикилган махсус телпак, кафтнинг устига ғилоф кийишади.

Кўпқаридаги муваффақият кўп жиҳатдан отга боғлиқ. Шу туфайли тулпорлар махсус парвариш қилинади.

Олий тоифали жарроҳ, от ишқибози Раҳматулла Файзуллаев ҳикояларидан: «Ёз тафти қайтиб, салқин тушгач, чопиладиган отлар бойловга тортилади. Тинч, ўтган-қайтгандан хилват сайисхонага от арқонга олинади. Қимирлатилмай, еми, суви шу жойга ташиб келиб берилади. Бу муддат қирқ кунгача давом этиши мумкин. Ем тўрт-беш килодан бошланади, ошириб борилаверади, бир кунда зўр отлар 25 килогача ейдиган бўлади. Жонивор яхши етилгач, етаклаб, ҳовлига олиб чиқилади ва яккамихга боғлаб қўйилади. Баъзилар отнинг баданини тузли сув билан ювиб юборишади. Байловдан чиққан кун бирорта жонлиқ сўйиб боболарнинг дуосини олиш ҳам мумкин».

Кўпқарига тайёрланган от билан боғлиқ тафсилотлар ҳам бир дунё. Аввало, қадимдан асл тулпорларни танлаш йўллари мавжуд, бу, ҳатто, кўплаб китобларда махсус акс эттирилган. Негаки, ҳар қандай чорпоя кўпқарига ярай-вермайди. Энг яхши улоқчи отлар шу юртнинг фахри бўлган, унинг доврўғини узоқ-яқинларга таратган. Севимли дулдуллар худди олифта йигитлардек ясантирилган. Узангилари мисдан, ҳатто кумушдан бўлган, унга ингичка нақшлар туширилган. Эгарларга пай тортилиб, обдан елимланган, узоқ муддат куёшда тоблаб қуритилган ва усти тўсланган. Баъзи эгарлар қимматбаҳо хазина сифатида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтган. Отга ёпиладиган жул, эгарнинг тагидаги диқдиқка, ёлғўш ва жулхезларига худди жойғўш (сўзана)га ўхшатиб қизлар, келинлар инжа кашталар тикишган. Айили, пуштанининг тўқасига олтин суви юргизилиб жило берилган. «Отдир йигитнинг қаноти», деб улуғланган жонивор ана шундай эъзозланган ва ўз навбатида у ҳам чавандозини элга танитган, машҳур қилган.

... Майдон отларнинг туёғи остида гувиллайди. Тулпорлар чирпинади, силтаниб пишқиради, баъзан тажант чавандознинг қамчаси ҳавода ўйнайди ва шартиллаб отнинг бошига, сағрисига тушади. Қисувда қолган жонивор ўзига йўл излаб суринади, ўзидан кучли отнинг қовурғаси остида эзилади, оёқларидан мадор кетиб, тўдадан сибжирилиб чиқиб қолади. Яна кучлар талаш авжланади, така қўлдан қўлга ўтади. Отлар уюри гувиллаб ўрнидан қўзғалади, баковулнинг ўктам овози янграйди: «Ҳалоллайсан!..»

Ростдан, бу ўйин фақат ҳалоллик асосида пайдо бўлгандек. Бу шартни бузганлар эса, панд еганини такрорлаб юришган. Майдоннинг кўз илғамас томонига сурилиб кетган

тўда сачовраб, улоқни тақимига босган азамат «Ё, отам» деганича яккаланиб чиқади. Юз йиллардан бери давом этиб келаётган синовдаги ғолиблар рўйхатига яна бир йигитнинг номи ёзилди. Мана, у одамлар назарига тушди, энди асрий анъаналарига содиқ мухлислар унинг номини ҳам такрорлаб юришади. Ҳолбуки, чавандозлик билан довруқ таратганлар кўп бўлган бу кўҳна дунёда.

Ўқитувчи Ҳамро Узоқов хотираларидан: «Шаҳрисабз яқинидаги Аннай деган қишлоққа етганимизда кўпқари бошланиб кетган экан, деб ҳикоя қилганди отам раҳматлик. Сурдов айланиб, олдимизга келиб қолди. Арбоб Қарчиғай ҳам ҳали сафар жабдуқлари ечилмаган, хуржуни ҳам тушурилмаган оти устида турар эди, яқинлашиб қолган тўдани кўриб, беихтиёр кўшилиб кетди. Ҳаял ўтмай ҳалоллаб чиқди. Баковул яна зот айтди. Бу сафар Қарчиғай биров билан тортишиб тўдадан чиқди. Жуда олисга тортишиб кетди. Охири уни эгар-пегари билан ағдариб, яккалаб чиқди. Энди ҳамма ўраб олган, тавоф қилиб ётибди. Келганимизда биров парво қилмовди, «бизникига меҳмон бўлинг» деганлар кўпайиб қолди».

Кўпқари чопиладиган майдоннинг томошабон бўлиши — унга қўйиладиган биринчи талаб. Қурғур томошабинлар ҳам отнинг тағида қолишдан кўрқмай қисиб келаверади. Ўзи, бу пайтда томошабин ўзини идора қила олмай қоладими-ей?! Рангида қон йўқ, қалтираганича чопиб гоҳ бу ёққа ўтади, гоҳ у ёққа. Ҳаммасини кўришни хоҳлайди. Кейин эса таассуротларини йил бўйи гапириб юришади. Уларнинг назаридан ҳеч нарса фориғ бўлмайди; такани ким биринчи ердан кўтарди, кейин кимга кетди, ким қайси зотни айирди, ёки неча марта айирди.

Томошабинлар сафида ёши ўтиб, қартайиб қолган бир чол ҳам бўлар, уни ҳар доим кўпқаридашда кўриш мумкин эди. Бир сафар итни урса кўчага чиқмайдиган қаҳратон совуқ бўлиб, қорбўрон турди. Шунда ҳам бобонинг бир ўзи кўпқаридашга борди. Унинг умри от устида ўтди, ёшлигини кўпқари суронлари олиб кетди. Йигитликда хуморини аёвсиз от суришларда, тортишувларда қатнашиб ёзарди. Энди белда куч, кўзда нур йўқ. Энди ўша ёлқинли кунларини тушида кўради, тушларки, энг азиз хотираларни кўзгаб уни қийнайди, азоб беради. Шундай ҳолда уйда ўтириб бўладими? Элнинг орини олиб юрган, юлдузни бенарвон ураман деган йигит эди-я...

Ўқитувчи Музаффар Рўзиқулов ҳикоя қилади: «Отликлар тўйлаш учун Зармаста йўл тортишди. Қиш куни

бўлганидан ҳаво совуқ, теварак оппоқ қор. Гурунга ҳам иштиёқ бўлмай, зерикишдан мудраб боришарди. Аёз баданини чимчилаб ўтаётган Арбоб бир қизиб олиш учун отига қамчи урди-да, елиб кетди. Шу пайт одам бўйи келадиган навниҳол арча атрофида жиловни қайириб, уни тақимига босди. Шерюрак, баҳодир йигит бўлган экан бобо ёшлигида. Кўпкарининг ҳадисини олган моҳир чавандоз эгарга ҳам олиб улгурган экан арча бутоғини. От бир силтанди-ю, изига тушди. «Ҳайт» деб ҳайқирганича оёғи билан тулпорнинг биқинига ниқтади. Яна бир силтанди-ю, ўзиб кета олмади жонивор. Ҳайвоннинг қони гупирди, кўзларида ўт чақнади, чавандоз яна ҳам беркитиб ушлади-да, овоз қўшди. Нағалланган туёқлар ерга зарб билан урилди, музлаган тупроқ тўзиб кетди, билаклар эса заррача толиқиш сезмай, оғирликни тақимларига — отнинг елкасига қапишган оёқларга ташлаб турарди. От ҳоримади, йигит қўйиб юбормади, минг йилни кўзлаган арча суғурилиб келмади. Тулпор учинчи депсинганида айил-пуштан шарт узилиб, эгар тушиб қолди. Тақими ана шундай маҳкам эди. Арбоб Қарчиғайнинг».

... Юртимизда хилват, чекка қишлоқлар кўп. Улар тоғлар орасида, кум барханлари қуршовида, қуш ўтолмас қирлар оғушида жойлашган. Беш-ўнтадан, уч юз-тўрт юз хўжаликкача жамулжам бўлган бундай гўшаларда одамлар худди катта шаҳарлардагидек бардам яшайдилар. Дабдурустдан бориб қолган киши уларнинг қадрдон заминга боғлаб турган меҳр ришталарини бирданига пайқамаслиги мумкин, лекин бу ерлардаги турмуш тарзи соф, беғубор, самимий қурилган, маънавиятда поклик ва ҳаллоликка таянган. Шу туфайли ҳам бу жойлардан кўнгил узиб бўлмайди, худди зилол чашма бўйини тарк этиш мушкул бўлгандек.

Ана шу назарлардан йироқ манзилларнинг қайноқ, гуриллаган даври — тўйлар ўтаётган кунлар бўлади. Зериккан кўчаларга одам сизмай кетади, осуда хонадонларга меҳмонлар билан меҳр ва жўшқинлик кириб келади. Узоқ вақт учрашмаган қадрдонлар бир-бирларига бағрини очади, кўпқаридаштдаги қийқириқлар билан ҳар қандай гинакудурат кўтарилиб кетади. Эл яна кейинги йиллардаги шу мавсумгача куч-қудратга, ҳаётсеварликка маъмур бўлади. Шу туфайли одамлар тирноқ билан ер қазиб, емай-ичмай тўйга йиғади, ҳеч бўлмаганда юртга бир марта дастурхон ёзишни ўзининг тириклик қарзи, деб билади.

Тўйларга қанча кўп меҳмон келса, унинг довуғи шунча баланд бўлади. Шунингдек, тўдани қоқ ёрган чавандозлару

билагини мойлаган полвонларнинг қадам ранжида этиши ҳам одамлар назарида туради. Энг обрўли тўй — яқин-атрофга донг таратган чавандозлару полвонлар бир даврада тўплангани ҳисобланади. Шунда совринлар ҳам аялмайди, тўйчи бор бисотини майдонга чиқариб тўкади. Энг катта зотни айирган чавандоз эса узоқ йиллар эсланиб юрилади.

Акам Нормат Сатторовнинг боболаридан эшитган ҳикояси: «Калтакўллик Мавлон жўрабоши ўғлини уйлантирадиган бўлибди. Ўшанда унинг мўйловини болта кесмайди, яқин атрофни кучи билан ҳам, бойлиги билан ҳам кўлига қаратган экан. Келин тўйида камдан-кам ҳолда кўпқари берилади, лекин Мавлон кимлигини кўрсатиш учун етти иқлимга жар солиб катта кўпқари беришини, унинг бош соврини... одам, ҳа, қошли-кўзли, сендек-мендек инсон бўлишини маълум қилибди. Талабгорлар бир кун, икки кун олдин етиб келиб, отларини совутиб турибдилар. Бу ёғини эшитсанг, ўша зотга тикилган одам — Арбоб бобонинг қайнотаси экан. Бечоратоб, уқувсизроқ одам бўлган чоғи, бойдан қарз кўтариб узолмаган. Бир умр даргоҳида ишлаб беришга рози бўлиб келган. Жуда ҳаддидан ошиб, димоғи шишган Мавлоннинг калласига чолни кўпқарига тикиб, обрў орттириш фикри келиб қолган. Боболаримиз айтарди, ўшанда Арбоб Қарчиғай 25—30 ёшларда, ялқиллаб чиқиб, назарга ташланган пайтлари бўлган экан. Орияти кўзгаб шу зотни қандай бўлса-да, ўзи ҳалоллашга аҳд қилибди...

Ҳамманинг кўзи зотга тикилган одамга қадалган. У эликдан ошган кўсанамо киши экан. Устида янги яқтак (бойнинг қувлигини қаранг), боши эгилган, қадди букилган, шохдор қўчқорнинг панасига ўзини олиб, ерга тикилганича эгилиб ўтирибди. Унинг тақдири нима бўлади, ким айиради? Бирор тантироқ одамга насиб этса, қўйиб ҳам юф риши мумкин. Ёки бошқа тўйга тўёна қилинса, унинг насл-насабини ҳамма суриштиради, билади. Бу қариндошлари учун иснод эмасми? Бу тўйдан яна кейингисига ўтади. Бечора чол... Ҳаммадан уни томоша қилаётганларнинг назари ёмон, эркак кишини ер қилади.

Арбоб бир-икки улоқ олиб қочди-да, четга ўтиб, отдан тушди. Тақдир унга ўша куни оғир вазифа юклади, агар қайнотасини номусдан қутқармаса, дунё унга қоронғу. Оғир хаёлга чўмган йигитнинг ёнига ҳамқишлоғи Мавлонқул келиб, чалғитиш учун деди:

— Худо менга ҳам фарзанд ато этса, кўпқари бериб...

— Сен ҳам одам тикасанми? — жаҳл билан унинг гапини кесди Қарчиғай.

— Жўрабоши итлик қилди,— унинг ҳам эзилганлиги билиниб турарди. Биз ҳам йигитмиз-ку.

Бу «орни қўлдан бермаймиз» дегани эди. Куролпасининг бу гапидан Арбоб қаддини кўтарди. Демак, жўралари қанотига киради.

— Ғофирбойга айт, аргумоғини менга берсин, сен Бозорбойнинг шапқўрини мин.

Кўпқари авжида, бош зотни ташлаш фурсати ҳам яқинлашганга ўхшайди. Сувсар телпак, қордек опшоқ чакмон кийиб, ўзини кўз-кўз қилиб юрган Мавлон жўрабоши ҳам кийимларини ўзгартириб тўдага кирди. Остидаги зулукдек қора тулпор ўйноқлайди, ҳойнаҳой, бош зотни ўзи ҳалоллаб, яна довруғ таратишга астойдил иштиёқмандга ўхшайди.

— Йиғил, катта айтаман! — деб ҳайқирди баковул. У чавандозларнинг ғайратини жўштириш учун ҳар хил ҳийлалар қилар, зотни бир ғалтақдан бошлаб, ҳўкизгача кўтарарди: — Армонда қолма, от-отингни эгарла, энг катта зотни ташлайман. Ҳалолласанг, қўйингни боқади, ҳовлингни кўрийди, ўлгунича хизматингда бўлади, — барчани тўнлагач, бор овози билан эълон қилди, — ол, мана шуни ичида одами билан янги яктаги бор!

Ҳамма ўзини тўдага урди. Қийқирув, сўкиниш, шовқин-сурондан майдон ларзага келди. Улоқ ерда ётар, уни кўтаришга ҳеч кимнинг қурби етмасди. Анча ур-сурдан кейин тўда гуриллаб, кўзғалди. Таканинг бир пойчаси Берди гунгда, бири Мавлонда эди. Арбобнинг аргумоғи жадаллаб, кўтарилган улоққа еткарди. Ёнида қишлоқдошлари — мулла Камол, Баҳром, Тоштемир ҳамкорлик қилиб келаяпти, Мавлонқул минган шапқўрнинг тўдани суриш одати бор эди, у жўрабошининг ёнидан от солди. Ора узоқлашиб, пойча Мавлоннинг қўлидан шартиллаб чиқиб кетди. Бўрондай кўчган тўда бу пайтда майдонни икки айланган, фақат санокли отларгина илашиб келарди. Арбоб такани яхшилаб беркитди, ҳам тақимга олди, ҳам эгарга солди. Ғофирбойнинг аргумоғи юлдузни кўзлаган от эди, олди очилса ўзиб чиқишига тараф йўқ. Жонивор пишқириб икки силкинди, улоқ бошқалардан озод бўлди. Арбоб фақат жўралари қуршовида борарди. Кўнгиллари тўлгач, сачовраб ёйилиб кетишди. Аргумоқ анча ўзиб кетди, ёнида бораётган Мавлонқул унинг сағрига икки қамчи урди-да, изиллаб йиғлаб юборди. Бош зотнинг тақдири ҳал бўлганди.

Кейинчалик Яккабоғ беги бу қилиғи учун Мавлон жўрабошини қаттиқ койинган экан. Шундан кейин бирор кўпқарида одам тикилганини эшитмадик, деб эслашади кексалар».

Ўзига хос мардлик, тангилик, ҳамжиҳатлик кўриги бўлган бундай ўйинлар ўз тарихида кўплаб ҳаяжонли, баъзан кулгили воқеаларга бой бўлган. Шу жиҳати билан кўпкарини халқимиз турмуш тарзининг бир қирраси, деб баҳоласа бўлади.

Кўпқари ишқибози Аллаберди Мусаев ҳангомаларидан: «Кўпқарига катта-кичик бирдек қизиқади. Бир жойдан тўйнинг дарағи эшитилса, дилдираган тойи борми, чўбири борми, миниб бораверади. Яна унинг кўнглида энг катта зотни айириш умиди ҳам бўлади. Раҳматли Турди чатоқ тойини диқирлатиб, бир четда турган экан, бирданига тўдадан улоқни яккалаб чиққан чавандоз пайдо бўлибди. Камқовурға той кўрққанми, ҳайиққанми — чавандозга бориб ўзини урибди. Ҳақаси ёрилган чатоқ у ёғини билмайди. Фақат қулоғига «қола-а, бўйингдан», деган гап кирармиш. Кетибди, кетибди, охири чавағон «бор-э» деб такани ташлаган экан, чатоқ ҳам шалпиллаб тушиб қолибди. Маълум бўлишича, чавандоз биров ёпишгач, четгир тортишиб келяпти, деб ўйлаган ва ундан қолишини сўраган. Аслида, кўрқиб кетган Турди чатоқнинг қўли эгарнинг қошидан ўтиб кетган, тойнинг устидан юлқиниб така билан осилиб келаётган экан»...

От билан дўстлашган, тиллашган кишиларда ўзгача улуғворлик, мағрурлик бўлишини кўп таъкидлашади. Ростдан отда юришнинг хосияти кўп. Эгар устида чайқалиб кетар экансан, ўзингни бошинг кўкка етгандек ҳис этасан. Илқис, ўз вақтида майин силқинишлар вужудга аллақандай ҳузур бағишлаб, чарчоқларингни ёзгандек бўлади. Сезгир, ҳушёр, фаросатли бу жонивор одам зотига жуда кўп яхшиликлар қилган. Шу туфайли айрим тулпорларга худди қаҳрамонлардек ҳайкаллар қўйилган, улар тўғрисидаги хотиралар барҳаёт яшаб келади. Ҳатто устидан йиқилган кишини ҳам авайлар экан. Халқда «от йиқитса ёлини тўшайди», деган гап беҳудага пайдо бўлмаган. Отга тақдирини боғлаганлар ҳам бошидан кўплаб воқеаларни кечирган. Жумладан, кўпқарида доврўғ таратган Арбоб Қарчиғай ҳаётидан яна бир лавҳа.

Қишлоқ оқсоқоли Мейлиқул Тўхтамишев эслайди: «Кўпқарининг ҳадисини олмаган чавандоз биринчи қадамдаёқ шикаст топиши ҳеч гап эмас. Жонивор от издиҳомдан қутулиш учун жон-жаҳди билан талваса қилади, жарми, чуқурми, ўзини отади. Бир кўпқарида Арбоб тоғанинг оти ялтираган музга тўғри келиб қолган. Тойиб кетиб қаттиқ депсинган ва улоқ билан келаётган Арбоб тоға ҳам эгардан

учиб кетган. Ўзиям ўн қадамлар тайрилиб борган, дейишади. Шунда музга юзи билан тушган, пешана ёрилиб, териси қошнинг устига тўда бўлиб қолган экан. Ҳушини йўқотган чавандозни уйига олиб борганлар. Терини юқорига тортиб, пешанани маҳкам танғишган. Кушноч олов солиб эласлаган, темирчининг дўконидан кўрқув суви олиб келиб ичиришган. Ҳушига келган тоғани яна суяб отга миндирганлар-да, кўпқарига олиб чиққанлар. Иримн шунақа бўлган, ҳушини йўқотган одамни яна қайтариб тўдага солмаса, гаранг ёки жинни бўлиб қоларкан. Арбоб тоға дастлаб ўзини билмай турган, кейин шовқиндан боши очилиб кўпқарига кириб кетган. Шунда ҳеч нарса бўлмагандек, охириги ўлик такани айирган экан...»

... Мана, куёш ҳам кўтарилиб қолди. Тонг қотиб музлаган ернинг усти терлади. От туёқлари изида ҳосил бўлган кўлмакчаларда сув томчилари йилтиради. Анчадан бери томошабинлар сафидан ўрин олган Арбоб бобо таёғини белига тутиб кўпқаридаштга йўл олди. Уни кўплар танийди, кўплар танмайди. Олдинги шухратлар йиллар ғубори остида хиралашган, кўпқари отлиқ кураш майдони янги-янги қаҳрамонларни кашф этган.

Ҳамма нарса унутилади, дунё боқий тураверади, деганларидек, кўплаб ҳаяжонлар, кулфат ва шодликлар уммонида тирикчиликнинг бу унсури ҳам бойиб, тўлишиб, яшаб қолаверади. Аслида, кўпқари ҳам халқимиз ҳаётининг бир парчаси, айнан ўзи эмасми?! Қолаверса, ҳаётнинг ўзи катта кўпқари-ку! Фақат имкон ва эҳтиёж хорижи ва маҳражида баъзан от бўлса, майдон йўқ, баъзан майдон бўлса, от йўқ. Шунингдек, тирикчилик доволарида бир зум нафас ростлаб, ўз-ўзинга «нима қилиб юрибман?» тарзида савол бериб турганинда маҳзун туйғуларининг фаромуш қилиб, бир садо қулоққа элас-элас чалинади:

— Ҳайда, чавандоз, катта айтаман...

1995 йил декабрь

ЎЗИНИ ИЗЛАЁТГАН ОҚСАРОЙ

Ҳар сафар Шаҳрисабзга борсам, қайси нуқтадан бўлмасин нигоҳларим билан Оқсаройни излайман. У баъзан дарахтлар, иморатлар панасида кўзга ташланмайди. Шундоқ қаршимда пайдо бўлиб қолганда эса беихтиёр бошим қуйи эгилади. Менга унинг ҳозирги ҳолати қароқчилар кўлига тушиб, бор бисотидан айрилган кишини эслатади.

Тарих китобларида эса Оқсаройни тўлиб-тошиб таърифлашган. Соҳибқирон зафарли юришлари билан Чигатой улусини олдинги чегараларида бирлаштиргач, тузилган шахрида олий иморат қуришга фармон берди: «Бизнинг мазкур иморатимизда мингта хона бўлсин, уларнинг безатилиши бир-бирига ўхшамасин. Баландлиги эса осмон гумбази билан рақобатлашсин...» Шундан кейин Самарқанду Бухоро, Балху Урганчдан, Бағдоду Шероздан энг яхши меъморлар тўланди, жой танланиб, қурилиш бошланган. Унга 50 минг киши сафарбар этилди, Бадахшондан лаъл, Қобулистондан нефрит, Китобдан мрамор келтирилди, саройни тиклаш учун 20 йилдан кўпроқ вақт талаб қилинди. У битгач, кўрганлар ҳали Шарқда бундай гўзал иморат бунёд этилмаганини эътироф этишди. Ҳа, буюк жаҳонгир волидан муҳтарамалари Тигина бегим Моҳ шарафига тиклаган бино ўз таровати билан ягона эди.

Оқсаройни ўз кўзи билан кўрган испан сайёҳи Руи Гонзалес уни ҳайрат билан таърифлайди. Ифодаларидан ўзи ҳам қониқмай: «Бу сарой шунчалик бетимсолки, уни батафсил акс эттириш учун айланиб кўришга бир ой ҳам етмайди. Оқсарой подшоҳ Темур ҳозиргача қурдирган биноларнинг энг яхшисидир», деб эътироф этади. Ундаги хоналар ва айвонлар бир-бирига ўхшамаганидек, ташқи кўриниши ҳам ўзига хос бўлган. Куръон оятлари жимжимадор нақш этилиб, такрорланмас санъат яратилган, бундан ташқари «Султон Аллоҳнинг ердаги соясидир» деган гапнинг ҳар бир ҳарфи отдаги чавандознинг бўйича катталиқда олтин суви билан ёзилган. Бу олий иморатнинг пештоқига эса машҳур «Кимки бизнинг қудратимизга шубҳаланса, иморатларимизга қарасин», деган ишончнома дарж этилган.

Кейинчалик олиб борилган археологик қазिशмалар туфайли тағзаминнинг ўрганилиши саройнинг тўрт мажмуадан иборат бўлганини кўрсатмоқда: кириш қисми, девон, хосхоналар ва тантаналар зали.

Тепасида ҳовуз бўлган, унга Тахтиқорача довонидан қувурлар билан сув келтирилган, ҳовлида эса фаввора отилиб турган. Унинг ҳовузи таги ҳозир ҳам сақланиб қолган. Шу парчани кўриб ҳам Оқсаройнинг гўзаллигини тасаввур қилиш мумкин. Шитоб билан тепага отилиб турган фаввора камалак ҳосил қилишдан ташқари куёш нурида деворлар акси билан қўшилишиб, бетимсол чирой кашф қилган. Ҳовуз ва фавворанинг сатҳи доим бир хил турган...

Ана шу кошона бошидан қанчалар сиру синоатларни ўтказиб, бизгача унинг кичкина бир қисми етиб келди. Уни тўпдан ўққа тутганлари, бузиб, ғиштини олиш учун умумхалқ ҳашарлари уюштирганлари одамларнинг ёдида. Ҳатто деворларини безаб турган гулдор ғиштлар бошқа ёдгорликларни таъмирлаш учун атайлаб кўпориб олинган. Фақат дунёдаги маърифатпарвар кучларнинг саъй-ҳаракатлари билан Амир Темурнинг юрти сифатида Шаҳрисабз жаҳон сайёҳлик тизимига киритилгач, муносабат бироз ўзгарди.

Шубҳасиз, Оқсаройнинг ҳозирги юпун ҳолати ҳеч кимни бепарво қолдирмайди. Ҳар бир ватанпарвар киши унинг тикланишини, дастлабки ҳолига келтирилишини хоҳлайди. Бу — катта вазифа, келажакда удаланиши мумкин бўлган юмуш. Ҳозир эса гап бошқа ёқда.

Боболаримиз бу олий иморатни барпо этишди, неча йиллар у дилларни лол қилиб, дунёнинг мўъжизаларидан бири сифатида ўз бунёдкорлари ақлий тафаккурини кўз-кўз қилиб турди. Кейин душманлар уни ғорат қилишди, одамзод бир гўзалликдан маҳрум бўлди. Биз эса худди ярадор кўшиқни тинглагандек, унинг қолдиқлари олдида мулзам бўлиб, бошимизни эгамиз. Бир-бирининг дийдоридан маҳрум бўлган икки минора нажот кўзларини тикаётгандек, тобора йўқлик қаърига чўкаётгандек туюлади кишига.

Аслида ҳам менинг бу мулоҳазаларим соғинчли кўнгил ифодаси эмас, балки бор гап. Одамзод қўли билан вайрон этилган кошона қолдиқларини табиат ҳам аямай кемирмоқда. Бу ҳақда Халқаро муҳандислик академиясининг муҳбир аъзоси, техника фанлари доктори, профессор Қобул Абдурашидов шундай дейди:

— Минг афсуски, биз энди эс-хушимизни таниб ота-боболаримиздан қолган бебаҳо меросни кадрлай бошлаганимизда, қодир табиатнинг ўзи шафқатсиз ҳукмини аллақачон ўқиб кўйган экан. Табиат устидан қилинаётган ҳар бир тантана инсоният учун қанчалик қимматга тушаётганини ўтмиш меъморий обидаларимиз мисолида ҳам кўриш мумкин. Бугунги кунда архитектура санъатининг ноёб дурдоналари ҳисобланган тарихий ёдгорликлар емирилиш, ёрилиш, қулаш арафасида турибди. Оқсарой аркида геолог ва гидролог мутахассислар томонидан қазиш-текшириш ишлари олиб борилганда, бу фикримизни далилловчи яна бир аччиқ ҳақиқатга дуч келдик. Маҳобатли Оқсарой қолдиқлари пойдеворига ер ости суви ниҳоятда яқинлашиб

қолибди. Бундан 15 йил бурунги текшириш ишларида эса ер ости сувининг кўтарилиш хавфи ҳақида ҳеч қандай фикрлар юритилмаганди. — Олим келтирган бошқа далиллар ҳам анча ташвишли: — Устига-устак сарой аркининг жанубий пештоқи кун сайин оғиб, нураб боряпти. Бизнинг кузатишларимиз тасдиқлайдики, пештоқнинг ёриғи 67 сантиметргача кенгайиб, 74 метр баландликдаги обида чўкиб, ўпирилиб, ҳозир 38 метрга тушиб қолган.

— Демак, вазият тезда чоралар кўришни тақозо этади. Шу ўринда бу йилги юбилей муносабати билан олиб борилаётган таъмирлаш ишлари айти муддао бўляптими?

— Бундай ёндашув бир воқеани эсга солади, — дейди Қобул Содикович сўзини давом эттириб, — 70- йилларда Самарқанддаги Тиллакори мадрасасини таъмирлашга киришилди. Унинг гумбазини тиклаш учун катта маблағ, куч сарфланди, лекин кутилган натижага эришилмади. Аксинча, мадрасанинг чўкиши тезлашди. Негаки, обиданинг тарҳи, техник ҳолати, тебраниши ва юк кўтариш қуввати аниқланмасдан туриб, унинг тепасига қарийб 600 тоннагача темир-бетон ҳамда қурилиш ашёлари чиқарилганди. Бунинг қанчалик қимматга тушганини кўпчилик унутмаган бўлса керак.

Тошкент қурилиш-архитектура институти кафедра мудирини «Қурилишларнинг сейсмик бардошлилиги сифати ва уни оширишни ўрганиш» лабораториясининг мудирини Қобул Абдурашидовнинг мулоҳазалари илмий изоҳланганлиги билан кишини ишонтиради. Олимнинг ташвиши ҳам бежиз эмас. Маълум бўлишича, республикамизда иншоотлар конструкцияси ва тарҳини ўрганиш, уларнинг «умрини узайтириш» муаммолари билан шуғулланувчи ўнлаб фан докторлари мавжуд экан. Бироқ уларнинг бошини қўшиб, илмий изланишларини мувофиқлаштириб турувчи бирон марказ тузилмаган. Ҳолбуки, ҳудудда нодир тарихий обидалар сон-саноксиз бўлган юртимизда мутахассис олимларнинг фикри жуда зарур.

Албатта, барча масалаларга янгича ёндашувлар қарор топаётган, тарихимизни ўрганишга жиддий киришилган шароитда баъзи хатолар тўғриланади, мақбул ечимларга келинади. Аммо вақт кутиб турмайди. Зудлик билан кўрилиши керак бўлган чораларни кечиктириш қимматга тушиши мумкин. Шу ўринда суҳбатдошимнинг Оқсаройни сақлаб қолиш билан боғлиқ, умуман, тиклаш-таъмирлаш ишларида нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақидаги фикрлари билан қизиқдим.

— Аввало, палапартиш иш олиб бораётган таъмирлаш-тиклаш гуруҳлари фаолиятини бир нуқтага бирлаштириш тарафдориман, — дейди Қобул Содиқович. — Тўғри, бундай гуруҳлар озми-кўпми иш қиляпти. Уларнинг фидокорликларини ҳар жиҳатдан қадрласа арзийди, лекин масаланинг энг асосий томонига аҳамият беришмаяпти. Ҳар қандай тарихий ёдгорликни қайта таъмирлашдан олдин, албатта, унинг муҳандислик тарҳи, техник ҳолати, ёрилиш-оғиш тезлиги, юк кўтариш ва тебраниш кучи чуқур ўрганилиши зарур. Ана шундан сўнг қурилиш имкониятларидан келиб чиқиб, конструкцияни яратиш мумкин. Агар шундай қилинса, аминманки, барча саъй-ҳаракатлар зое кетмайди. Бунинг учун, назаримда, унча кўп маблағ ҳам, ишчи кучи ҳам сарф қилинмайди. Ҳаммаси оддий илмий асосланган, пухта ўйланган режа бўйича силлиққина бажарилади.

Мамлакатимизда ёдгорликларни муҳандислик таҳлили, техник ҳолатини аниқлаш ва асбоблар билан кузатиш оқибатида уларни сақлаб қолиш билан бирга олдиндан ички мустаҳкамлиги, иншоотнинг қаерида қандай «касал» борлигини башорат қилиш мумкин. Манбаларни чуқур таҳлил қилиш, архив ҳужжатларини ўрганиш ҳамда архитектура ёдгорликларида олиб борилаётган кузатишлардан олинган хулоса шундай: ёдгорликларнинг архитектура, археология, тарих, санъатшунослик соҳалари чуқур ўрганилган бўлиб, конструктив ва муҳандислик масалалари ўрганилмаган. Ахир асосий юк кўтарувчи иншоотнинг мустаҳкамлиги, асрлар оша яшаши конструкциясига боғлиқ-ку!

Қобул Содиқович тиклаш-таъмирлаш ишларида ҳар бир ҳаракат чуқур ўйланган, илмий асосланган бўлиши тарафдори. У халқаро анжуманларда фаол иштирок этиб, конструкция соҳасида йирик мутахассис саналган италиялик профессор Л. Кроче, профессор Мустафо Эрдин (Туркия), Алфео Тонеллотто (Франция) сингари ҳамкасбларининг фикрлари билан танишиб, ёдгорликларни сақлаб қолиш чораларини изламоқда. Шунингдек, у Оқсаройни ҳозирги ҳолатида таъмирлаш юзасидан ўз дастури мавжудлигини маълум қилди. Бу дастур босқичма-босқич амалга ошириладиган мукамал режа бўлиб, арк пештоқининг оғишини тўхтабгина қолмай, унинг мустаҳкамлигини тиклаш чоратадбирларини ҳам ўз ичига олади. «Оқсарой аркининг ёрилиб, оғиб бораётган 1300 тонналик қисмини тик турган 11000 тонналик асосий бўлагига кўшиб, махсус қотишмалар орқали беркитиб, пайвандлаб қўйиш, менинг назаримда, кўп куч ва меҳнат талаб қилмайди», — дейди Қобул Содиқович ишонч билан.

Албатта, бу фикрларга мутахассислар ўз муносабатини билдиради. Нима бўлганда ҳам аجدодларимиздан қолган табаррук ёдгорлик боқий турса, деймиз. Аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида 40 мингдан ортиқ тарихий-меъморий обидалар бор экан, энди улар 10 минггага тушиб қолибди. Шулардан атиги 434 таси ЮНЕСКО ҳисобида экан. Оқсарой — буюк бобокалонимиз шавкатининг меъморий ифодаси, шу азиз зот хотираси сингари абадий яшаб қолмоғи лозим.

1996 йил январь

ЎФИРЛАНГАН КЎЗГУ ПАРЧАЛАРИ

Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг улуғ тўйи муносабати билан кўплаб маърифий юмушлар бажариляпти. Шулар силсиласида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 14 мартдаги «Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»-ги қарори тайёргарлик ишларини янгича йўналиш ва мазмун билан бойитди. Қарорда пойтахтимизнинг қоқ марказида қад ростлаётган мухташам музейнинг мақсади аниқ белгилаб берилган. У Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан, маориф ва маданиятнинг юксак даражадаги тараққиётини акс эттириш ва кенг тарғиб қилиш, чуқур инсонпарварлик руҳи билан суғорилган тарихий ютуқларимиз ва анъаналаримиз асосида ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилади. Албатта, бундай олижаноб вазифани тўла-тўқис бажариш учун мазкур мозий дарсхонаси ўз мавқеига мос бўлиши лозим. Музейларнинг мавқеи эса ўз экспонатларининг нечоғлиқ нодирлиги билан белгиланади. Шу ўринда табиий савол туғилади: «Темурийлар тарихи давлат музейини нодир жиҳозлар билан безашнинг реал имкониятлари мавжудми?». Шак-шубҳасиз — мавжуд, фақат бу юмуш катта куч-ғайрат талаб қиладики, қуйидаги мулоҳазаларимиз айни масаланинг баъзи жиҳатлари ҳақида.

Маълумки, боболаримизнинг шавкатли давронларидан кейинги йиллар турли талатўпларга бой бўлди. Тарих ва тақдирнинг аччиқ киноясини қарангки, бир вақтлар дунёни лол қолдирган санъат ва маданиятнинг муносиб ворислари етишиб чиқмади ёки чиққанлари ҳам зиммаларидаги оғир вазифани тўлақонли бажара олмадилар. Аждодларимизнинг

йиллар давомида сарф этган кўз нури ва истеъдоди эвазига бунёд этилган маҳобатли қасрлар-у, инжа нақшли ашёларни заха едирмай асраш ҳам қийин эди, негаки, олтин ёки кумушдан ишланган буюмларга қарғалар, ҳатто каламушлар ҳам ишқибоз бўлар экан. Қолбуки, боболаримизнинг хазиналарида бир мамлакатнинг божу хирожига тенг қимматга эга бўлган узук ёки ҳозирги космик асрнинг компьютерлашган устахоналарида ҳам «кифтини келтириб» ясаб бўлмайдиган мўъжизавор қилич ёхуд шамдон сақланиши оддий ҳодиса ҳисобланган.

Кўзни ўйнатадиган бойликларга муносабат турли йўллар билан талаш, четга олиб чиқиш йўналишида бўлган. Бу «жараён» таъбир жоиз бўлса, мустақиллигимиз остонасига-ча давом этгани сир эмас. Эндиликда дунёнинг қайси музейида бизнинг тарихимизга тааллуқли қандай буюм борлигини аниқлаш ҳам амри маҳол бўлиб қолмоқда, ахир мозий хазинабонлари ўз бойликларини махфий тутадиларда. Фақат фидойи олимларимиз — тарих фанлари докторлари Нафиса Содиқова ва Қутлуғжон Иноятовларнинг узоқ йиллик кузатишлари туфайли дунёнинг турли бурчакларида «адашиб» юрган нодир тарихий ашёларимизнинг тўла бўлмаган рўяхатига эгамиз.

Нафиса Содиқова бутун онгли ҳаётини республикамизда музейлар ташкил этиш ва улар фаолиятини ривожлантиришга бағишлади. Опа 40 йилдан кўпроқ вақтдан бери ўтмиш даракчилари тарихини ўрганиш, уларни асраб-авайлаш, мозий суратлари воситасида замонавий авлод қалбида ватанпарварлик туйғуларини тарбиялаш билан шуғулланиб келмоқда. Нафиса Содиқова Ўзбекистон халқлари тарихи музейида 26 йиллик директорлиги давомида меросимизни асил ҳолича сақлаш, халқимиз заковатини дунёга кўрсатиш борасида самарали улуш қўшди, кўплаб халқаро кўргазмаларда иштирок этди. Уларнинг низомларидаги юртимиз тарихига тааллуқли ашёларнинг рўяхатини кўнгил дафтарида қайд этиб, уларни асл ватанларига қайтариш орзуси билан яшади.

— Афсуски, бу мумкин эмас эди, — дейди Нафиса опа ўша кунларни эслаб, — қолаверса, хос нарсаларимиз ҳақида хабар топиш ҳам осон бўлмаган. Музейларнинг бирор муносабат билан бошқа мамлакатларда кўчма кўргазма ўтказиш таомили бор. Шунда намойиш этиладиган экспонатлар рўяхати эълон қилинади. Бинобарин, юрти-

миздан олиб кетилган ва қайсидир музейни безаб турган буюм ҳақида маълумотни олиш илинжи пайдо бўларди.

Айни пайтда янгидан ташкил этилган Ўзбекистон тарихи давлат музейи хазиналарида Темур ва теурийлар даври осориатикаларининг намуналари сақланади,— булар денгиздан томчи холос. Асосий қисми эса дунё бўйлаб тарқаб кетган. Уларни худудий жиҳатдан олис хориждаги (Америка, Европа, Осиё ва Африка қитъасидаги кўплаб мамлакатларда) ва собиқ Иттифоқ республикаларидаги музейларда сақланаётганлигини қайд этиш лозим.

Олис хорижга олиб кетилган ашёлар қўлдан қўлга ўтиб (уларни «кимошди» савдоси йўли билан баҳосини кўтариб пуллайверишган) биз ҳатто номларини ҳам билмайдиган музей хазиналарини безаб турибди. Суҳбатдошларимизнинг эътироф этишларича, америкалик йирик санъатшунос олим доктор Эрнст Грюбеннинг илмий изланишларида қўлга киритган маълумотлари асосида бу саволга бир оз ойдинлик киритиш мумкин.

Шу ўринда ташиб кетилган нодир ашёлар таснифини эслатиб ўтиш жоизга ўхшайди. Маълумки, Темур ва теурийлар даврида маданиятнинг барча турлари, жумладан, халқ амалий санъати ҳам жуда ривожланди, кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги, кандакорликнинг энг мукамал намуналари яратилди. Таъбир жоиз бўлса, битта китобнинг ўзига такрорланмас санъат намунаси даражасида тартиб бериларди. Кулоллар оддий лойдан ясалган уй-рўзғор буюмларига шу даражада маҳоратларини сингдирар эдиларки, пиёла, коса ёки товоқ ҳар қандай кўзни кувонтирарди. Мақбара ва мадрасаларга ўрнатилган эшиклар нақшинкорлиги билан ақлни лол этарди. Қимматбаҳо металлдан бадий безак бериб ишланган кўзалар, шамдонлар, қандиллар, қадаҳлар, баркашлар унча-мунча подшо саройига насиб этавермасди. Чет элларга кўпроқ кандакорлик ва заргарлик буюмлари олиб кетилган.

Аждодларимиз томонидан яратилган бетакрор санъат ва маданият дурдоналарининг кўпчилик қисми Британия музейида сақланади. Жумладан, 1497 йилда Хусайн Бойқаро учун металлдан ишланган кўзача ва Мирзо Улуғбекнинг номи ўйиб ёзилган нефрит қадаҳ музейнинг энг ноёб буюмларидан. Кўзачада йили (903, ҳижрий) кумуш ҳал билан нозик араб хаттотлигида битилган ва чиройли

нақшланган. Бостон музейида эса 1396 йилда уста Ризо Али ўгли ясаган бир қанча рўзгор ашёлари: патнис, қадаҳлар, гулдонлар, кўзачалар, сиёҳдон ва калит сақланади. Уларга тилла ҳал билан қумушдан нақш берилган. Шотландиянинг Эдинбург қирол музейида 1444 йилда Машҳадда ясалган сопол туфдон, Римнинг Шарқ санъати миллий музейида сополдан ишланган 2 та кўзача мавжудки, улар шунчаки буюм эмас, балки ҳақиқий санъат намунаси сифатида нодир ашё ҳисобланади. Булардан ташқари узук, билагузук, медальон каби аёллар тақинчоқлари, муҳр, пичоқ, қилич, ханжар дасталари каби қимматбаҳо заргарлик буюмларидан беҳисоб ташиб кетилган. Улар турли музейларни безаб турибди. Бундай бетакрор санъат ёдгорликлари ҳатто Америкагача етиб борган.

Нью-Йоркнинг Метрополитен музейида XX асрда ясалган, ўша давр учун анъанавий бўлган аждар калласи шаклида ишланган 2 та билагузук, нефрит тошидан Мирзо Улуғбек учун ясалган қумғонлар, қадаҳлар, Хусайн Бойқарога аталган мис кўза, ағат тошидан ишланган ва сарой мулозими Беҳбуднинг исми ёзилган зиёфат идишлари ва яна бошқа нодир буюмлар мавжуд. Ҳатто соҳибқирон Амир Темурнинг «Рости-русти» сўзлари ёзилган хос узуги ҳам шу ерда сақланади, деган маълумотлар бор.

Булардан ташқари олимлар Н. Содиқова ва Қ. Иноятов аниқлаган «асирлик»даги тарихий ашёларимиз рўйхатида Лиссабон (Португалия), Техрон, Истанбул каби шаҳарлар ва кўплаб араб мамлакатларидаги музейларни безаб турган зеб-зийнат буюмлари, нодир китоблар ва уларнинг остига қўйиладиган лавҳлар ва ҳарбий либослар батафсил тавсифланади. Биз эса ҳозирча бу ёдгорликларни кўриш ҳам насиб этмаётганидан таассуф билдирамиз ва бу орзуимиз рўёбга чиқишига умид изҳор этамиз.

Бу ёдгорликларнинг ташқарига чиқиб кетиш йўли ва усули турлича бўлган. Олайлик, 1740 йилда юртимизни босиб олган Эрон шоҳи Нодиршоҳ бобомиз Амир Темур мақбарасидан қабр устидаги яшил тош (уни тезда қайтаради), Шоҳи Зинда дарвозаси, мақбара ичига қўйилган олтин сопли қилич ва қалқонлар (булар бобокалонимизнинг шахсий буюмлари бўлган), Куръон китобини олиб кетади. Кўпчилик сайёҳ қиёфасида келиб, ташмачилик билан шуғулланган. Ёки нодир ашёлар хорижликларга совға қилиб берилган.

Туркистоннинг Россия томонидан истило қилиниши бу жараёни ниҳоятда тезлаштирди. Энди бойликлар дарё

бўлиб оқа бошлади. Бу масала бўйича шуғулланувчи маслаҳатчиларга генерал-губернатор раҳбарлик қилди. Таниқли шарқшунос олимлар осориатиқаларини ўрганишга жалб этилди. Турли жамиятлар ниқоби остида иш кўрган, араб, форс, турк тилларини мукаммал эгаллаган илмий ходимлар эса ёдгорликларни Петербургга жўнатиб турган. Бу талончилик ишига баъзи маҳаллий кишилар — бойлар ҳам онгсиз равишда иштирок этганлар. Улар ўзлари узоқ йиллар давомида тўплаган нодир буюмларини бу ерда «йўқолиб кетади», деган сохта ташвиқотга ишониб Россияга жўната-верганлар.

Талончиликнинг авж олишида айрим «фидойи» кишиларнинг алоҳида ташаббуслари жуда асқотган. Йирик шарқшунос олим Н. Веселовскийнинг мунтазам ва узоқ муддатга Туркистонда илмий изланишлар олиб бориши Петербург музейларини бениҳоя бойитди. У, айниқса, Темур ва темурийлар даври бойликларини Эрмитажга юборилишида фаол бўлди. Унинг ҳаракати билан 1895 йилда Гўри Амир мақбарасининг нафис безакли нақшинкор эшиги Петербургга жўнатилади. У ҳозир Эрмитажда. Мақбаранинг ўғирлаб сотилган ғарбдаги эшиги Лондондаги Виктория музейида сақланмоқда. 1903 йилда мақбарадаги ойна кўпорилиб, император Александр III музейи учун жўнатилади. Кейинроқ, 1905 йилда мақбара пештоқидаги тарихий «Жаҳонгир Амир Темур Кўрагоннинг қабри, худо раҳмат қилсин ва жойи абадий жаннатда бўлсин» деган муборак битиклар ёзилган лавҳа ҳам ўғирланиб, Эрмитажга келтирилади. Шу йили қабр тошлари устидаги битиклар, Аштархона, Бибиҳоним масжиди, Улуғбек мадрасасининг деворларидан кўчириб олинган нақшинкор парчинлар, лавҳалар, кошинлар, Амир Темур мақбараси шифтидаги олтиндан ясалган юлдузсимон шаклдаги қандиллар, қурол-аслаҳалар, Аҳмад Яссавий мақбарасидаги тилла ва кумуш аралашмасидан ишланган шамдонларнинг остки қисми Эрмитажга ташиб кетилган.

Бу музей хоналарининг бирида Олтин Чўкур тоғидан (Қозоғистоннинг Қорасакпай шаҳарчасига яқин) келтирилган катта харсангтош қўйилган. Унда шундай сўзлар битилган: «Турон султони Темурбек баҳор ойида (1391 йил, апрель) икки юз минг аскар билан Тўхтамишга қарши юришда шу ерга келиб тошдан қўрғон кўтартирди. Тангрига маъқул бўлса, ҳақлик қилур, умматлар эса эсга олур, деб тошга ёздирдим». Мазкур тош, бир томондан, тарихий далолат бўлса, иккинчидан, хаттотлик ва тоштарошлик

санъатининг мукамал намунаси. Энг қимматбаҳоли-
си — бобокалонимиз шавкатли юришларининг ўчмас ёдго-
ри.

Сухбатдошимиз бундай маълумотларни келтирар экан-
лар, халқимизнинг муқаддас мулки ҳисобланган барча
маънавий бойликлар ва тарихий ёдгорликлар Аҳмад
Яссавий мақбарасидаги мисқозон каби эгаларига қайтари-
лиши адолатли бўлишини таъкидладилар.

— 1969 йилда ЮНЕСКО ташаббуси билан Самарқандда
темурийлар даври санъатини ўрганишга бағишланган
халқаро илмий симпозиум бўлганди, — дейди Нафиса
Содиқова, — унда халқ амалий санъати кўрғазмаси ташкил
қилинди ва мен бу юмушда қатнашганман. Кўрғазмада
104 та экспонат қўйилган бўлиб, 70 дан ортиғи Эрмитаж
фондидан, қолганлари Грузия, Озарбайжон, Туркменистон,
Тожикистон ва Ўзбекистон музейларидан келтирилган эди.
Уларнинг ҳар бири бетакрор гўзаллиги билан ҳаммани лол
қолдирганди. Демак, тарихимизга доир ашёлар яқин
қўшниларимиз бисотида ҳам мавжуд.

Юртимиз қадимсаройларида ҳам бу даврга оид ёдгор-
ликлар сақланмоқда. Энди уларни бир жойга жамлаш
мавриди келди. Шунингдек, бу борадаги изланишлар ҳам
янги топилмаларнинг қўлга киритилишига йўл очаяпти.
Фақат мустақиллик шарофатида уларга меросхўрлик нуқтаи
назари билан ёндашиш имкони туғилди. Олдин эса
марказнинг иродаси ҳамма нарсани ҳал қиларди. Мана бу
воқеа талончиликнинг энг сўнгги ҳамласига мисол бўлса
ажаб эмас. 1989 йил февралда Яккабоғ туманидаги
хўжаликлар бирининг ҳудудидан ер қавлаётиб, 16 кило-
грамм оғирликдаги икки хум кумуш танга топишган. Уни
туман молия бўлимига топширишади ва топилмалар зудлик
билан Москвага, «Госхран» деган ташкилотга жўнатиб
юборилади. Тангаларнинг намуналарини ўрганиш, уларни
Темур даврида тоза кумушдан зарб этилган қимматбаҳо
тарихий ёдгорлик эканини тасдиқлади. Уларни қайтариб
олиш ҳозиргача мумкин бўлмаяпти.

Хуллас, меросимизни кўз қорачиғидек асраш, уларни
келгуси авлодларга тўлалигича етказиш вазифаси ҳамма-
мизга масъулият юклайди. Бу ҳол Вазирлар Маҳкамасининг
14 мартдаги қарорида ҳам яна бир карра таъкидланган:
«Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги манфа-
атдор вазирликлар ва идоралар билан ҳамкорликда чет

элларда сақланаётган Амир Темур ва темурийлар даврига оид тарихий хужжат-ашёлар, осори атиқалар рўйхатларини аниқлаш ва уларнинг (ёки нусхаларининг) Ўзбекистонга олиб келинишини таъминласин».

... Пойтахтимизда бир бино тез суръатлар билан қад ростламоқда. Уни юбилей арафасида фойдаланишга топшириш кўзда тутилган. Шубҳасиз, тарихимизнинг бетимсол кунларидан ҳикоя қилувчи бу маърифат маскани ўша кунлар шукуҳига мос, бетакрор бўлади.

1996 йил апрель

ЎТМИШ ВА БУГУН УЧРАШГАН ДАРГОҲ

Пойтахтдаги Амир Темур хиёбони ҳудудида ўзига хос меъморий ечимга эга муҳташам иморат ниҳоятда қисқа фурсатларда қад ростлади. Темурийлар даври тарихи давлат музейи учун мўлжалланган ушбу иншоот қурилишида миллий анъана ва замонавий услуб уйғунлашиб кетган.

Пештоқнинг устунларда кўтарилгани (улар 20 та), очик айвон ва тепадаги маҳобатли мовий гумбаз кишида қадимий шаҳарларимиз манзарасини эсга туширса, деворларнинг силлиқ кошнлар билан ёпилгани, энг сўнгги технология асосида тайёрланган мураккаб таркибли ашёлар — ойналар, темир қувур ёки цемент қоришмалари бугунги кун қурилиш саноатининг муносиб армуғонига ўхшайди. Айтиш мумкинки, музей биносини барпо этишда эришилган барча ютуқ ва тажрибадан самарали фойдаланилди.

Айни пайтда бу ерда сўнгги пардозлаш ишлари олиб бориляпти. Асосий юмушларни бажарган бош пудратчи — «Тошуйжойинвестқурилиш» корпорациясига қарашли «Турон» ҳиссадорлик жамияти билан ёнма-ён ўнлаб бирлашмаларнинг бунёдкорлари жадал меҳнат қилмоқда. Қурилишнинг биринчи кунидан ҳозиргача қатнашаётган «Бунёдкор» бўлимининг бошлиғи Аваз Каримов ҳикоя қилади:

— Қурувчилар ўтган йил ноябрнинг ўрталарида ташриф буюриб, дастлабки юмушларни бажарган эдилар. Эсимда, 20 декабрда биринчи марта бетон қоришмасини қабул қилиб, таг-заминга ётқизганмиз. Шундан бошлаб уч сменада тинимсиз иш бўлди. Ҳар сафар минг кишигача қурувчи меҳнат қилди.

Албатта, бунчалик катта ҳажмли бунёдкорликни ташкил

этиш ҳам жиддий масъулиятни талаб қиларди. Турли участкалардаги юмушларни мувофиқлаштириш, одамларнинг бўш туриб қолмаслигини таъминлаш учун барча тизим ўта аниқликда ишлаши лозим эди. Шунингдек, курувчиларнинг дам олишини, сменаларга келиб-кетишини уюштириш ҳам чуқур ўйлаб иш кўришни тақозо этарди. Бу ёқда ашёлар билан таъминланиш, жалб қилинган корхоналарнинг узлуксиз маҳсулот етказиб беришини ташкил этиш ташвишлари... Хуллас, жуда кенг жабҳада фаолият юритишга тўғри келди ва айтиш мумкинки, ҳаммаси муваффақиятли удаланди.

Бино тарихни асраб-авайлаш учун қурилди. Эҳтимол, вақти келиб унинг бунёд этиш тарихи ҳам ёзилар. Шунда балки бунчалик тез ва самарали эпланган вазифанинг сирлари аён бўлади. Ҳозирча эса дастлабки рақамларни келтирамиз. Бинони тиклашда 1 млн. донадан зиёд ғишт, 8—10 минг куб метр чамаси бетон қоришмаси ишлатилди. Икки қаватли намоёишлар залидан ташқари пастда 5 минг кв. м. сахли фойдаланиладиган заллар бор. Унда музей маъмурияти, омборхоналарни жойлаштириш мўлжалланган. Бино ўз ташқи кўриниши, ички коммуникация тизими жиҳатидан ноёб иншоотлардан ҳисобланади. Унинг атрофида 3—4 гектарлик оромгоҳ қайта бунёд этилаёпти. Музей бобокалонимиз номи билан аталувчи хиёбоннинг қиёфасини янада гўзаллаштириб, унга мукамаллик бахш этади. Келгусида бу жой кўплаб оммавий тадбирлар ва тантанали йиғилишлар ўтказиладиган муборак гўша бўлиб қолиши кутилмоқда.

... Айвон сахнида тепага юксалиб, кафтида иморат томини кўтариб турган устунларнинг ҳар бирида усталарнинг маҳорати ва санъати ўз ифодасини топган. Улар азалий миллий услубда ясалган: тепа ва паст қисмларида бўртма нақшлар ишланган, сирти текис силлиқланиб, ҳошиялар ўйилган. Одатда, бундай устунларни ота-боболаримиз азим чинор ёки қайрағоч танасидан ишлаганлар. Бу ерда у темир устунга мармар ва гипс плиталар ёпиштирилиб ясалган. Тирқишларга бармоғи билан қоришма суртиб, обдон пардоз бераётган устага яқинлашамиз. Шамиль Мустафин — «Ҳайкалторош» комбинатидан, у уч ҳафтадирки, шу ерда ишлаётганини маълум қилди. «Бундай пардоз ишлари ҳозиргача таъмирланаётган биноларда қўлланиларди, деярли биринчи марта янги иморат шундай услубда бунёд этилди», дейди у. Ростдан, бу бинода янгиликлар кўп. Катъий лойиҳа асосида тайёрланиб, хум-

донда пиширилган ялтироқ кошинлар деворда яхлит манзара ҳосил қилган. Унда араб имлосида соҳибқирон амал қилган тузуклардан бири санъаткорона дарж этилган. Деворда бундай нақшлар чекиш ҳам илк бора қўлланилди. Сопол парчалари Тошкент керамика комбинатида тайёрланиб, чинни заводида пиширилган. Ҳн йилдан ортиқ иш тажрибасига эга бўлган ғишт терувчилар Рўздат Жумаев ва Неъмат Абдуманнопов ичкарида охириги юмушларни бажаришяпти. Улар ўз ишларидан ҳам, яратилган шароитдан ҳам мамнун. Айниқса, улар мангулик обидаси ҳисобланмиш шундай қурилишда қатнашганларидан хурсандликларини яширмайдилар. Умуман, бу ерда ҳар хил ҳажмли юмушни бажариб юрганлар билан суҳбатлашсангиз, ҳар бири қалбида сезиларли ифтихор борлигини уқиб олиш қийин эмас.

Бинонинг бетакрорлигини таъминлаш борасида «Усто» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси фидойиларининг улкан меҳнати сингганини биринчи қадамдаёқ сезиш мумкин. Шу кун улар ташқаридаги уч табақали эшикнинг дастлабкисини ўрнатган эканлар. Эшик бутунлай миллий услубда ишланган, нақшларида асрий қадриятлар муҳрлангандек. Ичкарида эса сизни ҳақиқий санъат мўъжизаси кутиб олади. Ердан шифтгача ишланган деворий суратларда Шарқ миниатюралари тили билан Амир Темурнинг шонли ҳаёти ҳикоя қилинади. Суратлар орасида соҳибқирон бобомизнинг пурмаъно ўғитлари араб ва лотин ҳарфларида ёзилган. Деворий расмлар сеҳрини ҳис қилишда гумбазгача тираб кўтарилган ҳавозалар ҳам халақит бермайди. Устунлар орасида усталар дорбозлар каби ўтиб-қайтиб ўз ишларини маромига етказаяптилар. Музейнинг гумбазида етти олам мўъжизаси дарж этилгандек: ислимий нақшлар, олтин рангида товланувчи бўёқлару жажжи чироқлар шуъласи кўнгилга самовий ва борлиқ сеҳрини яхлит олиб киргандек бўлади. Гумбазнинг кунгурасига ишланган бўртма тоқ ва токчалар Тиллакори ёки Шердорнинг дунёни лол қолдирган маҳоватини ёдга солади. Бино гўзал қурилган, у юзидан пардасини кўтармаган — иш жараёнида ҳосил бўлган ғуборлар ичида сузиб турса ҳам гўзаллиги яққол кўриниб турибди.

1996 йил август

КЎЗМУНЧОҚ

Пойтахтда Шаҳрисабз кўчаси борлигини кўпчилик билмас керак. Худди шундай, мен ҳам тасодифан шу йўлдан ўтиб қолдим-да, девордаги кўнглимга яқин ёзувни кўриб юрагим ҳапқириб кетди.

Кейин йўлни тез-тез шу томондан оладиган бўлдим. Кўча яқинида улкан бунёдкорлик ишлари олиб борилмоқда ва бу яратувчилик соҳибқирон Амир Темур номи билан боғлиқ.

Шаҳрисабз кўчасининг бир томони тиралиб келган «Дўстлик» меҳмонхонаси ёнидаги катта йўлга бобокалонимизнинг муборак номлари қўйилганига анча бўлди ва бу жойда кенг ҳажмли таъмирлаш ишлари олиб борилди. Иккинчи чети тақаладиган Зобитлар уйининг боғи эса... Темурийлар даври тарихий музейи хиёбонига қўшилиб кетди. Нарироқда эндиликда шаҳримиз кўрки бўлиб қолган муаззам ҳайкал. Бугун мен унга ўзгача назар билан боқмоқдаман...

Бу кўчага ким, қачон «Шаҳрисабз» номини берган, билмадим-у, бироқ вақти-соати келиб, унинг яқинида шу шаҳар бағрида улғайиб, халқимиз шуҳратини дунёга танитган буюк зотга мангулик обида тикланади, деб ким ҳам ўйлаган эди? Аввало, бундай тасодифда ички бир мантқиқ бордек туюлади, қолаверса, Истиқлол ботинда занжирбанд бўлиб ётган қанчалаб ҳақиқатларни юзага чиқарди, қанчалаб қуриш арафасида турган томирларга тириклик суви олиб борди? Энди, эҳтимол, назардан четда қолган, унутилган бир гўша ҳам кўпчиликнинг эътирофига сазовор бўлар, бу жойда серфайз масканлар барпо этилар!

Биз бир гапни такрорлашдан эринмаслигимиз керакка ўхшайди: истиқлол, аввало, халқимизнинг ўзлигини қайтариб берди. Зеро, Президентимиз томонидан таъкидланган «Мустақилликнинг бош мақсади халқимизнинг иззатини жойига қўйишдир», деган ғоя эрк илинжидаги миллионлаб одамларнинг қалбига етиб борди. Ҳамма бизга насиб этган рўшноликнинг туб моҳиятини тўғри тушунди. Тушунгани туфайли баъзи ўтқинчи қийинчиликларга мардонавор чидади.

Ўтган беш йилда, айтиш мумкинки, халқимиз табиатига хос бўлган бағрикенглик, тантилик, ўзи ва ўзгалар қадрини

хурматлаш, аждодлари руҳига таъзим каби фазилатлар янада ёркинроқ намоён бўлди. Бу йўлда раҳбарларимиз раҳнамо бўлдилар: рамазон ва қурбон ҳайитининг байрам деб эълон қилиниши, ҳаж сафарлари, Наврўзнинг қайтарилиши чинакам доно сиёсат эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатди. Оқибатда, бугун Ўзбекистон халқи ўз Президенти атрофида мустаҳкам бирлашди, иродали, маърифатли, меҳнаткаш халқ эканлигини дунё ҳамжамиятига кўрсата олди.

... Ҳолбуки, кечаги кунларнинг таҳқирлари, хўрлашлари ҳали унутилгани йўқ, гувоҳлар ҳамон аламли ҳикоялари билан бугунги кунларга шукроналарини ифодалаб турибдилар. Зеро, бедодликни лаънатлаш ҳурликка қасидадир.

Амалда ўтмишга ўт қўйишга киришилган, фарзанд отага қарши тезланган 30-йиллардаги талотўпларни кўрганлар ҳам, эшитганлар ҳам унута олмайди. Иқтисод фаълари доктори Тоҳиржон Эминов 2—3 воқеани ҳаяжон билан сўзлаб бергандилар.

Қатағон йиллари шўро муштумзўрлари, айниқса, китобларни йўқотишга зўр бердилар. Ўзи, тарихда бедодликнинг ўта бедодлиги худди шу — маърифатни ўтда қуйдириш. Бу билан босқинчилар ҳам ўтмишимизни, ҳам келажигимизни барбод қилмоқчи бўлганлар. Андижонда Салимжон Ниёзов деган маърифатли одам нажот илинжида минглаб китобларни сувга оқизган, деворга қўшиб суваб ташлаган (бундай ҳол ҳамма жойда бўлган). Шаҳардаги Оразий қабристонига кечаси одамлар қошлаб китобларни девордан ошириб ташлаб кетган. Уларни ота-бола гўрков йиғиб, хонақоҳда асраб келган. Урушдан кейин, қандай хабар топган бўлса, 4 европалик милициялар билан келиб, яширилган китобларни талаб қилади. Топиб, 10 кун тит-пит қилади, саралайди. Сўнгра 6 та четан аравага жойлаб, поезд билан олиб кетишади, қолганларини ёқиб юборишади.

Номаълум ёқларга олиб кетилган китоблар нималардан сўзларди? Эҳтимол, уларда бугун дунё асрорининг калити бўлгандир ёки ҳеч бўлмаса, қавмимизнинг тарихи ёзилгандир қай бирида. Ахир шавкатли Амир Темур тўплаган ва янада бойитилган Мирзо Улуғбекнинг дунёга машҳур кутубхонаси тақдири ҳамон номаълум-ку. Ёки ҳозир тилло баробарига сотиб олаётганимиз китоблар ўша юклаб кетилган хазиначилардир.

Нур қанча кучайса, доғлар шунча аниқ билинади, дейишади. Энди бундай нохуш воқеаларни янгича зеҳн билан баҳолай бошладик. Сабоқ эса ягона: боболар меросини кўз қорачиғимиздек асраш, ўрганиш, дунё маънавиятига қўшиш. Кўкракдаги арслон-ғурур қанчалар ғимирламасин, наъра тортиб ўқирмасин, у кунларнинг айбдорини топиб бўлмайди. Билъакс, ҳар бир замон ўз йўриғида кечади: кимдир бузади, кимдир қуради. Бугун қуриш, яратиш мавриди келди.

Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини кенг нишонлаш ана шу бунёдкорликнинг ёрқин нишонаси. Бу улуғ юмушнинг бошида турган Президентимизнинг куни-кеча «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази вакиллари билан бўлган учрашувда таъкидлаганларидек, юбилейлар фақат баландпарвоз гаплар, тантаналар учун эмас, балки миллатнинг ҳар бир вакили ўз аждодини, насл-насабини таниб олишига, миллий ғурурининг бардам бўлишига хизмат қилиши лозим. Зеро, буюк бобокалонимиз замонидан кейин парчаланган, камситилган, занжирбанд қилинган халқнинг ифтихори қўзғалиши учун ана шундай муолажалар зарур. Бундай ифтихор бировдан устунликни таъкидлаш учун эмас, балки тенглар ичра тенгликни тасдиқлаш, қолаверса, бошқалар ҳавас қилса арзийдиган ҳаёт тарзимизни намойиш этиш учун асқотади, холос.

Қувонч билан эътироф этиш жоизки, тўғри муносабат туфайли юртдошларимиз қалбида ўтмишдан фахрланиш, энг яхши ютуқларни мустақил Ватан истиқболи йўлида истеъфода этишга истак ҳисси кучайиб бормоқда. Пойтахтда қад ростлаган Темурийлар тарихи музейи биноси ана шу туйғунинг моддий ифодасига ўхшайди. Бу масканни ҳаммамиз ўша кунлар шукуҳига мос даражада бўлишини истаймиз. Шунданми, бир гуруҳ фуқаролар номидан тахририятга хат йўллаган Шухрат Аҳмаджонов Германиянинг Потсдам шаҳридаги Цецилиенкоф саройида сақланаётган XVII асрда яшаган италиялик рассом чизган нодир сурат ҳақида сўз юритиб, соҳибқирон ҳаётига дахлдор бўлган бу асарни ўз юртида кўриш хоҳишини билдиради. 50 нафар енгил атлетикачимиз 700 км. дан узоқ чўзилган Шаҳрисабз — Тошкент оралиғидаги масофада 14 кунлик (15—19 октябрь) югуриш мусобақасига тайёрланапти. Бу

тадбир ҳам жисмоний тайёргарлик намоёиши, ҳам байрам шодиечаларига айланиб кетиши шубҳасиз.

Юртимизга мусаффо бир ҳаво етиб келганга ўхшайди. Бу ҳол, айниқса, соҳибқирон бобомиз улкан тўйи тантаналари арафасида янада сезилмоқда. Жамоаларда ўтказилаётган байрам тантаналари, турли мусобақалар, танловлар, одамларнинг ялпи кайфияти шундай хулосага изн беради. Музаффар Амир Темурнинг етти йиллик юришдан қайтиб, ғалабалар шарафига Конигилда уюштирган катта тантаналарни ўз кўзи билан кўрган Ибн Арабшоҳ шундай ёзади: «Шаҳар аҳлидан ҳар бири ўз ҳоли-қудрати етгунча кўркам бўлишга уринди. Ҳар бир ҳунарманд ўз ҳунарига боғлиқ нарса жидди жаҳд кўрсатди. Ҳар бир санъат аҳли ўз санъатига мансуб нарсада имконидан ошириб маҳоратини намоёиш этди».

Мазкур ҳолат билан ўлкамизда кезиб юрган кайфият ўртасида худди Шаҳрисабз кўчаси Амир Темур хиёбонига тутшиб кетганига ўхшаш яқинлик бор. Айни кунлардаги тўй тайёргарликлари турли шарофатли амалларга йўл очмоқда, одамлар қалбидаги эзгу ниятларга қанот бахш этмоқда.

Бир кун таҳририятга катта қоп кўтариб олган отахон кириб келди. 65 ёшни қоралаб қолган Аҳмадниёз Наметов Қозоғистоннинг Сайрам туманидан, асли касби тарих муаллими бўлган отахон Амир Темурнинг ўта мухлиси экан. Ўша ёқдаги «Сайрам садоси», «Дўстлик байроғи» газеталарида мақолалари чиққан, фахрийлар-у ўқувчи-талабаларга соҳибқирон бобомиз ҳақида ҳикоя қилиб беришдан чарчамас экан. Чимкентда ҳам тўйга ҳозирлик катта эмиш. Деворий газеталар, шиорлар, плакатлар, мусобақалар, суҳбатлар...

— Қашқадарёга кетаяпман, — деди отахон ёйиб ташлаган бисоти — газеталару турли суратларни халтасига жойлар экан, — Шаҳрисабзга бориб, Оқсаройни зиёрат қиламан-да, бир кеча тунаб қайтаман.

Ҳар қандай изоҳ ортиқча. Фақат эътиқод учун қуллук қилиш лозим бўлади.

Ватанда эркин, озод яшашнинг неъматини бошқача бўларкан. Биз энди ўз бўйимизни кўра бошладик, ўз «меҳробларимизга бош кўйиш» шарафига муяссар бўлдик. Тош-

кентдаги Катта Қаъни маҳалласининг оқсоқоли бир йиғилишда йил бўйи амалга оширилган ишлар сирасида маҳалладан якки кишининг туман вакиллари қаторида Оқсаройни зиёрат қилиб келганини қайд этганида тебраниб кетдим. Бу ифтихор бошқа ҳеч нарсадан эмас, Буюк Темурга бўлган чексиз меҳрдан, фарзандлик шарафидан эди.

Гўё халқимиз ўз иқболини асрлар оша неча балолардан омон сақлади. Уни тилининг остида, юрагининг тўрида асради. Бугун эса бахтини бутун дунёга кўз-кўз қилмоқда. Неча асл фарзандлар ҳаёти эвазига, дарё бўлган кўз ёшлару йўқотишлар эвазига қўлдан кетмаган эътиқод энди кўкка бўй чўзган ҳайкал бўлиб, кўзмунчоқ бўлиб юртимизни асрлар оша эмну омонликда сақлагай!

1996 йил сентябрь

МУНДАРИЖА

Ифтихор (Муқаддима ўрнида)	3
--------------------------------------	---

1. ҲАҚИҚАТ

Мудроқ қояларнинг уйғоқ юраги	5
Аррафотда қутлуг из бор	16
Фахрланиш ҳуқуқи	18
Муҳаммад Тарағай тўйида ракс	21
Тамуру — Тамур — Темур, Темир?	24
«Ани назм этки...»	25
Чироқ кўтарган одам	35
Халқимиз юрагидаги ёдгорлик	40
Истиқлол бахш этган илҳом тухфаси	51
Ворислик — камарбасталик	56
Махсус қомусга эҳтиёж бор	63

2. МОҲИЯТ

Нажот кemasи	67
Миллият руҳиятга кўчсин	71
Тоғларга тикилган эътиқод	76
Ҳаёт шаъми	86
Бағри чўғли кадрдон	92
Кўшқари	97
Ўзини излаётган Оқсарой	107
Ўғирланган кўзгу парчалари	113
Ўтмиш ва бугун учрашган даргоҳ	118
Кўзмунчок	121

Хақим Сатторий

ЛЮБИМАЯ РОДИНА АМИРА ТЕМУРА

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон» — 1996, 700129, Ташкент, Навои, 30.

Ташқи муҳаррир *И. Зоиров*
Кичик муҳаррир *Н. Умарова*
Бадий муҳаррир *Х. Мехмонов*
Техн. муҳаррир *М. Хўжамқулова*
Мусаххих *Ў. Абдуқодирова*

Теришга берилди 20.05.96. Босишга рухсат этилди 3.09.96. Қоғоз формати $84 \times 108^{1/32}$, босма қоғозига «Литература» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли босма табоқ 5,88. Напр. табоқ 6,8. Тиражи 10.000. Буюртма № 758. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Напр. № 16—96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ижарадаги Тошкент
матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.